

Pázmány Péter

VÁLOGATÁS MŰVEIBŐL

PÁZMÁNY PÉTER

VÁLOGATÁS MŰVEIBŐL

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST, 1983

A BEVEZETŐ TANULMÁNYT ÍRTA:

ÖRY MIKLÓS, ÉS SZABÓ FERENC

AZ ÍRÁSOKAT VÁLOGATTÁK:

ÖRY MIKLÓS, SZABÓ FERENC

ÉS VASS PÉTER

*Minden jog fenntartva
beleértve a bármilyen eljárással
való sokszorosítás jogát is.*

TARTALOM

ELŐSZÓ (Őry Miklós)	9
PÁZMÁNY PÉTER (1570—1637) (Őry Miklós—Szabó Ferenc)	11
<i>Váradtól Graziig: a „gyökerek” és a tanulmányi évek (1570—1597)</i>	11
Várad	11
Kolozsvár	12
Krakkó és Jaroslav	13
Bécs	15
Róma	17
<i>Pázmány nyilvános működése</i>	21
Grazi évei és az első magyarországi misszió (1597—1607)	21
Pázmány grazi működése	21
A felső-magyarországi misszió	24
Irodalmi tevékenységének kezdete	27
A jezsuita író és apostol (1607—1616)	30
Magyarország helyzete a XVII. század elején	30
Pázmány politikai pályakezdése	33
„Hitviták tüzeiben”	37
Pázmány kilépése a jezsuita rendből és érseki kinevezése	40
Az esztergomi érsek (1616—1637)	45
Pázmány térítései	45
Egyházszervezés és kormányzás	48
A nemzetnevelő és a politikus	52
Pázmány utolsó írásai és halála	57
<i>Pázmány Péter életműve (Összefoglaló jellemzés)</i>	59
Pázmány egyénisége és lelke	59
A szó és a toll apostola	63
A hitviták és a Kalauz	64
Hitviták és ökumenizmus	64
A Kalauz szerkezete, ihletői és teológiája	67

Az Ige szolgálatában: a Prédikációk	75
Az Ige hirdetője: a szónok	76
A prédikációk tematikája és forrásai	78
A nyelvművész	80
JEGYZETEK	85
FÜGGELÉK	87
Pázmány latin és magyar művei	88
A Pázmányról szóló irodalomból	90
Óry Miklós Pázmány-tanulmányai	91
Pázmány-antológiák	92
Pázmány grazi előadásai	93
A Tíz Bizonyosság, Pázmány elsőnek kidolgozott magyar munkája?	94
A Kalauz keletkezése és három első kiadása	95
Pázmány összegyűjtött munkáinak kiadási terve a szerző életében	97
Időrendi táblázat	98

ELŐSZÓ

Pázmány Péter minden magyar tudatában úgy él, mint a katolikus megújulás vezére és a magyar irodalmi köznyelv megteremtője. Várad szülötte egy személyben tudós teológus és egyszerű népoktató, térítő és lelkipásztor, papnevelő és iskolaalapító, kultúrpolitiikus és nemzetnevelő, egyházfejedelem és apostol, író és nyelv művész volt.

Élete folyását 1868—1872 között Frankl (Fraknói) Vilmos írta meg három kötetes monográfiájában. Történeti helyét a szellemtörténész Szekfű Gyula igyekezett kijelölni. Jellemét, személyiségét, az író és a nyelv művész jelentőségét a tudós piarista trió: Kornis Gyula, Schütz Antal és Sík Sándor rajzolta meg. A teológusról és a lelki emberről az utolsó évtizedekben több dolgozatot, disszertációt írtak a budapesti — immár róla elnevezett — Teológiai Akadémián. Legújabban az irodalomtörténészek és a történészek kezdik „ébresztgetni” Pázmányt, tudva, hogy művei nemcsak irodalmi ereklyék, hanem a mai nemzedéknek is nyújtanak szellemi táplálékot. A Régi Magyar Levelestár (XVI—XVII. század) 1981-ben több fontos Pázmány-levelet tett közzé. Egyfajta Pázmány-reneszánsz van tehát kibontakozóban.

Örvendetes jelenség ez, hiszen Pázmányról korántsem mondtak el mindent. Annak idején Sík Sándor a „gyökérévek” feltárását sürgette. Csakugyan: Pázmány „gyökereivel” mostohán bántak; ezért tanulmányi éveinek feldolgozásával igyekeztem valamennyire betölteni az űrt. Ezenkívül jó három évtizedes kutatásaim során számos új adattal egészítettem ki vagy helyesbítettem életművének tényeit és értékelését. Kilépése a jezsuita rendből és érseki kinevezése még homályos pont: sok új adat alapján szeretném ezt feldolgozni a közeljövőben. Hátra van a teológus Pázmány alaposabb bemutatása is: itt egyháztana és skolasztikus teológiája néhány szempontjának elemzésével igyekeztem hozzájárulni a kutatásokhoz.

Irodalmi hagyatékát a század elején a budapesti Kir. Magyar Tudományegyetem teológiai kara tizenöt vaskos kötetben jelentette meg: hat kötet latin, hét kötet magyar művet tartalmaz. Ezenkívül Hanuy Ferenc két kötetben leveleit tette közzé. Ezt a szellemi örökséget kutatásaim során néhány magyar, illetve latin Pázmány-írás azonosításával, valamint grazi teológiai előadásai hiányzó részeinek fölfedezésével sikerült gazdagítanom. Mindez maga is kitenne egy vaskos kötetet.

Pázmány harminc éves írói működésének gyümölcse tehát ez a kereken negyven munka, amelyből 23 magyar nyelvű. Az anyag már mennyiségében is kápráztató, de még inkább lenyűgöző a tartalma és a formaművészete. Mély filozófiai és teológiai értekezések mellett védő és támadó vitairatokat, sőt pamflet-szerű röp-

iratokat találunk, izgatóan érdekes okfejtéssel és ragyogóan élénk, nem egyszer drámaian meglevenítő nyelven. Mindezekből — a magyar nyelvű művekből — kisebb-nagyobb szemelvényeket nyújt ez a válogatás. Prédikációi, amelyeket élete végén rendezett sajtó alá, a legelőbbek ma is, mint Pázmány érettkori nyelvi remekléseinek gyöngyszemei; ezért antológiánk II—III. kötetében nagy részüket közöljük. Ez volt dr. Vass Péter piarista szándéka is, aki eredetileg a három kötetes antológia összeállítását elkezdte. Nagy veszteséget jelentő halála után fordult hozzám a Szent István Társulat igazgatója, dr. Ákos Géza, hogy folytassam az antológia előkészítését, és írjak hozzá bevezető tanulmányt. Ebben a munkában nélkülözhetetlen és fáradhatatlan munkatársam volt Szabó Ferenc SJ, akinek ezúttal is köszönetet mondok.

A mostani kiadásnak különös időszerűséget ad, hogy 1985-ben lesz a nagyszombati egyetem alapításának, 1987-ben pedig az alapító Pázmány halálának 350 éves jubileuma.

Bevezetőnkben először Pázmány „gyökéréveiről” szólunk (1570—1597); egy második fejezetben nyilvános működéséről (1597—1637); végül a harmadikban összefoglalóan méltatjuk életművét.*

1982. november hó

Öry Miklós

Az olvasó a függelékben találja meg a könyvészeti adatokat, néhány szakkérdés vázolását, valamint egy időrendi táblázatot. Pázmány *Örök munkáira* a szövegben a kötet és a lapszám megjelölésével hivatkozunk; a magyar sorozatra így: 1/125; a latinra: 01/125; levelezésére: Hanuy 1/15, ill. II/14. Gyakrabban idézett Pázmány-irodalom: Sik Sándor: *Pázmány, az ember és az író* = Sik 20; Öry Miklós írásai: Öry bibliográfiájának sorszáma a lapszámmal (Öl/15).

PÁZMÁNY PÉTER (1570—1637)

A váradi születésű Pázmány Péter mindig büszke volt magyarságára; Szent István király idejéig vezette vissza nemesi családfáját. Amikor Zemplén vármegye egyik átíratában kétségbe vonta magyar öntudatát, Thurzó György nádornak így írt 1616. aug. 20-án: „Én is szinte oly magyarnak tartom magamat, mint akárki; Hazámnak, nemzetemnek böcsületit, s csendességét szeretem és Istentől óhajtván kérem, az Nemességnek is privilegjomit szeretem és tehetségem szerént oltalmazom: mert noha most az sok hadak között megaprósodott a Pázmány nemzetség, de azt megbizonithatom, hogy Szent István király idejétől fogva, jószágos nemes emberek voltak az eleim. Az anyám Massai nemzet volt, az nagyanyám Csáki Miklós leánya volt; Ártándi Kelemen, Czibak Imre közel való attyafia voltak az atyámnak.” (Hanuy I/61)

VÁRADTÓL GRAZIG: A „GYÖKEREK” ÉS A TANULMÁNYI ÉVEK (1570—1597)

VÁRAD

Pázmány Péter szülővárosa Várad, Erdély kapuja. Termékeny vidék: „Biharország” ősi címerében búzakéve jelképezi a nagy magyar rónaságot, amellyel érintkezik és szőlőfürt a bő gyümölcstermést. Nevezetes vára körül évszázadokon át sok magyar vér folyt. Szent László királynak kedves tartózkodóhelye volt; kívánsága szerint itt is temették el. Pázmány úgy tudja, hogy az ő alapítása a város. Mások Szent Istvántól számítják eredetét. A váradi püspökök sorában ott találjuk Vitéz Jánost, Hunyadi János lelki tanácsadóját, aki fél Európa politikáját irányította innen, valamint Fráter Györgyöt, Izabella királyné fő támaszát. Mátyás király is itt nevelkedett egy ideig.

A Pázmányok a XV. század derekától Bihar megye legelőkelőbb birtokosaihoz tartoztak; a család a Szent Istvánt lovaggá ültő Pázmán(y) lovagtól származtatja eredetét. Az alispáni hivatal apáról fiúra szállt; Panasz Pázmány Miklós is alispán a XVI. század hatvanas éveiben. Lakhelyéül a Várad közelében fekvő Panasz helységet választotta, majd a török dúlás elől menekülve Váradon telepedett le. Ide

hozta magával feleségét, Massai Margitot. A Massai családnak a XIV. századtól Erdély peremén nagy birtokai voltak.

Első gyermekük, Péter 1570. október 4-én született. Bihar megye nemességének és Várad lakosságának jórésze Kálvin tanaihoz csatlakozott. Péter szülei is kálvinisták voltak; gyermeküket annak kereszteltették és ebben a hitben nevelték. 1580 körül kezdhette Váradon az ún. „abecedarii” iskolát. Édesanyja 1578 után meghalt. Apja 1582 körül feleségül vette a katolikus Toldy Borbálát. Féltestvére, György 1583-ban született. 1584. nov. 4. után édesapja is meghalt.

Bár Várad túlnyomó többsége kálvinista lett, a katolikus élet is virágzott. P. Capeci, a kolozsvári jezsuita házfőnök — aki a kollégiumban nagy hatással volt a fiatal Pázmány Péterre — egyik váradi látogatása után írta: Várad a katolikusok számát illetően az összes többi helyet felülmúlja. Nagyon buzgók itt a hívek. A prédikációt a szabadban kellett tartania, mert a nép nem fért be a templomba. Közben erős zápor kerekedett, de a hívek nem mozdultak. A buzgó nők tizennyolc mérföldről is eljöttek gyermekeiket megkereszteltetni és gyónni (1585. márc. 10.).

KOLOZSVÁR

Péter 1583-ban került a kolozsvári jezsuita kollégiumba. Itt végezte iskoláit, a legalsó grammatikai osztálytól egészen a logikáig. 1588. okt. 5-ig tanult itt. Odaérkezésekor a kolozsvári alapítás négy éves. 1584 elején az iskolának már hat tanára és 150—200 tanulója volt. 1585 nyarán „akadémiává” (főiskolává) épült ki, aminek Báthory kezdettől fogva tervezte. Az 1585/86. tanév a kollégium legvirágzóbb évének mondható. A tanulók száma 230, a nevelői kar is teljes. A sokat ígérő kibontakozást azonban derékba törte az 1586-ban kitört pestis, amely már az előző évben is dühöngött Váradon. A szörnyű csapás végigpusztított egész Erdélyen. A 45 erdélyi jezsuitából 29-et elragadott a járvány (csak Kolozsvárott a 29-ből 19-et!). Dobokay Sándor *Memoriale*-jében írt erről a pestisről. (Magyar Orsz. Levéltár, Kamarai Levéltár. Acta Jes. irreg. Coll. Tyrnav. fasc. 5, pp. 162—169; B 414.)

Pontosan nem tudjuk, hol vészelte át az ifjú Pázmány a csapást. Mindenesetre a kollégium növendékeinek egy része az erdőben tanyázott heteken át. Péter is köztük lehetett, vagy pedig hazament nevelőanyjához Váradra. Nagy megrázkódtatást jelenthetett számára a fekete halál aratása: láthatta, hogyan ápolták a jezsuita atyák és testvérek — nem törődve a fertőzés veszélyével — a betegeket, hogyan gondozták lelkileg őket és temették el a halottakat. A járvány miatt csak lassan indulhatott újra a kollégiumi élet.

A Lengyelországból 1587 nyarán erdélyi viceprovinciális (helyettes tartományfőnöki) megbízatással odaérkező Wujek Jakab újjászervezte a házat. Építkezésbe kezdtek, 1588 őszén pedig már ismét száz növendék volt a konviktusban és a szemináriumban. De néhány hónap múlva vége szakadt a jezsuiták erdélyi missziójának: 1588 karácsonyán kiűzték őket Erdélyből. Ez azonban már nem Kolozsvárra érte Pázmány Pétert, mert még 1588 őszén mint jezsuita noviciust a krakkói újoncházba küldték előljárói.

Mi történt közben Pázmánnyal Kolozsvárott? Hogyan lett katolikus, miért jelentkezett jezsuitának? Áttérésében kétségtelenül szerepet játszott Szántó István. Szántó (Arator) korábban Bécsben filozófiát tanított, majd 1575-től Rómában volt magyar gyóntató (sürgetésére alapították meg a római Magyar Kollégiumot), 1580. febr. 20-án pedig Kolozsvárra érkezett mint magyar szónok és Erdélyben missziózott. Maga említi az általa megtérítettek között Pázmány Pétert. Nevelőanyja, a katolikus Toldy Borbála is hathatott rá. De talán a legdöntőbb befolyás az olasz Ferrante Capeci rektor, a kollégium igazgatója, valamint a szintén olasz Girolamo Fanfonio a szeminárium régense és a Mária Kongregáció vezetőjének részéről érte. Erre következtethetünk Pázmány iskolatársa, későbbi rendtestvére és barátja, Dobokay Sándor leírásából. *Memoriale*jében olvashatunk arról, hogy ő a Mária Kongregációban kapott lelki nevelésnek köszönheti áttérését és jezsuita hivatását is. Dobokay 1584 őszén lett katolikus. Lehet, hogy együtt kérték felvételüket a katolikus egyházba, és talán ébredező jezsuita hivatásukat is közösen tisztázták. Az öt év során, míg Pázmány a kolozsvári kollégiumban tartózkodott, húsznál több diák lépett be Jézus Társaságába. Tény az, hogy 1588 októberének elején nyolc újonc indult P. Emmanuel Vega spirituális (lelki vezető) kíséretében Lengyelország felé, és köztük volt Pázmány Péter is (F. Ges. 650 B N° 566).

KRAKKÓ ÉS JAROSLAV

Krakkóban is dühöngött a pestis, amikor 1588 október vége felé megérkeztek. Ezért nem a városban levő noviciátusban, hanem a jezsuiták egyik vidéki helyén, a Stempocice nevű tanyán kötöttek ki, ahol meglehetősen szűkösen éltek. Az erdélyi jelölteket fokozatosan vezették be a noviciátusba a rendben szokásos felvételi vizsgálatokkal. Egy újabban felfedezett dokumentumból megtudtuk, hogy Pázmányra november 11-én, Szent Márton napján került sor. Az újoncmester ekkor a genovai származású Fabrizio Pallavicino volt, 1589 márciusától pedig a lengyel Gaspar Sawiczki, aki egyben a Szent Mátyás apostolról elnevezett krakkói jezsuita rendházat is vezette.

Érdemes idéznünk az említett dokumentumot¹, mivel néhány korábbi adatot is megtudunk belőle: „Pázmány Péter a felvételi vizsgálat (examen) alkalmával sajátkezűleg írt nyilatkozatban azt mondja, hogy körülbelül 19 éves, a magyarországi Váradon született eretnek szülőktől, akik már nem élnek; apja Pázmány Miklós, anyja Massai Margit, mindkettő nemesi családból. 14 éves koráig eretnokségben nevelték. Azóta állhatatos maradt vallásában. A Társaság iskoláiban buzgó volt; ezekben tanult a legelső grammatikai osztályoktól egészen a logikáig.” Ez a fontos dokumentum módosítja tehát az eddigi véleményeket, és véget vet a találgatásoknak. 1588. nov. 11-én Pázmány 19 évesnek mondta magát, ekkor már szülei nem éltek. Betöltött 13. életéve után tért át a katolikus vallásra a kolozsvári kollégiumban. Eldöntött tény az is, hogy nem 1587-ben Brünmben, hanem 1588-ban Krakkóban lépett a jezsuita rendbe.

A pestisveszély elmúltával a noviciusok beköltöztek Krakkó belvárosába. Az újoncházat csak egy utca és egy tér választotta el a Szent Barbara-rendháztól.

Ehhez a házhoz tartozott a híres lengyel apostol, Skarga Péter, akit 1588 elején neveztek ki királyi szónokká. A kemény napirend, a zord klíma és a szokatlan ételmezés — reggelire például sört kaptak egy darab sajttal — alaposan aláásta az erdélyi fiatalok egészségét. (Mintegy 12 erdélyi magyar volt a noviciátusban, a legtöbbjük ismerőse Pázmánynak.) Az újabb pestisveszély miatt az újoncok ismét egy Krakótól 30 km-re fekvő tanyára költöztek egy időre; mire visszatértek, új épületben rendezkedtek be, mivel a régi kicsinynek bizonyult.

A jezsuita újoncokat a két évi noviciátus alatt különböző próbáknak vetették alá: egyszerű házimunkák, egyhónapos kórházi szolgálat, kolduló zárándokút stb. A legfontosabb azonban a harminc napos lelkigyakorlat volt. Szent Ignác módszerét követve a noviciusmester bevezette a fiatalokat a lelki életbe, az imádságba, a „szellemek megkülönböztetésére”, nevelte őket, főleg ennek során történt a végleges választás. A fiatalember imádkozva, eszmélődve és elmélkedve igyekezett eldönteni, hogy Isten valóban a „Kereszt zászlaja” alá hívja-e. Pázmányra is döntő hatással volt a tanulmányok végén Rómában újra elvégzett harminc napos lelkigyakorlat, amint ez életművéből, főleg prédikációiból világosan kitűnik.

Jószándékú igyekezettel összpontosította minden erejét önmaga és a környezete szabta feladatok elvégzésére Sawiczki újoncmester vezetésével.

Acquaviva jezsuita generális (rendfőnök) 1591-ben javaslatokat kért a lelkigyakorlatos útmutató (direktórium) összeállításához. P. Sawiczki beküldött javaslatait ismerjük. Szerinte a noviciusok ne a belépés pillanatában, hanem csak két hónap múlva kezdjék meg a nagy lelki iskolát, amikor már némi gyakorlatuk van az elmélkedő imában. Hangsúlyozta, hogy a mester hűségesen ragaszkodjék a rendalapító Loyolai Szent Ignác alapszabályához, de az ignáci sovány vázlatot bibliai képekkel, elemekkel töltsse ki. Sawiczki maga is összeállított egy ilyen mintagyűjteményt a Szentírásból.

A noviciusok a túlbuzgóság miatt fejfájástól szenvedtek, így a gyenge egészségre Pázmány is. Ezért a lengyel tartományfőnök a rendfőnök engedélyével szétküldte a noviciusokat a szomszédos jezsuita kollégiumokba. Ezt sürgette a török közeledésének vakhíre is, valamint egy újabb pestisjárvány fenyegetése. Ekkor Pázmány Jaroslavba került.

Jaroslav régi lengyel település a lengyel—orosz nyelvhatáron, Przemysltől 30 km-re északra fekszik egy kis síkságon, kőfalakkal és bástyákkal körülvéve. A város a hitviták tűzfészke: ortodox keletiek, újhítű kálvinisták és lengyel unitáriusok harcoltak itt a katolikusokkal. Jezsuita kollégiumát 1572-ben alapították. Pázmány régebbi életrajzírói nem tudtak erről az „apostol-oszlásról”, a noviciusok szétküldéséről, ezért nem tudták azt sem, hova tűnt Pázmány Krakóból. Néhányan úgy vélték, hogy Bécsben fejezte be a noviciátust. A Carrillo-levelezés kiadása óta azonban ismeretes, hogy Pázmány barátjával, Dobokay Sándorral együtt csak 1590 őszén érkezett Bécsbe.

A jaroslavi kollégium katalógusából (Pol 7 II f. 111r) kiderül, hogy Pázmány 1590 tavaszán került oda. Egyébként ez a katalógus jelzi elsőnek (1590 júliusában) addigi *curriculum vitae*-jét: „Pázmány Péter, váradi magyar, 22 évesnek gondolja magát, gyengélkedő egészséggű a noviciátusban szerzett fejfájása miatt.

1588 novemberében lépett a rendbe. A Társaságon kívül Kolozsvárott tanult a retorika-osztályig, és a filozófiai kurzuson a logikát is elvégezte. Fogadalma még nincs.”

A lengyelországi noviciátus lelki iskolájában szívta tehát magába Pázmány a szentignáci lelkiséget, ismerte meg a jezsuita rendet, miközben őt is megismerték előjárói. A noviciátus nemcsak a lelki érlelődés és a jellemnevelés iskolája volt, tapasztalata is bővült, látóköre is tágult a nemzetközi összetételű közösségben. Az újoncújak alatt elég jól megtanult lengyelül. Hallott az erdélyi jezsuiták kiűzéséről. Wujek viceprovinciális 1589 elején visszatért Erdélyből Krakkóba, és a Szent Barbara-rendház előjárója lett. Védőíratot szerkesztett az erdélyi misszió ügyében. Krakkóban Pázmány megismerkedhetett Skarga Péterrel, hallhatta beszédeit. Egészen közelről láthatta egy ország vallási visszahódításának tervét. Jaroslavi tartózkodása idején, alig egy év alatt negyvenen tértek vissza a katolikus egyházba. Egy rutén pópa felvételét kérte a jezsuita rendbe.

A lengyelországi élmények tehát döntő indításokat adtak a leendő szónok, hitvitázó és nemzetnevelő számára. Bécs, Róma és Graz még sok téglát adott a barokk építményhez, a pázmányi műhöz, de az alapok lerakása itt történt, az eddig alig figyelemre méltatott lengyel esztendők során.

BÉCS

Pázmány 1590 őszén érkezett a császárvárosba. Itt volt akkor a jezsuita tudományosság és kiképzés fellelőháza. A jezsuita kollégium Bécs legősibb központjában épült, az „Am Hof” terének jobboldalán. Az „Am Hof” és a „Hoher Markt” volt a régi római tábor területe, itt állt a praetorium is. A jezsuita rendtagok Bécsben tanulták a filozófiát.

Pázmány Bécsben látta először a nagy Dunát, amely később apologetikus műveiben az apostoli hagyomány továbbadásának szimbólumaként szerepelt: „Miképpen csak azt mondhatjuk Duna vízének, mely a Duna forrásából az ő ágyában vagy fészkeben és völgyében szakadás nélkül átfolydogál: azonképpen csak azt nevezhetjük apostoli Ecclesiának, mely az apostolok idejétől fogva egymás-után következő személyeknek tanítása által szintén mireánk érkezett.”

I. Ferdinánd kérésére még maga Szent Ignác küldte 1551-ben az első jezsuitákat Bécsbe, a császártól rendelkezésre bocsátott épületbe. Az alapító atyák között volt Canisius Szent Péter és Jaius (Le Jay) Kolos. A középiskola és a konviktus mellé a császár 1563-ban főiskolát alapított. Pázmány erre a rendi főiskolára járt, nem pedig a bécsi egyetemre, amely különben vetélytársaknak tekintette a jezsuitákat. (Bár két jezsuita az egyetem teológiai karán is tanított.)

Bécs a tudomány tárházát és a művészi ihletés forrását jelentette a fiatal Pázmány számára. A ház könyvtárosa a luxemburgi származású Lamormain Vilmos, Pázmány filozófustársa és barátja, később a császár gyóntatója volt. Pázmány levelezésében gyakran találkozunk nevével. Lehetséges, hogy a királyi vár udvari könyvtárába is ellátogatott vele, amely 9000 kötetével akkoriban igen gazdag gyűjteménynek számított. Később mint érsek gyakran dolgozott ott, például ami-

kor a lutheránus és helvét hitvallást tanulmányozta, majd a *Kalausz* mohamedánokról szóló függelékét írta. A barokk Bécsben nagy gondot fordítottak a templomok szépségére, az istentiszteletek fényének emelésére. A két gótikus templom, a Szent István dóm és a Maria am Gestade csak öt percre volt a kollégiumtól. 1590. szept. 15-én, 17-én, és a hó végén földrengés ráta meg a várost, többek halálát és sok épület összeomlását okozva. A jezsuita kollégium templomának toronytetje is beszakadt. Pázmány egy helyütt hivatkozott a földrengésre, bár lehet, hogy csak utána érkezett oda Krakkóból.

A magyar tanuló rendtagok hamarosan bemutatkoztak a tartományfőnököknek, P. Villernek és titkárnak, P. Carrillónak. Később mindkettő Pázmány atyai jóbarátja lett; nevükkel még találkozunk. Carrillót karácsonykor Claudio Acquaviva rendfőnök kinevezte az erdélyi misszió újjászervezőjének. A bécsi kollégium 54 tagja közül hat magyar. 1591-ben már itt található Szántó István is: a morálist, az ún. lelkiismereti esetek megoldását tanította. P. Viller és Carrillo kérte a generálistól, hogy a Lengyelországban levő 14 magyar rendtagot csatolják az osztrák tartományhoz, minthogy nehezen viselik el a lengyel éghajlatot és a rossz étellemezést. A két betegeskedő, Pázmány és Dobokay, itt Bécsben felgyógyult. Carrillo róluk ezt írta: „Remélem, kitűnő munkások lesznek Erdélyben.” Erdélyi tartózkodása alatt sem feledkezett meg „Sándor és Péter testvéréről”.

Pázmányra Bécsben a legnagyobb befolyást Georg Scherer rektoron kívül William Wright gyakorolta. Scherert Canisius Szent Péter mellett a legnagyobb osztrák jezsuita szónoknak tartották. Már felszentelése előtt hirdette az igét. Később nemcsak a kollégiumban, hanem a Szent István dómban is óriási tömegek hallgatták beszédeit; egyúttal udvari szónok és főhercegi gyóntató is volt. W. Wright Yorkban született, Rómában mint az Angol Kollégium növendéke lépett a rendbe. Bécsben szentelték pappá 1590-ben; 1605-ig tanárkodott: három teljes filozófiai kurzust vezetett végig, kettőt Bécsben, egyet Grazban. Közben matematikát és etikát is tanított, Grazban 1599–1605 között teológiát is előadott. Pázmány már Bécsben nagyra becsülte, főleg azonban a grazi évek alatt fejlődött ki közöttük szoros barátság. A filozófia és a teológia tanításában az ő nyomába lépett.

A filozófiai kurzus a jezsuitáknál három éves volt. Az elsőben logikát, a másodikban fizikát (természetbölcseletet), a harmadikban metafizikát hallgattak a fiatal rendtagok. Vezérfonaluk Arisztotelész volt. Az eredeti görög szöveget olvasták, és kommentárok segítségével mélyítették el. Az anyagot úgy válogatták meg, hogy a bölcselet előkészület legyen a teológiai tanulmányokhoz. Főleg jezsuita kommentárokat használtak (Toletus, Fonseca). A tanár gyakran háromnegyed óráig diktált, majd félóráig magyarázta szövegét. A jezsuita tanároknak az ún. *Ratio Studiorum* (tanulmányi rend) pontosan megszabta a módszert. Fontos volt az esti ismétlés is. Hetenként és havonként volt zártkörű disputájuk, év végén pedig a tehetségesebbek az egész filozófiai anyagból ünnepélyes vitát rendeztek.

Pázmány Kolozsvárott már elvégezte a logikát. Úgy tűnik, Bécsben előről kezdte az anyagot, bár az is tény, hogy csak két és fél évet töltött itt. A rendi katalógusban 1591-ben ez áll róla: „auditor physicae et apud convictores”, vagyis miközben a fizikát (természetbölcseletet) hallgatta, nevelő is volt a bentlakó diákoknál a konviktusban. 1592 decemberében pedig ez található neve mellett: „studiosus

philosophiae et aliquorum convictorum praefectus”: filozófiahallgató és néhány konviktor prefektusa.

Bécsi tartózkodása alatt elmélyítette műveltségét, főleg filozófiai ismereteit, támogatta látókörét, belekóstolt az ifjúság nevelésébe is. Egészsége megszilárdult. 1593. márc. 10-én indult Rómába harmadmagával. Útjuk Grazon, Tarvisión, Ferrarán, Anconán keresztül vezetett; az Adriai tenger mentén haladtak. Loreto-ban, a híres Mária-kegyhelyen betértek a „Santa Casa”-ba imádkozni, közben rendházakban szálltak meg. Recanati—Spoleto—Terni vonalán érkeztek a Róma közelében fekvő La Storta falucskába. Itt, Szent Ignác híres Krisztus-látomásának helyén tartotta a postakocsi az utolsó pihenőt, majd a Porta del Popolon keresztül vonultak be 1593. ápr. 2-án az Örök Városba.

RÓMA

Pázmány most lépett először a szent városba, ahol négy évet töltött. Később még kétszer kereste fel Rómát: 1614/15 fordulóján, irodalmi és vitázó működésének zenitjén Forgách bíboros megbízásából (de már személyes problémáiról is tárgyalt a rendfőnökkel); 1632-ben pedig mint esztergomi érsek vonult be pompás kísérettel. (E „római küldetés” célja az volt, hogy a császár nevében segítséget kérjen a pápától a svéd és a török veszedelem ellen.)

Jézus Társasága élén ekkor Acquaviva generális állt, aki 35 évig tartó kormányzása idején az egész világra kiterjesztette a rend működését. Magában Rómában kilenc jezsuita ház volt. A Gesu-templom melletti központi székházról nem messze emelkedett a Collegium Romanum, a Társaság tanulmányi házainak büszkesége, melyet XIII. Gergely alapított. Pázmány itt kezdte meg a teológia tanulmányozását. 1593-ban a hallgatók száma közel 2000. Az egész világról ide sereglettek a jezsuita és világi papjelöltek, de ide jártak a különböző szerzetesrendek tagjai is. Az egyetem 22 tanárral rendelkezett. Magában a kollégiumban közel 200 jezsuita lakott, közülük 60 teológus és 40 filozófus, akiknek Roberto Bellarmino volt a rektoruk.

Pázmányra római tartózkodása első éveiben a legnagyobb hatást ez a híres hitvitázó, a későbbi bíboros gyakorolta. A „hitvédők fejedelme” 1592-től 1594-ig volt a ház előljárója. Teológiai főművének, a *Disputationes de Controversiis fidei c.* munkának utolsó kötete Pázmány odaérkezésének napjaiban hagyta el a sajtót Ingolstadtban. E monumentális műnek még a harmadik kiadását is olvashatta. 1632-es római útja alkalmával 20 példányban szerezte be a már akkor tervezett nagyszombati egyetem számára. Bellarminónak mint rektornak gondja volt a képzésre (megfelelő helyet keresett a könyvtárnak), a rendtagok nevelésére (néha a rekreáció, az ebéd és vacsora utáni társalgás-felüdülés idején motettákat és madrigálokat kottázott le nekik), részt vett a házi munkában is. Az életszentség számtalan jele mély lelki életéről vallott. Sok mindenben hatott Bellarmino Pázmány hitvitázó műveire.

Pázmány egyik legelső és legmélyebb római élménye kétségtelenül az 1593-as húsvét volt. Nagyszombaton részt vett rendtestvérei pappá szentelésén. (Három

év múlva őt is ezen a napon szentelték fel a lateráni bazilikában.) 1593 novemberében kezdték el a Szent Péter-templom kupola- és oltárképeinek kivitelezését. A kupola aranykeresztjét, a kereszténység győzelmi jelét 1593. nov. 18-án avatták fel nagy ünnepség keretében. VIII. Kelemen pápa 1594. jún. 26-án konszekrált az új oltárt Szent Péter sírja felett. Pázmány az első években az Örök Város nevezetességeivel ismerkedett. Új templomok épültek, régieket restauráltak, szeretetintézményeket, kórházakat, kolostorokat létesítettek. Róma ekkor mintegy 100 000 lakost számláló fényűző város volt.

Pázmány 1593 húsvétja után megkezdte teológiai tanulmányait, amelynek rendjét még Szent Ignác határozta meg: 1) A fiatal rendtagok csak a klasszikus irodalmi képzés és a filozófiai kurzus elvégzése után foghattak a teológiai tanulmányokhoz. 2) Az ún. „skolasztikus teológia” (ez főleg Szent Tamás *Summájának* kommentálásából állt) elvégzésére a rendalapító összesen hat évet szánt: a négy éves rendes kurzus után még két év szakképzést (biennium). Ezt Pázmány idejében csak az egészen kivételes tehetségeknek engedélyezték, mivel a nagy paphiány miatt mielőbb munkába állították a rendtagokat. 3) A rendalapító állandó személyes érintkezést kívánt a tanárok és a tanítványok között az előadások, az ismétlések és a vitagyakorlatok idején. 4) Az előadások kiegészítése nyugodt és elmélyedő egyéni tanulással történt.

Pázmány tanárai Rómában: az éleselméjű vitatkozó, Miguel Vásquez; az erkölccstan klasszikus doktora, P. Azor; a szelíd lelkű, de alapos P. de Angelis; a hercegi családból származó P. Spinelli, Acquaviva rokona, az Isten ismeretéről szóló alapvető traktátus előadója. Hogy a többi kötelező teológiai anyagból mit, mikor, kinél hallgatott, azt nehéz megállapítani. A skolasztikusok két éven át naponta egy-egy előadást hallgattak szentírásmagyarázatból. Ezenkívül kötelező volt még a *Ratio Studiorum* szerint a morális (erkölccstan-kazuisztika), az egyházjog és a kontroverz teológia (hitviták). A lelki nevelést és irányítást 1595 végétől P. G. Ceccotti spirituális végezte. Erős indításokat merített az első években Bellarmino rektor házi exhortációiból (buzdító beszédeiből), amelyeket havonta kétszer tartott a rendtagoknak (vö.: Ö12/111—117).

1594 őszén Pázmány repetitor (tanársegéd) lett a római Angol Kollégiumban, amely akkor a római papnevelő házak között a Collegium Romanum és a Germanicum után a harmadik helyen állt tekintélyével és jelentőségével. Az angol katolikusok ekkoriban vívták élet-halál harcukat Erzsébet királynő vallásüldözése miatt. Pázmány repetitori működésének évében szenvedett vértanúságot a jezsuita R. Southwell, korábban szintén tanulmányi felügyelő az Angol Kollégiumban. Egy másik angol vértanú, Henry Walpole szintén innen lépett a jezsuita rendbe. Mihály testvére Pázmány későbbi teológustársa. Walpole jelen volt Edmund Campion jezsuita kivégzésén; a vértanú bátorsága úgy meghatotta, hogy megénekelte egy nagy költeményben. (Az angol vértanúkat 1970-ben avatta szentté VI. Pál pápa.) Természetesen Pázmányra mély benyomást tettek ezek a hírek.

Az 1594/95-ös tanévben mint repetitor nemcsak az anyagot ismételte a hallgatókkal, hanem amolyan „tanársegéd” is volt a professzorok mellett, mint az angol egyetemeken a máig működő tutorok. Működése idején 68 növendéknek 4 házitánító állt rendelkezésére. A csoportos munka segítette az anyag alaposabb feldol-

gozását. Az Angol Kollégiumban való működése fényt derít arra is, hogy Pázmány egyes teológiai, főleg egyháztani kérdésekben inkább az angol és a löweni irányt követte, semmint a római. Az „angol hatásra” még visszatérünk hitvitázó iratainak, illetve a *Kalauz* „mintáinak” elemzésekor.

Pázmány papi kiképzésének megkoronázása a papszentelés volt. 1596. ápr. 13-án, nagyszombaton vette fel a papi rendet a Lateráni bazilikában húsz társával együtt (köztük 16 jezsuita). A szentelés előtti lelkigyakorlatot a spirituális, P. Ceccotti adta. Pázmány nagy öröme ápr. 4-én éppen megérkezett Erdélyből P. Carrillo, aki már korábban kiszemelte őt az erdélyi misszióba. P. Carrillo bizonyára azért maradt Rómában egészen húsvéthétfőig, hogy rátehesse kezét a szentelendőkre, és részt vehessen Pázmány első miséjén.

Pázmány tudós teológus és egyházipolitikus, nemzetnevelő és egyházszervező volt, de egész életében elsősorban pap maradt. Tanúsítják majd ezt pl. II. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez írt levelei, vagy az a tény, hogy érsek korában legfőbb gondja volt a szellemileg-lelkileg jól képzett papság biztosítása. És lelki hagyatékában, a prédikációs kötet ajánló írásában („A teljes Szentháromság egy bizony Istenhez”) a hit kegyelme mellett a papságra való meghívást tartotta élete legnagyobb kegyelmének: „Hálákat adok szent Felségednek, hogy engemet kegyességedből az igaz hit zászlaja alatt az egyházi állapotban köteles szolgálóddá fogadtál.”

Tanulmányi éveinek megkoronázása volt az az ünnepélyes záródisputa, amelyen — egy nápolyi rendtársával — az egész teológia anyagából kiválasztott 50 tételt öt órán keresztül megvédte. A támadó egy teológiai doktor volt. A jelenlevő professzorok is tehettek föl kérdéseket. A fiatal erdélyi magyar Vásquez professzor katedráján állva — előtte ült a professzor —, a három támadó érvelésének és ellenvetéseinek keresztútjében védelmezte téziseit. Pázmány ezzel jogot kapott a doktori címre, de jezsuita szokás szerint csak több éves tanári működés — és némi akadályok — után avatták doktorrá Grazban.

Hogy milyen kiváló vitatkozó maradt élete végéig, azt művein kívül a következő kis epizód is tanúsítja, amelyet hűséges titkára, P. Dobronoky György jegyzett fel nem egészen egy évvel a bíboros halála előtt. A nagyszombati egyetem megnyitása után fél évre ünnepélyes disputát rendeztek. Pázmány is megjelent ragyogó egyházfejedelmi kísérettel. Az idős bíborost úgy tűzbe hozta a rég hallott, jól ismert vita, hogy kétszer is beleszólt, nehézségeket vetett fel. És jóllehet „életének hatvanhatodik évét taposta és vagy 25 éve se nem hallott, se nem tárgyalt a logika területéről való ellenvetésekről, mégis oly teljes lélekjelenléttel, ruganyos fellépéssel és töretlen szellemi erővel szorította sarokba a magyarázó professzort, hogy úgy látszott, mintha azon frissiben került volna ki a Stagyríta (Arisztotelész) iskolájából” (*Diarium*, Coll. Tyrnav., 2 Junii 1636).

Pázmány három és fél évig tartó római teológiai tanulmányai lezárultak. Hátra volt még az ún. harmadik próbaév, amely a jezsuita jellembeli és szerzetesi kiképzésének betetőzése, és egyben felkészítés a lelkipásztorkodásra. 1596. okt. 24-én vonult be a quirináli pápai palotával szemben fekvő Sant'Andrea noviciusházba. Közel száz jezsuita lakott itt; közülük hatvan novicius, tizenkettő harmadik próbációs. Lelki vezetője (instruktora) október végétől februárig B. Rossignoli, a

Római Kollégiumban Szent Alajos utolsó rektora volt, aki a következő évben megírta élete főművét, a jezsuitáknak szóló aszketikát. (*A keresztény tökéletesség gyakorlása = De disciplina christianae perfectionis*, 1600.) E műve alapján képet alkotunk arról a lelki tanításról, amelyet Pázmány is hallgatott a próbaévben. Következő előjárója Fabius de Fabiis, szintén kitűnő lelki vezető volt. Élete folyamán háromszor is megbízták a novíciusok lelki irányításával. Lelkisége közvetve már korábban is hatott Pázmányra, hiszen több eddigi lelki vezetőjének, illetve előjárójának is a novíciusmestere volt. Ő viszont az első nagy jezsuita nemzedék mestereitől tanult (Nadal, Ruiz . . .) és így az ignáci lelkiségnek, különösen a lelkigyakorlatoknak és a rendalkotmánynak kiváló ismerője volt. (Vö.: 02; 012/133—142.)

A harmadik-probáció „a szív főiskolája”: elsősorban az imádság és a belső elmélyedés időszaka. Újra elvégezte a jezsuita a 30 napos nagy lelkigyakorlatot, valamint a különböző „próbatételeket”: betegek és foglyok látogatása, hitoktatás, zárandoklat pénz nélkül stb. Pázmány az utolsó próbaév során az imádság és az önmegtagadás embere lett, hogy „Isten nagy neve dűcsösége terjesztésére” és szegény megfogynakozott hazája javára adja életét. Teljes kilenc évig tartott rendi kiképzése, ennek felét a kereszténység és a rend központjában töltötte.

* * *

Mielőtt folytatnánk Pázmány életútjának vázolását, álljunk meg egy pillanatra, hogy jellemezzük a férfivá érett jezsuitát. Pár év múlva, 1600-ban grazi előjárói így jellemezték: „Éles elméjű, józan ítéletű, tapasztalata nagy, igen jó az irodalmi képzettsége, kolerikus és submelankolikus, alkalmas a filozófia és a teológia tanítására, és talán a kormányzásra is” (Austr. 25 II, 1600 ápr.). A rendi jellemzések általában csínjában bántak a dicsérő jelzőkkel, ezért feltűnő és figyelemre méltó ez az elismerő felsorolás. Külön felfigyelhetünk a „kolerikus” jelzőre: a kemény akaratú Pázmány hatalmas életművet hozott létre. De ugyanakkor az e mögött rejlő melankoliáról sem szabad megfeledkeznünk: érzékeny lelke élete nehéz szakaszaiban élénken rezonált az igazságtalan kritikára, gyanúsításokra, sikertelenségekre; le-törések, szenvedések, belső válságok ellenpontozták felfelé ívelő pályáját. Egy valamiről nem szólt ez az osztrák rendi jellemzés: a megerőltető szellemi munka, a lelki formálódás, a hazájától távol töltött hosszú évek során sem satnyult el Pázmány szívében magyarságtudata és missziós elhivatottsága. Különösen szűkebb hazája, Erdély vallási helyzete iránt érdeklődött állandóan; visszavágyódott „édes nevelő hazájába”, hogy ott szolgálja egyházát.

Kornis Gyula *Pázmány személyisége* c. kitűnő jellemzésében (14. o.) Pázmány magyar nemzeti értéktudatát elemezve írja: Tősgyökeres magyar volt, fajának egyik legszebb kivirágzása; de emellett nagy európai, aki külföldön tanulva és tanítva, jól ismerte korának eszméáramlatait. Tisztában volt a töröktől sanyargatott s félig már kipusztított magyarság európai helyzetével és történeti hivatásával, de egyben az elmaradt ország művelődési szükségleteivel. Mivel ifjú korát Európa nagy művelődési gócpontjaiban töltötte, a siralmas ellentét csak még jobban tüzelte hazájának a porból való fölemelésére. A messze idegenben majdnem két évtize-

den át megőrizte magyarságát, sőt ennek tudata csak fokozódott benne. Amikor hazajött s szeges írásait „a hitben megcsalatottak útbaigazítására” kezdte kiadni, úgy írt, mintha sohasem lett volna távol: töröl metszett magyarossággal, nagyszerű eredeti szófordulataival, pompás írói művészetével, stílusának hatalmas energiájával lett egy új nemzeti irodalomnak megalapítója.

PÁZMÁNY NYILVÁNOS MŰKÖDÉSE

Mielőtt végleg hazatérne — nem Erdélybe, hanem Felső-Magyarországba —, Grazban tanárkodott hét évig; tanári működését egy magyarországi „közjáték” szakította meg.

GRAZI ÉVEI ÉS AZ ELSŐ MAGYARORSZÁGI MISSZIÓ (1597—1607)

Elöljárói az erdélyi misszióba szánták. De 1597. febr. 22-én Acquaviva rendfőnök ezt írta P. Wujek erdélyi viceprovinciálisnak: Alber osztrák provinciális és P. Carrillo véleménye szerint is jobb, ha Pázmány előbb Ausztriában működik, és majd később megy Erdélybe (Austr. I f.754). Júl. 20-án Acquaviva már közölte Alberrel, hogy Pázmányt „via brevi” küldi Ausztriába: ott döntsék el sorsát. Jóllehet a Carrillo és négy utitársa (köztük Pázmány) számára kiállított „litterae patentes” (megbízólevelek) Erdélybe szóltak, P. Alber kimondta a döntő szót: Pázmány maradjon Grazban tanárnak. Később még több kísérlet történt arra, hogy Erdélybe vigyék, de — úgy látszik — nem találtak helyettest neki a grazi katedrán. Amikor tíz év múlva végleg hazakerült Magyarországra, akkor sem feledkezett meg szűkebb hazájáról, Erdélyről. Kitűnt ez például az erdélyi fejdelmekkel való levelezéséből. De most már nem misszionáriusként, hanem mint egy ország szellemi-lelki vezére és széles távlatú nemzetpolitikus szolgálta Erdély ügyét is.

Pázmány grazi működése

Pázmány 1597. szept. 1-én hetedmagával érkezett meg Grazba. Egyelőre ott maradt filozófiatanárnak, végigtanította a három éves kurzust.

Graz a XVI. század végén Közép-Európa egyik legfontosabb városa volt. Az országos hivatalok ugyan részint Bécsben működtek, de Rudolf király a prágai Hradzsínban alkímiával foglalkozott és egyéb kedvteléseinek élt; így Közép-Európa politikáját többnyire Grazból irányította Belső-Ausztria kormányzója, Ferdinánd főherceg. A főherceg 1596-ban vette át a három hercegség (Stájerország, Karintia és Krajna) és két grófság kormányzását, és jó barátja volt a jezsuitáknak.

A grazi kollégium akkor az osztrák rendtartomány legnagyobb jezsuita háza volt. Nemcsak létszámban, hanem tekintélyben is első helyen állt. Pázmány megérkezésekor 71, távozásakor 81 jezsuita lakott a kollégiumban. Tíz tanítottak az egyetemen, heten-nyolcan a középiskolában. Az egyetem európai híré; nemcsak egész Ausztriából és Magyarországról, hanem Európa szinte valamennyi országából jöttek ide hallgatók: (olaszok, németek, lengyelek, csehek stb.). Az ezerre rúgó diákságnak kb. egyharmada volt főiskolás. A jezsuita kollégium (ma a St. Ägyd templommal szemben fekvő papnevelő intézet) csak három évvel volt fiatalabb Pázmánynál. Többszöri átépítéssel, bővítéssel alakult ki a nagy négyszögű épület, amely klasszikus vonalaival a város képét is emelte.

Pázmány mint filozófiatanár az akkori jezsuita szokás szerint végigvezette évfolyamát a három fokozaton: a logikán, a fizikán (természetbölcselet) és a metafizikán. (Lásd a függelékét a kurzusokra vonatkozólag.) Megérkezése után két hónapra, 1597. okt. 26-án filozófiai doktorrá avatták, novemberben kezdte meg a tanítást.

Nemcsak az egyetem tudományos életében vett részt, hanem hamarosan bekapcsolódott az udvar egyházpolitikájába is. Közeli láthatta Belső-Ausztria rekatolizálását, amely éppen első grazi tartózkodása idején ment végbe. Ferdinánd főherceg 1598 nyarán, itáliai útjáról visszatérve elhatározta, hogy tartományában helyreállítja az egységes vallásgyakorlatot. Igen kemény, azóta is vitatott feladatra vállalkozott. A lutheri reformáció, minthogy az 1578-as brucki nyilatkozat (libellus) széleskörű vallásszabadságot adott, mélyen gyökeret vert nemcsak a nemesség, hanem a városi polgárság, sőt a falusi jobbágyság körében is. A főherceg Georg Stobäus lavanti püspököt, Belső-Ausztria helytartóját bízta meg a rekatolizálás tervének kidolgozásával. A megvalósításban fő munkatársa a seckauai püspök, Martin Brenner volt. Stobäus inkább a politikai, Brenner pedig a vallási részt irányította.

Brenner püspök vezérletével 1599 októberétől kezdve ún. „reformációs bizottságok” járták végig Belső-Ausztria városait. A püspök prédikált, a kíséretében levő katonai karhatalom eközben nem éppen „szellemi eszközökkel” működött. A stájer fővárosban a katolikus reformáció 1600 augusztusában folyt le, közvetlenül Pázmány első hazatérése előtt. Ő maga ebbe nem kapcsolódott be, hiszen fő feladata a filozófiatanítás volt, de negatív tanulságait magával vitte Magyarországra. Nem osztotta Forgách Ferenc nyitrai püspök, a későbbi érsek egyházpolitikáját, aki a Grazban látott módszert akarta követni. Forgách többször járt Grazban; itt szentelte püspökké is Brenner Márton, 1600 áprilisában. Itt tanulhatta el az erőszakos térítés módszerét. Bizonyára már Grazban kiszemelte munkatársul a fiatal magyar jezsuitát. Pázmány első magyarországi missziója során, és végleges hazatérése után is Forgách teológiai tanácsadója és munkatársa lett a rekatolizálásban, de nem helyezte erőszakos térítési módszerét.

A magyar tájak és a magyar lelkek egyre hívták. Grazban gyakran találkozott magyar látogatókkal. Az első grazi év tavaszán ott járt Káldi György jezsuita, későbbi munkatársa és az első magyar katolikus szentírásfordítás leendő szerzője: Grazból indult a római noviciátusba. Pázmány hallott a magyarországi hitújításról. Az anglikán W. Whitaker latin munkája az Egyháztól Bellarmino ellen

arra készítette, hogy megvédje mestere tanítását. Bár még filozófiát tanított, de már dolgozott első, latin nyelvű művén, a *Diatriba Theologicán*. (Minderről lásd Ó15, bevezető.) A Krisztus látható Egyházáról szóló munka csak második grazi tartózkodása idején, 1605-ben jelent meg, de keletkezése erre a korszakra esett. Ez a tény jelezte tehát, hogy a filozófus Pázmány élénken érdeklődött a hitviták iránt. Ugyanakkor a magyar protestánsok támadásaira is válaszolni akart, mindez a közbeeső magyarországi tartózkodás alatt történt. (1600. okt.—1603. szept.) Mielőtt erről szólnánk, röviden vázoljuk a második grazi időszak eseményeit.

Pázmány gazdag tapasztalatokkal érkezett vissza Magyarországról Grazba 1603. szept. 20-án, hogy ezúttal teológiát tanítson. November 7-én kezdte meg a tanítást. Az ún. „skolasztikus teológiát” adta elő, Szent Tamás *Summa Theologicáját* magyarázva. (Erről lásd a függeléket.) A professzor latinul diktált és magyarázott. Két páter osztozott a dogmatika tanszékén: az egyik délelőtt, a másik délután adott elő. Így Pázmány csak a *Summa* egy részét magyarázta. Az 1603/4-es akadémiai évet a hitről szóló traktátussal kezdte. Latin művei között ez a *De Fide* traktátus a legmélyebb, a legjobban kidolgozott és legeredetibb elemzés. Két hónapi tanítás után, 1603. dec. 16-án az ünnepélyes disputa során nagy összeütközése volt a másik teológiatanárral, a flamand Deckerrel, aki egyben az egyetem kancellárja volt. Pázmány haladó nézeteket vallott. Kifogásolt tételeit Decker fölterjesztette Rómába a rendfőnökhöz cenzúrára. Tudnunk kell, hogy Rómában ekkor zajlott a híres vita a jezsuiták és a domonkosok között az emberi akarat szabadságáról és a kegyelem hatékonyságáról. A jezsuita előjárók meg is cenzúrázták a fiatal tanár 12 tételét, és — bár enyhe formában — alkalmi visszavonásukra kötelezték. A helyreigazítást meg is találjuk a *Diatriba Theologicában*. A cenzúra-ügy elhúzódtott egészen 1605 végéig, részben azért, mivel Pázmány önigazoló írásai nem jutottak el Rómába az illetékes előjárókhoz. Erről 1606-ban szerzett tudomást, amikor Grazban házi konzultor (az előjáró tanácsadója) lett. A cenzúra miatt sokáig halasztgatták teológiai doktorrá avatását és utolsó, ünnepélyes fogadalmainak letételét is. A vita 1605 decemberében csitult el. Acquaviva egyik levelében megdicsérte Pázmányt, hogy néhány tételét világosabban megmagyarázta a *Diatribában*. A teológiai doktorrá avatás az utolsó akadémiai év kezdetén történt meg: 1606. nov. 4-én „privát” formában, a rektor szobájában. Az ünnepélyes fogadalmakat pedig 1607. ápr. 29-én tette le Carrillo provinciális kezébe a St. Ägyd templomban.

Bár Pázmány érezhető kedvteléssel és ritka éleslátással fúrta bele magát a filozófia és a teológia kérdéseibe (erről tanúskodnak latin művei), nem elégtette ki a katedra. Egyik osztrák életírója szerint állandóan börtönben érezte magát. Nem elégtette ki a félszáz hallgató sem, akiknek Szent Tamást magyarázta. Hívta a magyarországi misszió, a magyar egyház kiáltó szüksége, az apostoli munka, amelybe az 1600-as évek elején belekóstolt Sellyén, Kassán és Nyitrán.

A felső-magyarországi misszió

A filozófiai kurzus leadása után P. Carrillo egy rövid grazi látogatás eredményeként 1600. okt. 17-én Vágsellyére helyezte át Pázmányt, hogy Dobokay Sándor rektornak, régi jó barátjának segítségére legyen a térítésben és prédikálásban. Okt. 20—23 között érkezett Sellyére, a jezsuiták jeles kollégiumába. Dobokayn kívül itt találta P. Forró. Később Vásárhelyi Gergely, Rivulinus (Bányai), Hajnal Mátyás, sőt egy ideig Káldi György is itt dolgozott. A sellyei kollégium a magyarországi katolikus megújulás kezdeti tűzhelye volt. Itt szőtték a terveket, írtak és fordítottak, innen rajzoltak ki a katolikus „reformáció” élén járó jezsuiták. Itt kezdte meg Pázmány is vitaíró, irodalmi működését. Közben átjárt Nyitrára Forgách püspökhöz is.

Pázmány hazakereszt. Nem szülőföldjére, Váradra: — az erdélyi misszió lehetőségének véget vetett Székely Mózes, aki katonáival 1603. jún. 9-én feldúlta a kolozsvári kollégiumot és templomot, — hanem a Hont-Pázmányok Szent István korabeli vidékére, a magyar kereszténység egyik bölcsőjébe. (Már a magyarok bejövetele előtt létezett a nyitrai püspökség és a bencés monostor a Zobor hegyén.) Sellye XII. századi település („Sala”) a Vág völgyében. 1251-ben már saját plébániája, a következő évben pedig temploma volt. Később IV. Béla a termékeny vidéket a turóci premonstreieknek ajándékozta. Mátyusföldje ez a Kis-Kárpátok lábainál. Pázmány Nyitra megye területén bővülte el először hallgatóit ékesszólásával. Itt aratta első sikereit a protestáns főrangúak térítésében.

A jezsuiták első nagyszombati megtelepedése (1561—67) és az erdélyi kollégiumok működése (1588-ban és 1607-ben kiűzték őket Erdélyből) nem járt sikerrel. Közben a királyi Magyarországon Draskovich György kalocsai bíborosérsek kérte Rudolf királyt, telepítse be újra a jezsuitákat. A király nekik ajándékozta a turóci prépostságot. Anyagi forrásként két nagy uradalom tartozott ehhez: Znió-Váralja Turóc megyében és Vágsellye Pozsony és Nyitra megye határán. A jezsuiták eleinte mindkét helyen csak lelkipásztorkodással foglalkoztak. 1589 telén nyitották meg iskolájukat Váralján. Ez a kollégium fokozatosan épült ki, de a magas hegyek között meghúzódó monostor zordon környezete és a tatárok betörései miatt nem bizonyult alkalmas helynek. Ezenkívül a lakosság jórésze szláv nyelven beszélt, és a lutheránus többség ellenséges indulattal viseltetett a jezsuiták iránt. Ezért öt évi tanítás után az iskolát Váraljáról áthelyezték Vágsellyére.

Sellye a Vág folyó jobb partján mezőváros volt. Nem védte erődítmény a török betörések ellen. Maga a Vág alkalmas volt áruk szállítására; továbbá itt vezettek a fontos utak Erdélyből Bécsbe, illetve Esztergom és Buda felé. Sellye a magyarországi kultúrközpontok közé tartozott. A jezsuiták kijártak misézni három hozzátartozó helységbe: Darócra, Peredre és Hosszúfaluba. 1598 őszén tehát itt nyitották meg a kollégiumot, nemcsak a környék, de egész Észak-Magyarország nemes ifjai ide özönlöttek. Ezért 1602 elején már megkezdtek a kollégium kibővítését; Carrillo provinciális nagyon szíven viselte e központ felvirágoztatását.

Pázmány csak négy hónapig működött itt. 1601. február közepén áthelyezték Kassára, Ferrante Gonzaga főkapitányhoz házi lelkésznek, és megbízták az ottani magyarok lelki gondozásával. Az előljárók Pallavicino bíboros óhajának tettek

eleget (Austr. 1—II, 996). Ez a rendelkezés meglephette Pázmányt, de kész volt a kassai misszióra. Az eddigi véleményektől eltérően biztosan állíthatjuk, hogy korábban nem tartózkodott Kassán. Acquaviva, Carrillo és Forró levelezéséből tudjuk, hogy 1601-ben P. Forró volt Forgách nyitrai püspök segítségére az egyházmegye vizitációjában és a káptalan megreformálásában. Pázmány Kassán 1601 februárjától 1602 derekáig működött. Ő maga ugyan 1635. aug. 21-én ezt írta Lósy Imre egri püspöknek: „... Mert ezerhatszáz és ezerhatszázegy esztendőben mi is Cassán voltunk *continue* és bizonynyal tudjuk. . .” (Hanuy II/599); de egy fél emberöltő után kihagyhat az emlékezete. Különben azt akarta hangsúlyozni, hogy huzamosabb ideig (*continue*) Kassán tartózkodott, ezért jól ismerte az egri káptalan ügyének előzményeit.

Kassa fontos katonai támaszpont volt. Amikor a török Eger várát bevette, ez maradt Felső-Magyarország legfontosabb erődténye. Itt volt a katonai és közigazgatási hatalommal felruházott főkapitány székhelye, innen vigyázta a töröktől megszállott részeket, innen tartotta szemmel Erdélyt. Pázmány becslése szerint a lakosság legnagyobb része akkor még német ajkú volt (Hanuy I/4). Később a török vidékről sok magyar ide menekült. A Bocskai- és Bethlen-féle felkelés idején az oltalmat kereső földbirtokosok és katonák magyarrá színezték a lakosságot.

1601 február végén Gonzaga főkapitánnyal két jezsuita, Pázmány és Fuller János érkezett ide: Pázmány a magyarok, Fuller a németek lelki gondozására. A főkapitány és családja házilelkészei is ők voltak. Egy rövid sellyei tartózkodást nem számítva — 1601 decemberében — Pázmány mintegy 15 hónapot töltött Kassán. Gonzaga főkapitány tíz hónap múlva beleunt a kassai szolgálatba. Rudolf király megerősítette, hogy eddig jól végezte feladatát. Mátyás főherceggel arra gondoltak, hogy Erdélybe küldik kormányzónak, Bástar Györgyre pedig a török elleni csapatok vezetését bízzák. Az a gondolat is fölmerült, hogy Gonzagát küldik a török ellen. Végül is Básta maradt Erdélyben, a török elleni csapatok vezére pedig Rusworm lett. Gonzaga főkapitány 1602 szeptemberében elhagyta Kassát, majd a komáromi tábor fegyelmezetlensége miatt távozott Rusworm mellől, és visszatért Itáliába.

Pázmány nem tartott ki végig mellette. Gyenge egészsége, meg talán az a hír, hogy a főkapitány a török ellen indult, arra indította, hogy búcsút mondjon Kassának. 1601. dec. 31-én már ezt írta Acquaviva generálisnak: „Ami engem illet, nyugalmasabb életet kívántam volna magamnak, de bűneim miatt ide kerültem. Mégis szívből kívánom, hogy a kapitány szolgálatára álljak rendkívüli jámborsága miatt. Mivel egymást is, a hivatalt is ismerjük, nem kérem elhelyezésemet, amíg a Generalissimus itt van. Remélem, hogy pár hónap múlva, a tél elmúltával leteszi hivatalát, bár sokan szeretnék visszatartani.” (Hanuy I/5; ARSJ Germ. 180, f. 67r.) Talán egy másik ok is arra késztette, hogy elhagyja Kassát: Fulle rendtársa megbetegedett; sellyei látogatásuk alkalmával ott tartották. (1602. máj. 8-án Bécsben meghalt.) Pázmány tehát egyedül maradt Gonzaga mellett.

Röviden szóljunk Pázmány kassai tevékenységéről (vö. Ó16). Pázmány és Fuller Gonzaga főkapitánynál lakott, nem messze a dómtól, az ún. királyi házban. Pázmány nemcsak Gonzagának és házanépének lelkésze volt, hanem erőteljes apostoli tevékenységet is kifejtett. A rendi jelentésekben szó volt szentségek kiszolgálta-

tásáról, szónoki sikereiről, térítésekről, sőt lelkigyakorlatokról is. Pázmány tehát első lelkigyakorlatait Kassán tartotta, valószínűleg világi nemeseknek. Itt kezdte első vitáit a protestánsokkal. Először csak úgy „véletlenül” csapott össze az „eretnekekkel.” Nem Alvinczivel, ahogy Fraknói véli, mert a jeles prédikátor, akivel Pázmány később írásban csatázott, külföldi tanulmányai után először tanár volt Debrecenben, majd 1603-ban váradi pásztor, és csak 1605 végén jelent meg Kassán. Rövid ideig ott működött az 1630-as évek elején a „magyar Luther”, Dévai Bíró Mátyás; az 1560-as években a közeli Göncön Károli Gáspár virágzó protestáns központot létesített; később megindult a harc lutheránusok és kálvinisták között. Megjelentek az unitáriusok is Egri Lukács vezetésével. Ezt követően Luther és Kálvin hívei kiegyeztek (1568-as tarcali zsinat), hogy együtt küzdjenek az unitáriusok ellen.

De Pázmány kassai tartózkodása idején kiújult a harc a lutheri és a helvét hitvallás hívei között. Grawer, a kassai evangélikus egyház rektora, már 1597-ben szenvedélyes támadó iratot intézett a kálvinisták, főleg a kryptokálvinista (titkos kálvinista) Lám Sebestyén ellen. Két év múlva hasonlóan éles választ kapott a református pásztortól, Gönczi Istvántól. (A vitairat Jézus személyéről, az úrvacsoráról, a keresztségről és az eleve elrendelésről szólt.) Pázmány mindezeket a vitákat, feszültségeket ismerte, vitairatai (*Tíz Bizonyosság, Öt szép levél*) tanúskodnak erről. Tulajdonképpen itt Kassán kezdte megfogalmazni első vitairatait.

Pázmány tudott arról a tervről, hogy Gonzaga főkapitánynak komoly szándéka a kassai főtemplom visszaszerzése a protestánsoktól. (Vö. Acquaviva rendfőnöknek írt levelét 1601. szept. 19-éről. Hanuy I/4.) Mivel Kassa királyi város volt, a vallási ügyekben is a király határozott. A főurak kérését Gonzaga továbbította a királyhoz. Rudolf 1601. dec. 7-én jóváhagyta a tervet. A dóm visszavétele mégsem Gonzaga alatt történt: utóda, Belgiojoso vette vissza fegyveres fenyegetéssel 1604. jan. 6-án. Jóllehet a jezsuiták egy kollégium létesítését tervezték Kassán, nem ők álltak az akció mögött, amint egyesek állították, hanem az egri püspök akarta mindenáron megszerezni a káptalannak. Igaz, hogy Pázmány és társa („questi poveri religiosi”, írta Gonzaga) is folyamodtak Mátyás főherceghez, panaszkodva, hogy a királyi ház kápolnája kicsiny istentiszteleik végzésére, de nincs semmi jele, hogy erőszakos visszavételre gondoltak. Pázmány még Grazból emlékezett az ilyen akciók következményeire. Az eredeti levél híján nem tudjuk rekonstruálni elgondolását. Mindenesetre tíz hónapos kassai tartózkodás után a már idézett 1601. dec. 31-i levélben ezt írta Acquaviva generálisnak: „Amit szívből kívánok és amit kérek magamnak: hogy messze lehessek Magyarországtól” (Hanuy I/5).

1602 májusában hagyta el Kassát, hogy Sellyén folytassa működését. Valószínű, hogy egy ideig a turóci házban tartózkodott, mivel a pestis miatt a sellyei atyák is oda menekültek. Kiváló kassai eredményei miatt kaphatta a rendfőnöktől azt a megbízatást, hogy Nyitrán Forgách püspök teológiai tanácsadója legyen. Dobokay 1602. júl. 6-án Acquavivának írt levelében dicsérte Pázmányt, a kiváló szónokot. Ezt valószínűleg egyrészt a kassai hírek, másrészt személyes tapasztalatai eredményezték.

Bár Pázmány átmenetileg a püspök radosnyai villájában dolgozott, huzamosabb

időre csak 1602 októberében került Forgách mellé, hogy segítse teológiai ismereteinek felfrissítésében és az egyházmegye látogatásában. Az előjárók figyelmeztették: ne tartózkodjék állandóan az aulában, feladatát tekintse missziónak, előadásait az utazások alatt is tartsa meg a főpapnak. A Forgáchcsal folytatott beszélgetésekből születhetett meg a Magyarai Istvánnak szóló *Felelet* — főleg a kegyelemről szóló részek —, amely 1603 tavaszán jelent meg Nagyszombatban.

1603 elején visszatért Sellyére iskolaigazgatónak (ARSJ Austr. 123 P. 69). Hatáskörébe a tanárok beosztása, a tananyag megjelölése, a szükséges szellemi alapok megteremtése: tankönyvek beszerzése, könyvtárfejlesztés tartozott. Itt ismerkedett meg a magyar ifjúsággal, a növendékeken keresztül a szülőkkel is. Sok protestáns nemes is náluk taníttatta a fiát. Igazgatói működése alatt bizonyára visszaemlékezett kolozsvári éveire; a kollégium és akadémia igazgatója, Fanfonio, a kiváló pedagógus példája ott lebeghetett szeme előtt. Egyre több lett a gondja, mivel a sellyei kollégium gyorsan fejlődött, a tanárok és a tanulók száma rohamosan növekedett. Emellett még a rektor tanácsosa és admonitora (figyelmeztetője) is volt; ugyanakkor saját hatáskörét a rektortól függetlenül látta el. Bekapcsolódott a sellyei atyák lelkipásztori, térítő munkájába is. Vasár- és ünnepnapokon sokszor prédikált Nyitrán, a püspöki székesegyházban. A sellyei ház évi jelentéseiből, valamint a rendfőnök és a tartományfőnök levelezéséből értesülhetünk arról, milyen eredményesen dolgoztak ott a jezsuiták. 1602-ben 1500 gyónás volt (ebből 200 életgyónás), legalább 120-an visszatértek a katolikus hitre. A gyónók között sok nemesember, és vezető személyiség volt. Kitörő sikert arattak az atyák prédikációi: a katolikusok ujjongtak, az „eretnekek” meghökkentek. Főleg Forgách püspök kérte segítségüket, náluk neveltette a 12 klerikust, akik papságra készültek.

Pázmány csak végleges hazatérése után sodródott bele az egyházpolitikai harcokba. De már 1602 végén megjelent a nyitrai püspökkel a pozsonyi országgyűlésen, és ott nagy sikerrel prédikált. A turóci prépostság birtokában a jezsuitáknak is joguk volt ahhoz, hogy az országgyűlésen megjelenjenek. Rudolf császár, később II. Mátyás is meghívta a turóci, illetve a sellyei atyákat. 1602. febr. 2-án, az országgyűlés megnyitásakor még P. Forró volt a szónok, miközben egy másik atya szegénygondozással foglalkozott. De 1602 végén Forró már Grazban működött mint filozófiatanár, tehát minden bizonnyal Pázmány aratott „kitörő sikert” prédikációjával a pozsonyi országgyűlésen. A beszéd témáját ismerjük: „Vajon a római pápa antikrisztus-e?” Pázmány éppen ez idő tájt dolgozott ezen a kérdésen, Magyarinak szóló *Feleletét* írva.

Mielőtt politikai pályakezdéséről szólnánk, irodalmi tevékenységének kezdetét vizsgáljuk, visszahajolva a grazi tanári évekhez is.

Irodalmi tevékenységének kezdete

Az osztrák rendtartományban ismerték Canisius Péter véleményét: a németek előtt egy író többet számított, mint két professzor; hiszen 1558-ban, amikor e szavakat írta Lainez rendfőnöknek, provinciálisuk volt. Acquaviva generális 3—4 évenként megismételte a buzdítást az osztrák rendtartománynak: írjanak, vagy

legalább fordítsanak könyveket az erdélyi és magyarországi magyaroknak, s az erdélyi szászoknak. Legutóbb 1599. nov. 13-án írt erről P. Dobokaynak Vágselylyére.

Pázmány megértette ennek szükségességét, filozófiatanár korában öt latin tételgyűjteményt — ún. libellust — adott ki, amelyek az akadémiai fokozatok elnyerésére rendezett disputákon vezérkönyvül szolgáltak. Már ezekben is megmutatta írói tehetségét: nemcsak a tézisek logikus felépítésében, hanem a filozófiai fogalmak értelmezésében is eredetiségéről tett tanúságot. Közben élénk figyelemmel kísérte a grazi kollégium vitaíróit; maga is dolgozott az egyházzal szemben. A tanárokat általában túlságosan lekötötték az előadások, nem is értek meg arra, hogy olyan kommentárokat írjanak, mint Suarez vagy Gregorius de Valencia. De két élénk tollú polemikus, Sigmond Ernhofer és Konrad Vetter egymás után adta ki támadásait, illetve védekezéseit a protestánsokkal szemben. Ernhofer főleg Luthernek az apostoli utódlásról vallott nézeteit cáfolta. Még inkább keze ügyébe esett Pázmánynak K. Vetter sorozata, aki Luther arcképének tizenkét vonását mutatta be 20—30 oldalas füzetekben: az alázatos, a biblikus, a keresztyén, az áhítatos, az angyali, a hívő, az ártatlan, az igazmondó stb. Lutherről. Vetter ezt a sorozatot már 1594-ben elkezdte, de 1598-ban az egészet kissé átalakítva újra kiadta.

Hogy Pázmány milyen gondosan olvasta és kivonatolta ezeket az írásokat, azt mutatta 1605-ben közzétett munkája: „Az mostan támadt új tudományok hamiságának tíz nyilvánvaló bizonytsága”, röviden *Tíz Bizonytság* (TB). A magyar irodalmi közvélemény szerint Pázmány első irodalmi műve a Magyar István könyvére írt *Felelet*. Nyomtatásban valóban ez jelent meg elsőnek 1603 tavaszán vagy nyarán Nagyszombatban; az előszó 1602. okt. 14-én kelt Radosnyán, Forgách püspök villájában. De külső-belső érvek mellett szólnak, hogy a *Felelet* kidolgozásakor már nagyjából készen volt a *Tíz Bizonytság* is, amely 1605. okt. 4. előtt jelent meg Grazban. (Lásd a függelék.)

A *Feleletből* az is megállapítható, hogy már készen volt első latin nyelvű munkája, a *Diatriba Theologica* is (hatszor hivatkozik rá) Bellarmino védelmében. 1605. februárjában vagy márciusában jelent meg azután libellusként Brenner Frigyes baccalaureusi vizsgálójára.

Három év hazai tapasztalatával gazdagodva Pázmány teológiát tanított Grazban. Kitartóan forgatta a vaskos fóliánsokat, főleg kedvelt triászát: Bellarmino, Suarez és Valencia kötetét. Miközben Szent Tamás *Summáját* magyarázta az egyetemi hallgatóknak, már a hazai protestánsok tanainak cáfolatára gondolt. A második grazi tartózkodás alatt nemcsak a *Diatribát* és a TB-t készítette sajtó alá, hanem összeállította *Imádságos könyvét*, hozzácsatolva a *Rövid tanúságot* (1606. ápr. 25-én kelt a dedikálás). Továbbá megírta és közzétette a *Keresztyéni feleletet* (1607 végén).

A Rövid tanúság módszertani fordulót jelentett Pázmánynál. Nem annyira vitaírat ez (a vitás részletkérdéseket többnyire mellőzi), hanem inkább egységes felépítésű kis „kalauzt” akart az egyszerűbb hívek kezébe adni. A lényegre összpontosította figyelmét: abból az alaphoz indult ki, hogy csak egy igaz vallás van, amelynek révén Istent megtaláljuk és szolgáljuk. A katolikus—protestáns vélemény-

különbség gyökerét a Szentírás—Hagyomány kapcsolatának értelmezésében látta, lényegében a *sola Scriptura* elvet cáfolta meg. Erre a gyökérproblémára állandóan visszatért későbbi írásaiban is, főleg a *Kalauz*-ban, ahol hosszan fejtegette a *de-monstratio catholica* alaptételeit.

Az *Imádságos könyv* előszavából megtudjuk, hogy Kapi Anna, Hethesi Pethe László hitvestársa, 1605-ben Grazban járva megkérte Pázmányt: állítson össze a magyarországi keresztények számára egy imakönyvet, mert arra olyan szükség van, mint a mindennapi kenyérre. Pázmány sok elfoglaltsága mellett eleget tett a kérésnek; főleg a Szentírásból állította össze a könyörgéseket, hálaadásokat és egyéb imádságokat (2/3—4). Ebből megismerhettük imádságos lelkét, bibliás lelkületét, szinte egész életében gondozta, ismételten átdolgozta, és háromszor is kiadta. Fraknói a múlt század derekán még a legjobb magyar imádságos könyvnek tartotta (I.63), Sík Sándor szerint „a legelőbb magyar könyvek egyike” (76).

A *Keresztényi felelet* (1607) a megdicsőült szentek tiszteletéről szólt. Pázmány várad-i földije, Monoszlai András pozsonyi prépost 1589-ben tette közzé munkáját a szentek tiszteletéről. Ezt megtámadta Gyarmathi Miklós helmeci prédikátor. Az ő „csacsogásaira” felelt Pázmány jókedvű fölénnel. Forgách Ferenc esztergomi érseknek és Forgách Zsigmond nógrádi főispánnak ajánlotta klasszikus latinsággal; ezután latin és magyar előszóban fordult az olvasóhoz, és négy lapon összefoglalta a könyv tartalmát: „... Gyarmathi írását, barátim intéséből, kezdém rostálgatni az elmúlt napokba, és noha csak könnyű kézzel s igen ritka rostával pallám (rázogattam)ezt az ötvennégy árkus pappirosra nyomtatott abajdócot; de mégis annyi gazza esék és hulladékja, hogy a maradékával száz pinz ára borsot bé nem takarhatnánk; az az ha mind kiszaggatnók a Gyarmathi könyvéből, ahol hazugságok, mód-nélkül-való csavargások, szitkok, káromlások, ahol a mi vallásunknak gonosz és a miértelmünk-ellen-való magyarázati vannak: két árkus pappiros meg nem maradna az egész könyvben” (2/338).

Már itt megcsodálhattuk Pázmány vitázó készségét, eleven fordulatait, fölényes humorát, művészi nyelvkezelését. Mindezek a tulajdonságok még jobban érvényesültek a későbbi vitairatokban, már az Alvinczi Péter ellen írt *Öt szép levél*-ben is (1609). Vitairataiban óriási tudásán, irodalmi jártasságán kívül (a Szentírás és az egyházatyák, a korabeli katolikus és protestáns szerzők műveinek ismerete), illetve ebből fakadóan, éppen szellemi fölénye és lelkes meggyőződése s nem utolsósorban nyelvművészete tűnt ki (vö. Sík 394—403).

Pázmány nyilvános fellépésének első szakaszáról összefoglalóan azt mondhatjuk: a grazi hét év igen fontos volt szellemi érésében. Amit tanulóévei alatt megszerzett, azt most tanítva tette igazán magáévá: vérévé vált. Azért tudta olyan kimeríthetetlen bőségben és hihetetlen gyorsasággal ontani a könyveket, amikor 1607 őszén végképp hazatért Magyarországra. A két grazi tartózkodás közötti intermezzo során belekóstolt a hazai valóságba, feltárult előtte a magyarországi egyház súlyos helyzete. Most szellemileg felvértezve, élethivatásában megerősödve kezdett hozzá egy ország szellemi-lelki reformjához.

A JEZSUITA ÍRÓ ÉS APOSTOL (1607—1616)

Pázmány 1607 augusztusában talán még részt vett Georg Falbius doktori promócióján (2), azután elutazott Bécsbe. Onnan írt szept. 26-án levelet atyai jóbarátjának, Stobáus lavanti püspöknek. Levelében beszámolt arról, hogy nyáron összeült ugyan a pozsonyi országgyűlés, de Mátyás főherceg nem jelent meg, ezért szept. 12-én a rendek széteszlottak (Hanuy I/21). 1608 januárjára Mátyás főherceg Rudolf tudta nélkül összehívta a rendeket Pozsonyba. Ekkor Pázmány már Forgách esztergomi érsek oldalán volt található. Érdekes adat mutatta, hogy már lázasan dolgozott a magyar életben. Napragi Demeter veszprémi püspök vacsoráján részt vett Sopron város lutheránus képviselője is; ő írta le ezt a vacsorát. Megjegyezte, hogy jelen volt két jezsuita is, Pázmány és egy római, és az egész vacsora alatt teológiai kérdésekről vitáztak, nyilaikat a soproni követ ellen irányítva.

Pázmány csakhamar belesodródott az egyházpolitikai harcokba, amellet folytatta vitáit a protestánsokkal, térített, szervezett és vitairatokat adott ki. Megkezdte főműve, a *Kalauz* szerkesztését. Közben külső és belső problémák nehezítették munkáját: rendi nehézségek, rágalmak, az érseki kinevezése körüli bonyodalmak. Erről az évtizedről a következő pontokban számolunk be: a) Magyarország helyzete a XVII. század elején; b) Pázmány politikai pályakezdése; c) „Hitviták tüzeiben”; d) Rendi nehézségek és Pázmány érseki kinevezése.

Magyarország helyzete a XVII. század elején

Hogy megérthessük Pázmány szerepét a katolikus megújulásban, ismernünk kell nagy vonásokban az ország, nevezetesen a vallási élet helyzetét a századfordulón (3).

A török megszállás előtt Magyarország virágzó ország volt, leszámítva az utolsó évtizedet. Nagy Lajos és Mátyás alatt európai nagyhatalommá emelkedett. Az akkori feudális államban a nemesség mellett az egyházi méltóságot viselők képviselték a vezető réteget. A művelődésről és részben a társadalmi-politikai fejlődésről is az egyház gondoskodott. A mohácsi vereség (1526) után a politikai szétdaraboltsággal párhuzamosan megkezdődött a vallási szétforgácsolódás is; a protestantizmus különböző formáinak (lutheránusok, kálvinisták, unitáriusok, újrakeresztelők) vetélkedése egymással és a katolikusokkal. Ez a vallási villongás valószínűleg nemzeti katasztrófát jelentett az ország politikai helyzetének mélypontján. Ebben a megbolygatott állapotban a katolikus egyház nem rendelkezett elegendő megújító erővel.

A XVI. században Magyarországon az egyház helyzete szinte kilátástalan volt. A főpapság Mohácsnál és az ezt követő zavaros időkben majdnem kihalt. Az esztergomi érsek, a váradi, győri, csanádi, pécsi, boszniai püspök elesett a mohácsi csatátéren a fővezérrel, Tomori Pál kalocsai érsekkel és II. Lajos királlyal együtt. Az egyházi birtokokat a hatalomra törő főnemesek kaparintották meg, vagy protestáns vezetők vették igénybe saját céljaikra. A két trónvárományos, Habsburg Ferdinánd és Zápolya János (a nemzeti király) közötti harcok csak nehezítették

az egyház helyzetét. Az új püspöki kinevezések sokáig vártak magukra. Az egri egyházmegye tíz, az esztergomi huszonöt, a nyitrai huszonkilenc évig volt pásztor nélkül. Erdélyben — leszámítva Napragi Demeter kormányzását (1597—1603) — 1543-tól kezdve 160 évig nem volt püspök. Amikor Pázmány 1580-ben megkezdte tanulmányait, az ország három részében: a királyi Magyarországon, Erdélyben és Horvátországban összesen csak két fölszentelt püspök volt, és még ők sem tartózkodhattak székhelyükön.

Az alsópapság száma is nagyon megfogyatkozott. Oláh Miklós († 1568) és Verancsics Antal († 1573) érsek idejében az esztergomi egyházmegyének még 900 plébániája, 30 apátsága és 100 prépostsága volt. Ez a szám a XVII. század elejére mindössze 100 plébániára zsugorodott. (Lásd Pázmány 1621-ben készített emlékiratát az esztergomi érsekségről: Hanuy I/246—249.) Pázmány fellépésekor Magyarország két érsekségének és 12 püspökségének csak 300 tagja volt; ezzel a kis csoporttal 2000 protestáns pásztor állt szemben. A szerzetesrendek — Pázmány szavaival: „az imádkozó egyház” — szinte teljesen kihaltak. A nagyszombati zsinat határozatainak (1629) függelékében az érsek felsorolta az egykori kolostorok listáját: 50 bencés apátság, 41 ciszterci, 30 premontrei, 38 domonkos monostor és 142 ferences kolostor, valamint a pálosok 68 közössége. E szomorú jelentés margóján vissza-visszatért a refrén: „nulli nunc in Hungaria”, egy sincs most Magyarországon (06/635—654), csak a pálosok és a ferencesek voltak még néhányan. Az egyetlen magyar alapítású szerzet, a fehér ruhás pálosok („candida religio”) sorsa különösen fáj az érseknek. Oláh érsek óta Jézus Társaságának — a változó sorsú nagyszombati és turóci iskola mellett — egy kollégiuma volt Vágsellyén, ahol — mint láttuk — Pázmány is működött mint iskolaigazgató.

A katolikus iskolák majdnem mind eltűntek a XVI. század végére. A protestánsok 134 középiskolájával szemben csak 30 katolikus működött. Az egyre jobban előretörő protestánsoknak hét főiskolájuk volt: itt képezték pásztoraikat. Az egyetlen katolikus szemináriumot Oláh érsek alapította. 1590-ben megújították, alig egy tucatnyi növendéket tudott fenntartani.

Megnyomorodott a katolikus irodalom is. A XVI. század nyomdáiból 22 a reformátusoknak dolgozott. A katolikusoknak csak Telegdi püspök házinyomdája állt rendelkezésükre. 1527—1572 között 275 vallásos könyv jelent meg, ebből csak 31 volt katolikus, a többi protestáns szerzőktől származott. A század utolsó tíz évében, amikor pedig már a buzgó katolikus triász: Telegdi Miklós, Monoszlai András és Pécsi Lukács hatásosan működött, a megjelent lelki és teológiai könyvek között még mindig 21:85 volt az arány a protestánsok javára. A XVI. században összesen félezer könyvet adtak ki magyar nyelven, ennek 9/10-ét protestánsok írták.

A vallások helyzetéről aligha tudunk hű képet alkotni. Pázmány maga is még 1622. jún. 20-i soproni jelentésében (amelyben a magyar püspökökkel tartott megbeszélés alapján tájékoztatta a Szentszéket a Bethlen-féle hadjárat utáni siralmas állapotokról) azt írta, hogy a királyi Magyarországnak alig tizedrésze katolikus. Az esztergomi érseken kívül, akinek székhelyét a török megszállva tartotta, csak a győri, a veszprémi és a nyitrai püspök volt a székhelyén; a többi vagy címzetes, mivel egyházmegyéjüket a török elfoglalta, vagy pedig azért nem tudtak szék-

helyükön lakni, mert a kálvinisták vagy mások kifosztották őket javaikból (Hanuy I/292—293).

A fenti adatokat részben megerősítette, részben kiegészítette az a helyzetjelentés, illetve reformtervezet, amelyet 1606. május 3-án nyújtottak át V. Pál pápának. A memorandum szerzőjének Verancsics Faustus csanádi püspököt tartották (4). Eszerint Magyarország három részében nem volt több háromszáz papnál és ötven szerzetesnél. Az egyház birtokait 3—4, sokszor 30—40 éven keresztül háborús célokra vették igénybe. Csak súlyosbította a nehéz helyzetet a vidéki lakosság tanulatlansága és a rendi jogok fellazulása. Az egyszerű nép a nemesek jobbágyává lett, csak II. Mátyás király megválasztásakor, 1600 őszén nyertek valamennyire vallásszabadságot. Egyébként a háborús zavargásokban katonáskodással, békében pedig állandó szolgálattal zsákmányolták ki őket.

A jelentés erősen bírálta az egyházi hierarchiát. A régen tekintélynek örvendő püspökök a dáridózásnak (*genio et convivio*) éltek, politikai üzemekkel foglalkoztak, s elhanyagolták az egyházmegyét és híveiket. Mulasztásaikat utóbb vérrrel és karddal akarták jóvátenni. A korábban katolikus templomokat megtorlással szerezték vissza a protestánsoktól. A már protestánsnak született hívőket a katolikus prédikáció meghallgatására kényszerítették. Magatartásuk megsemmisítően hatott a népre. Nem a dühöngő Sault, hanem a bátran evangelizáló Pált kellett volna utánozniuk — jegyezte meg az író. Gyakran hízelkedéssel szereztek meg püspökségeket arra méltatlanok. Ezek a püspökjelöltek többnyire képzetlenek voltak és botrányos életet folytattak. Róma minden további nélkül elfogadta a papságtól felterjesztett jelölteket. A magyar püspökök legnagyobb hibája az volt, hogy nem tartózkodtak székhelyükön. A király szívesen ruházott rájuk hivatalokat, mert jobban bízott bennük, mint a nemesekben. Ezeket a püspököket az *ad limina* látogatás helyett fogadalommal arra kellett volna kötelezni, hogy a székhelyükön lakjanak, és látogassák egyházmegyéjüket. Mulasztásnak róttá fel a jelentés, hogy az ország soha nem látott pápai nunciust vagy vizitátort.

A katolikus vallás megújítására a következőket javasolta: a püspöki székhelyek és javadalmak visszaszerzését, a püspök kinevezés reformját, a püspökök mielőbbi római megerősítését és a székhelyen való lakás kötelezettségét. Kíváncsúnak tartotta szemináriumok, iskolák felállítását papok, illetve világiak részére, továbbá állandó vizitátor küldését. A római Collegium Hungaricumot be kellett volna tölteni a kijelölt létszámmal vagy áthelyezni Magyarországra. Kíváncsúnak lett volna, hogy a turóci és vágsellyei jezsuiták ne világi ifjakkal foglalkozzanak, hanem gondoskodjanak a papság jó kiképzéséről. Ez csak városban volt megvalósítható, nem egy eldugott kis falucskában. Ebbe a szemináriumba protestáns nemes ifjakat is fel kellett volna venni. Megfelelő helynek Kassát, Felső-Magyarország fővárosát ajánlotta. A püspökök legalább jövedelmük tizedrészét áldozták erre a célra. Néhány üresen álló apácakolostor is alkalmas lehetett volna. Befejezésül a memorandum a pápa nagylelkűségére apellált: 100.000 scudóért minden egyházi javadalmat vissza lehetett volna vásárolni. Végül előterjesztésében ismét az állandó vizitátort sürgette, aki a Szentatya szeme és jobbkeze, a reform lelke lehetett volna.

Pázmánynak a memorandumban leírt helyzettel kellett szembenéznie, amikor megkezdte reform művét. Mint érsek sok mindent megvalósított az itt jelzett javasla-

tokból. A térítéseket, az irodalmi tevékenységet, az egyházi élet újjászervezését nem egyedül végezte. A reformtervekről már a sellyei jezsuitákkal tárgyalt; ez a kollégium volt a megújulás egyik tűzhelye. Dobokay Sándor kiadta Edmund Campion kis művét, a *Decem rationes*-t magyarul; fordítását jórészt Balassi Bálint végezte el, halálakor őrá bízta befejezését és kiadását. Vásárhelyi Gergely Canisius Péter katekizmusát fordította magyarra, Káldi György pedig — talán éppen Pázmány ösztönzésére — majd a Biblia első teljes katolikus fordítását készítette el. Ez a fordítás Pázmány érseksége alatt, az ő engedélyével és anyagi támogatásával jelent meg. A jezsuitákon kívül később számos jó munkatársa volt a világi papság és a világi főurak körében is.

Pázmány politikai pályakezdése

1607-ben Forgách Ferenc nyitrai püspök lett az esztergomi érsek, akit nagybátyja, a híres történetíró és váradi püspök, Forgách Ferenc Rómában, a magyar kollégiumban neveltetett. A leendő esztergomi érsek római tanárainak sorába tartozott Bellarminó. Hazatérve 1587-ben veszprémi, 1596-ban nyitrai püspök lett. Láttuk, hogy Pázmány már az első magyarországi missziózás során munkatársa, teológiai tanácsadója volt. Forgách, valamint Pethe kalocsai érsek és Szuhay egri püspök az erőszakos rekatolizálás módszerét akarták alkalmazni. Rudolf, illetve az udvar fegyveresen is támogatta őket. 1604 januárjában az éppen Kassán időző Forgách a főtemplomot Szuhay nevében (aki Kassán székelt) és Belgiojoso fegyveres támogatásával visszafoglalta. Az eset nem volt egyedülálló, más templomok is követték. A vallási kérdések izgatott hangulatot idéztek elő az 1604 márciusában — áprilisában lefolyt pozsonyi országgyűlésen. Hermann Egyed így jellemezte a feszült helyzetet: „A megyék és a városok protestáns követői a király képviseletében megjelent Mátyás főherceg előtt kijelentették: addig semmiféle tárgyalásba nem hajlandók belemenni, míg a király nevében nem biztosítja őket vallásuk szabad gyakorlásáról, az elvett templomokat vissza nem adja, és az elűzött prédikátorokat vissza nem helyezetteti. Mátyás mégis rábírta a protestáns rendeket, hogy a vallási sérelmeket csak a királyi proposíciók tárgyalása után vegyék elő. Ezután azonban az országgyűlést hirtelen berekesztette, úgyhogy a protestáns rendek már csak ünnepélyes óvás formájában tiltakozhattak a vallási kérdések figyelmen kívül hagyása ellen. Mátyás fogása talán mégsem járt volna súlyosabb következményekkel, ha a protestánsokat tovább nem ingerelte volna. A főherceg azonban egyszer s mindenkorra lehetetlenné akarta tenni a vallási ügyek országgyűlési felhozását. Rávette tehát Rudolfot, hogy az országgyűlés letárgyalta huszonegy törvénycikkéhez még egy huszonkettediket csatoljon, amelyben a lefolyt országgyűlés lármás jeleneteire hivatkozva megtiltotta, hogy a jövőben bárki vallási ügyet előhozzon az országgyűlésen, s azokat, akik ez ellen vétének, a régi törvények szigorával fenyegette meg.” (5)

Mátyás főherceg eljárása a protestánsokat forrongásba hozta; a 22. törvénycikket nem ismerték el. Bocskai István vezetésével 1604 októberében kitört a felkelés: a jórészt hajdúkból álló felkelők katolikus templomokat pusztítottak, katolikus

papokat kínoztak. A következő évben a béke feltételül azt követelték, hogy a katolikus főpapok a királyi tanácsban ne vehessenek részt, közhivatalt ne vállalhassanak, a jezsuitákat örökre száműzzék... Az udvar és a Forgách körül csoportosult főpapság nem fogadta el ezeket a követeléseket. A kassai gyűlésen (1606 áprilisában) a prédikátorok már nem elégedtek meg azzal, hogy a király visszavonta a 22. tc-et, hanem kifejezetten protestáns államegyházat akartak. Ezt a követelést részben Khlesl bécsi bíboros-püspök merev álláspontja váltotta ki, aki a vallási türelmetlenség egyik szóvivője volt. A bécsi béke (1606. jún. 23.) végül nyugalmat teremtett. Bocskai higgadtabb álláspontot képviselt; a király hatályon kívül helyezte a nevezetes 22. tc-et, és közjogi elismerést biztosított a protestánsoknak.

Amikor 1607 őszén Pázmány végleg hazatért, már némileg lecsendesült a Bocskai-felkelés miatt támadt vihar. Bocskai 1606. dec. 29-én meghalt. Rudolf király csak a helyzet nyomása alatt szánta rá magát az engedményekre. Az 1607. júl. 4-én esztergomi érsekké kinevezett Forgách, aki egyben a király helytartója lett, tovább akarta folytatni a türelmetlen egyházpolitikát. Pázmány mellette állt a szóval és tollal folytatott harcokban. A bécsi nuncius egyszer ezt jelentette róla Rómába: az erős és tudós ember „bizonyos értelemben úgyszólván irányítója a derék bíboros úr eljárásának és kormányzásának.” Mégis „abban, hogy Forgách a fegyverre támaszkodó rekatolizálás módszerével lassan felhagyott, Pázmány befolyásának jelentős a része” (Hermann Egyed 244). Pázmány arra sarkallta Forgáchot, hogy a trienti zsinat szellemében fogant reformprogramot valósítsa meg. Forgách még nyitrai püspök korában vele dolgoztatta ki a Tridentinum szellemében készült szabályzatot a papság fegyelméről, az iskola, a tanítás, a nevelés fontosságáról.

A bécsi békét az országgyűlésen be kellett cikkelyezni, hogy hatályba lépjen. Míg a klérus ezt általában úgy akarta megakadályozni, hogy nem javasolta a rendek összehívását, Forgách sürgette ezt, hogy megsemmisítsék mindazt, amit Bocskai idejében a rendek a király ellen végeztek. Mátyás főherceg 1608. febr. 1-ére összehívta a pozsonyi országgyűlést Rudolf király engedélye nélkül. Pázmány a turóci prépostság nevében vett részt az országgyűlésen, ahol az osztrák és a magyar rendek szövetséget kötöttek a vallásszabadság ügyében. A legtöbb résztvevő aláírta; Forgách érsek hihetetlen kitartással ellenezte.

Pázmány lelkiállapotára és magatartására fényt vetett az a két levél, amelyet febr. 1-én és 4-én intézett a regensburgi gyűlésen tartózkodó Viller Bertalanhoz, Ferdinánd főherceg gyóntatójához. Az elsőben részletesen beszámolt a pozsonyi országgyűlésről. A magyarországi ügyek sokkal zavarosabbak, mint korábban voltak. Illésházy nádor, aki az ügyeket kézben tartotta, mindent saját tetszése szerint intézett. A rendek főleg három dologról tárgyaltak: a törökkel kötött békét teljesen meg kellett tartani; a bécsi béke cikkelyeit sértetlenül meg kellett védeni; végül az ausztriaiakat igyekeztek rávenni, hogy ők is lépjenek be a szövetségükbe. Forgách érsekre annyira megharagudtak, hogy egy részük azt követelte: fosszák meg érseki méltóságától. Semmiképpen sem akarták helytartónak elismerni. „A helyzet olyan — írja Pázmány febr. 1-én —, hogy a bíboros őeminenciája komoly életveszélyben van; de ő, lelkileg jól felvértezve, kész akár a fejét is kockára tenni a hitért és a hűségért, amellyel Istennek és a császárnak tartozik.”

Ugyanebben a levélben még ezt olvastuk: „Minket (jezsuitákat), akik szálla vagyunk a szemükben, kizártak a gyűlésből, helyesebben meg sem hívtak.” (Pázmány emiatt tiltakozott Mátyás főhercegnél.) Majd ezzel a megjegyzéssel fejezte be: „Én azonban úgy vélem, az Isten akarta úgy, hogy ne legyünk jelen. Sok mindent elhagyok, olyasmit, amit nem szabad megírni, bár néhány dolog kiszaladt a számon. Ha a dolgok így maradnak, néhány napon belül vissza kell majd men-nem Bécsbe.”

Febr. 4-én kiegészítette helyzetjelentését: a gyeplőt mindenben Illésházy és Thurzó György tartotta kezében, Öminenciáját pedig megfosztották helytartói tisztségétől. „Atyám, imádkozzunk egymásért; én rövidesen visszakozzt fújok (residui canam), de még nem tudom, merre veszem utam.” Egy év múlva, 1609. márc. 23-án ugyanilyen keserű hangon ír P. Villernek Nagyszombatból: „Nincs semmi remény, hogy a vallás ügye előrehaladjon, legfeljebb talán Illésházy halála után. . . Minthogy ennyire elvesztettnek érzem a vallás ügyét, szeretnék minél távolabb lenni; kétségtelenül nem a munka vagy a kellemetlenségek miatt, hanem mivel alig remélhetünk jobbakat” (Hanuy I/36). Két nap múlva a levélhez utó-iratot csatolt: „Gyalázattal telt orcánk, minthogy a vallás ügyei annyira vissza-estek, de van Isten az égben, és jöllehet hányódik, nem merül el az a hajó” (Hanuy I/37). Az Istenbe vetett remény adott számára erőt a kilátástalan helyzetben.

Pázmány politikai pályakezdéséről helyesen írta Benda Kálmán (MTA I. Oszt. Közl. 31, 1979, 277): „Az első kételyek Forgách politikájának helyességét illetően 1608 februárjában, a pozsonyi országgyűlésen ébredhettek Pázmányban. Ekkor döbben rá, hogy a mindenkivel való szembehelyezés, az uralkodó és a ren-dek ellen egyszerre folytatott harc, a már amúgy is meggyöngült katolikus egyház teljes megsemmisüléséhez vezethet. Aki gyöngé, nem játszhat az erő és az erőszak politikájával. De az abszolút uralom merev védelme sem kecsegtet sikerrel (. . .) 1608 februárjától kezdve észlelhetjük az első, egyelőre még jelentéktelennek tűnő magatartásbeli különbségeket az érsek és tanácsadója közt. Néhány hónap alatt azonban nyilvánvalóvá válik: útjaik elváltak egymástól.”

Két dokumentumot hozott fel ennek igazolására: Pázmány emlékiratát a vallás-szabadságról és beadványát a jezsuiták birtokjoga érdekében. A királyválasztó országgyűlésre készülve Mátyás főherceg 1608 nyarán mint kijelölt király véle-ményt kért országa több teológusától: adhat-e a protestánsoknak vallásszabadsá-got? Öt válasz nemleges volt. Egyedül Pázmány tett ellenvetéseket, rámutatva: a zavaros viszonyok között célszerűbb engedményeket tenni, semmint ezt meg-tagadva mindent örökre elveszíteni. A közel négy oldalnyi latin emlékirat (Hanuy I/26—29) remek példája józan mérlegelésének. 21 érvet sorolt fel a vallásszabad-ság gyakorlatának szentesítése mellett, tizenkettőt ellene. A mellette szóló érvek többek között: a magyarok szoros összeköttetésben állnak a törökökkel és a tatá-rokkal; inkább meghódnak nekik, minthogy engednék magukat a vallásszabad-ságtól megfosztani. — Amikor a Szentírás oly szigorúan tiltja a hamis vallásokat, és kiirtásukat parancsolja, ezt — úgy tűnik — csak az új és még meg nem szilár-dult vallásokra kell érteni. Ha azonban az elődök türelme folytán megerősödött vallásoknak a későbbi fejedelmek szabadságot engednek, ezt nem lehet nekik vétek-ként felróni. — Amint nem lehet a vízárt feltartóztatni, úgy az elterjedt tévtanok-

nak sem lehet gátat vetni. — Nemcsak azt kell tekintetbe venni, mi jogos, hanem azt is, hogy *de facto* mi lehetséges és mi ajánlatos. — V. Károly is vallásszabadságot engedélyezett népeinek, bár hatalmában állott volna, hogy Luther felekezetét kiirtsa; bizonyára fontos okok indították erre: belátta, hogy erőszakos fellépése újabb és nagyobb bajokat szült volna. — Remélhető volt, hogy a vallásszabadság megengedése a katolikus rendekben új buzgalmat kelt fel, és a jövőben élénkebb és nagyobb tevékenységet fejtenek ki a katolikus vallás fenntartása és terjesztése érdekében.

Ezek az érvek a reálpolitikus Pázmányra vetettek fényt. A vallásszabadság ellen felhozott érvek inkább elviek, teológiaiak voltak: — Nem szabad rosszat tenni, hogy abból jó keletkezzék; már pedig a hamis vallás a legnagyobb rossz. — Senki sem lehet megengedni, hogy Krisztust elhagyja, és az ördöghöz forduljon. — Az eretnekség rosszabb a török rabszolgaságnál; ebben ugyanis csak a test szenved, és ebből ki lehet szabadulni, a pokolból azonban nincs szabadulás. — A királyoknak kötelességük alattvalóikat az eretnekségtől elvonni, és az igaz hit követésére vezetni.

Mindezekből világos, hogy Pázmány nem a mai értelemben vett „vallási türelem” alapján állt (ezt korábban senki sem vallotta), hiszen szemében az igaz vallás (a római katolikus) védelme alapvető lelkiismereti kötelességet jelentett; az elvi engedmény azonos lett volna a relativizmussal, közömbösséggel. Mégis *gyakorlatilag* — történelmi példákra és az ország jelenlegi helyzetére hivatkozva — a vallásszabadság engedélyezését javasolta. Akkor is, később is a törvényesség megtartásához ragaszkodott. Éppen a bécsi béke vallásszabadságot biztosító cikkelye értelmében követelte a jezsuita rend elleni végzések megváltoztatását.

Mátyás főherceg a reálpolitikus Pázmány javaslatát követte, a lehetséges utat nyilvánította járhatónak, bár Forgách feljegyzéseiben arra sarkallta a leendő királyt (Rudolf ugyanis jún. 21-én lemondott), hogy ne hagyja becikkelyezni a bécsi béke rendelkezéseit. 1608. szept. 29-én Pozsonyban megtartották az országgyűlést. A koronázás előtt 23 törvénycikket hoztak a bécsi béke megújítására. November 16-án királlyá választották Mátyás főherceget. A jezsuitákat az országgyűlés megfosztotta birtokaitól, és száműzetésüket tervezte. Ekkor írta meg Pázmány jogi remekművét, a Jézus Társasága melletti védőiratát (*Libellus Apologeticus SJ*, Hanuy I/22—25). Eredetileg szóban akarta elmondani, de minthogy nem engedték be a gyűlésre, írásban nyújtotta be a rendeknek. Célját nem érte el, mert a király már dec. 6-án jóváhagyta az országgyűlés végzéseit, de hatása nem maradhatott el.

Érvelésében a bécsi béke alapjára helyezkedett: ennek cikkelyei alapján követelte a jezsuiták elleni végzések megváltoztatását, hiszen ezek „a katolikus vallás sérelme nélkül” biztosítottak vallásszabadságot a protestánsoknak. Érvelései között szerepelt a nemesi származására való hivatkozás: amint a jezsuiták közül sokan nemesek voltak, az ő ősei is több mint háromszáz éve azok, és sokan vérüket ontották Magyarorszáért. Mivel tehát Magyarország törvényei biztosítják a nemesek elidegeníthetetlen jogait, jogtalanul akarják az ártatlan jezsuitákat kizárni az országból. „Másokról nincs mit mondanom; ami viszont engem illet, szabadon megvallom, hogy — Magyarország szabadságához ragaszkodva — Isten előtt, a királyi Felsőség előtt, Magyarország nemes királysága előtt, az egész világ előtt tilta-

kozom: egy körömfeketényt sem engedek nemesi jogaimból, és hacsak törvényesen rám nem bizonyítják a vádat, elevenen Magyarországot el nem hagyom!”

1608 őszén Pázmány még Forgách nevében üdvözlő beszédet készített, amelyet aztán Lépes Bálint mondott el a bíboros képviselőjében Mátyás főherceg fogadásakor a királyválasztó és koronázó országgyűlésen. (A főherceg és az esztergomi prímás között már annyira megromlott a jó viszony — Mátyásnak a magyar protestánsokkal való megegyezése miatt —, hogy amikor a pápa megküldte Forgáchnak a bíborosi jelvényeket, a főherceget kérve ünnepélyes átadásukra, az a ceremónia napján tüntetően elutazott Pozsonyból.) Pázmány klasszikus latinsággal megfogalmazott hat oldalas beszéde már előre jelezte a leendő nagy szónok stílusfordulatait. Magasztalta Magyarországot, a magyarok harci vívmányait (leírja többek között a török ellen vívott harcokat). A vége felé Szent Ágoston *De civitate Dei* c. könyvére (V. 24) hivatkozva megjelölte, mi szerezhethet boldogságot a keresztény királynak: nem az, ha sokáig uralkodik és az ellenséget legyőzi — ezzel a pogányok is kérkedhetnek! —, hanem az, ha hatalmát aláveti az isteni Felségnek, és Őt szolgálva Isten dicsőségét terjeszti. Mátyás király is, amint a magyar koronát viselő apostoli királyok tették, Isten országának és az igaz vallásnak terjesztésében tűnjék ki. *A vera religio, verus cultus* kifejezés többször hangsúlyozottan visszatért a beszédben. Itt nyilván arra gondolt, amit a vallásszabadságról benyújtott emlékiratában az igaz és hamis vallásról kifejtett.

Pázmány, ha politikai síkon nem ért is el sikereket a magyarországi katolikus rendek gyengesége miatt, ha a vallásügy kérdése átmenetileg reménytelen volt is, nem adta fel a reményt: szóval és tollal igyekezett az isteni igazságra vezetni a magyar katolikus nemességet; így majd megváltoznak az erőviszonyok az országgyűlésen is.

„Hitviták tüzeiben”

Az 1608. évi országgyűlés tehát fordulatot jelentett Pázmány életében. „Pázmány harcvágya, támadásainak merészsége éppen ekkor érte el tetőpontját. Lázias tevékenységet fejt ki. Gyorsan következnek egymásra polemikus munkái, melyeknek száma nyolc esztendő (1609—1616) alatt tizenkettőre megy; mindjárt az első esztendőben három lát napvilágot. Terjedelem és módor tekintetében a legnagyobb változatosságot mutatják. Apró füzetek és vaskos kötetek, mintegy a csatározó vitéz kardcsapásait és a faltörő ágyú-óriás rázkódtató dörgését képviselik” (Fraknói: PP 47).

E fejezet címét Bitskey Istvántól kölcsönöztük (*Hitviták tüzeiben*, Bp. 1978). A jeles Pázmány-kutató, felhasználva az eddigi irodalmat, könyvében jól érzékelteti azt a légkört, amely Pázmányt fogadta. Pázmány Péter a „17. század elejétől új fázisba lépő rekatolizáció és ellenreformáció vezéregyénisége”; „neve új periódust nyit a hazai hitviták történetében” (175).

Pázmány hivatalos megbízatása a missziózás; a lelkipásztori, szónoki és térítő tevékenység volt. Az 1607/8-as munkaévben Pozsonyban Dobokay előljárósága

alatt működött; a következő években, egészen a 10-es évek közepéig ő maga volt a misszió vezetője. Ugyanakkor Forgách bíborosérsek mellett tevékenykedett, előbb P. Szentgyörgyi János, majd 1610 őszétől P. Némethi Jakab társaságában (Austr. 123, f.119r, 136v, 167v, 195r). Közben vitairatain dolgozott.

Pozsonyban hozzáfogott a munkához; felhasználva Bécs nagyszerű udvari könyvtárát. 1609-ben három „legszilajabb” vitairatát adta ki: *Öt szép levél* (Alvinczi Péter kassai prédikátor kihívására válaszul); *Az nagy Calvinus János Hiszek-egy-Istene* (a református felekezet ellen); *Alvinczi feleletinek megrostálása*. Közben pedig kirajzolódtak a *Kalanx* fő vonalai.

Az *Öt szép levél* megírását már a pozsonyi országgyűlésen elhatározta. Valószínűleg a kassai katolikus követektől hallotta, hogy Alvinczi gyalázta a katolikusokat: bálványozóknak, hitszegőeknek nevezte őket, a jezsuitákat pedig orgyilkosoknak titulálta. Ez felforrósította véré; tűzbe mártotta tollát: „Az elmúlt napokban azért, sok böcsületes emberekkel való nyájas beszédek-közöt, hozák-elő azokat az kívánságokat, amellyeket az hajdú vitézek az ő fő tanítójukkal és tanácsokkal, Foktői Mátéval egyetembe az Nemzetes, Tekintetes és Nagyságos Báthori Gáborhoz, az nyomorult magyar nemzetnek főnyes és tündöklő csillagához, Debreczenből küldöttek volt az elmúlt napokban. Mellyekbe az töb dolgok-között, a pápisták ennihánszor bálványozóknak neveztetnek...” — írta az első levél elején (2/511). Tehát ezt a levelet valószínűleg már a februári országgyűlés alatt kezdte írni. (Báthory 1609. márc. 7-én lesz fejedelem.) A munka 1609 tavaszán még a grazi Widmanstetternél jelent meg (ahogyan Holl Béla kimutatta: Itk 1975, 21).

„Pázmány az öt levéllel egészen egyéni formát teremtett a polémiában. A levélforma, a levelekben leírt párbeszédnek kifogyhatatlan alkalmat adnak az ellenfelek csúfondáros beállítására. Szinte az a benyomása az olvasónak, csak játszik velük, s még Alvinczit sem veszi komolyan” (Hermann 241). Pázmány fogása zseniális volt: nem a maga nevében írta a leveleket, hanem egy buzgó, de közepes tehetségű prédikátor tollára adta mondanivalóját, aki a „tudós tanító” Alvinczihez fordult, hogy a pápisták elleni harchoz érveket adjon. Miközben így ironikus módon magasztalta a kassai prédikátort, bemutatta a protestáns érvek gyöngéit.

Alvinczi felháborodott a vallásukat „káromló gonosz ember ellen”. Válaszul írt is egy *Feleletet* az *Öt szép levél*-re. Pázmány villámgyorsan „megrostálta”: „Mivelhogy azért Istennek kegyelmességéből én-is hazám szerető igaz lelkipásztornak ismérem magamat; vészem-is pedig eszemben, hogy az ti-utánnatok indúlt fő uraimat leg-fő-képpen azzal ámétytátok-el és kötözve tartjátok vallástokban, hogy soha ne ércsék mi-töllünk az mi régi igaz vallásunkat, hanem csak szem-bé-kötve azt hidgyék igaznak, valamit ti sok gyűlölséges kissebségekkel reánk kentek: azért az én Istenemtől nékem adatott kicsin érték-szerént valamiben szolgálni igyekezném nemzetségemnek, hogy az én nevemnek üdő nap-előt-való kifakasztásával akadált ne szereznék, név-nélkül írt levelekben megmutatám egynéhány dolgokban, mely méltatlan és lelki ismértek-ellen gyalázzátok ti az igazságot.” (Alvinczi *Feleletinek megrostálása*, 2/628.)

Közben megjelent egy még élesebb és támadóbb hangú írása: *Az nagy Calvinus János Hiszek-egy-Istene*. „Itt már egészen világos, hogy pamfletet akar írni. A Credo hitágazatainak és a Kálvin irataiból kiszakított részeknek párhuzamba állításával

nem kevesebbet bizonyít — formailag helyes, de tartalmilag természetesen hamis szillogizmusokkal —, hogy Kálvin Istene voltaképpen az ördög, tehát a kálvini hiszekegynek így kellene kezdődnie: „Hiszek az pokolbéli ördögben, minden ocsmány véteknek alkotójában, kegyetlen mostohaatyában...” Pázmány maga sem hihette, hogy ezzel az írással használt a katolikus ügynek. Benne a tollforgató fölényében már-már elbizakodott ember termékét kellett látnunk. A könyv a protestánsok körében óriási megbotránkozást is keltett. A grazi nuncius azt jelentette Rómába, hogy Pázmány életét is veszély fenyegette. Ez talán túlzott aggodalom volt, de Alvinczi annyit elért, hogy a protestáns rendek Thurzó Györgytől, a protestáns nádortól Pázmány országgyűlés elé idézését és megbüntetését követelték. Pázmány tiltakozott az idézés ellen, és Thurzónak sikerült rávennie a háborgó kálvinistákat, hogy álljanak el követelésüktől, mert Pázmánynak annyi esze van, hogy még be találja bizonyítani, hogy igaza van” (Hermann 241).

Nem szabad szem elől téveszteni, hogy Pázmány itt nem ezzel vagy azzal a prédikátorral vitatkozott, hanem magát az alapítót, a kálvinizmus alaptételeit akarta megcáfolni. Nem csoda, hogy a szenvedély nagysága arányos volt a vállalkozás merészségével.

Az ügy híre eljutott a jezsuita rendfőnökhöz is. Acquaviva figyelmeztette Pázmányt, hogy ne adjon ki könyvet rendi cenzúra nélkül, legyen okos és megfontolt; ne izgassa az „eretnekek” kedélyét, mert üldözni fogják a Társaságot. (1610. febr. 6-án a provinciálisnak, Austr. 2—I, 282.) Pázmány a rendfőnök előtt azzal védekezett, hogy a „mérges hangú művet” nem közlésre szánta, hanem egy főúr kérésére írta magánhasználatra. (Úgy tűnik, a főúr az ő engedélye nélkül adta ki.) Acquaviva Pázmányt is, a provinciáliszt is figyelmeztette: elsősorban lelki könyveket adjanak ki magyar nyelven; a vitatkozást is lelki módon folytassák. Erre ügyeljenek a cenzorok is (Austr. 2—I, 380).

Pázmány visszavonult, *Kalauzán* dolgozott, hozzácsatolta a pozitív hangú, egyáltalán nem polemikus első két könyvet. (Lásd a függelékben a *Kalauz* keletkezéséről mondottakat, valamint a bevezető III. részében a *Kalauz* elemzését.) Közben azonban néhány latin nyelvű, álnéven megjelenő irattal támogatta Forgách érsek vitáját a lutheránusok zsolnai végzéseivel szemben, amelyekkel végleg és formálisan kimondták elszakadásukat a katolikus egyháztól (*Peniculus Papporum, Logi Alogi*).

A hitviták ökumenikus szempontból való megítélésére még visszatérünk. Most csak annyit jegyzünk meg: Pázmány főleg a tévelygések *tanítóit* ostorozta; a „megcsaltakat”, az egyszerű lutheránus és kálvinista híveket keresztényi szeretettel akarta tanítani és visszavezetni az igazság útjára (lásd pl. a *Tíz Bizonyosság* bevezetőjét, 1/385—389). A régi egyházatyák is keményen szóltak az eretnekek, hamis tanítók ellen. Pázmány példákat sorolt fel, majd hozzáfűzte: „Ezt a végre hozom-elő, szerelmes Atyámfia, hogy ne csudálkozzál, ha néha más megélesíttük az penna orrát, megmelegíttük az téntát, mikor ez mostani új tanítókról szövellünk; és kerek szóval az hamisságot hamisságnak, az hazugságot hazugságnak nevezzük. Ha tanító nem vagy, magadra ne végy effélét. Mert az tudgya, a ki lát mindeneket, hogy efféle nehéz szók csak az vak tanítókat illetik, kiknek felfuvalkodott dagályokat néha meg is kel vágni, hogy kifollyon az genyetség: portis kel az fene-ötte

sebekbe vetni, hogy megemésztessék az vad hús: a rosdátis fővennyel kel ledörögölni” (1/390).

Mint minden vitairatában, építő és összefoglaló nagy művében, a *Kalauz*-ban is (első kiadása Pozsonyban, 1613) fő célja ez volt: „a hitnek útá-vesztettét üdvösséges ösvényekre akarjuk vezetni” (3/5). Ebbe a summába beledolgozta korábbi alkalmi vitairatait, tudatosan szerkesztette apologetikus-polemikus-dogmatikai összefoglalásnak; későbbi két kiadásához újra meg újra alaposan átdolgozta. Hogy az életrajzi keret felvázolását túlságosan meg ne törjük, a *Kalauz* elemzésére az összefoglaló részben térünk ki. „A *Kalauz* legfőbb jelentősége abban áll, hogy irodalmunknak első monumentális arányú, minden ízében átgondolt, szervesen megalkotott gondolatépítménye, szerkezete és személyes érdekeltsége révén eredeti alkotás, egyben a magyar teológiai, filozófiai műnyelv fejlődésének is fontos állomása.” (A magyar irodalom története II., Bp.1964. 134. o., szerk. Klaniczay Tibor.)

Pázmány kilépése a jezsuita rendből és érseki kinevezése

Pázmány pályája egyenesen ívelt fölfelé. Éppen amikor működésének és hírnevének zenitjén állt, akkor tűntek föl a megpróbáltatások sötét felhői. 1610 őszén már készen lett a *Kalauz* szövege. December 11-én Acquaviva generális köszönettel nyugtázta a provinciálisnak Pázmány és Káldi könyvének hírét. Főleg annak örült, hogy szép hazai nyelven írták.

Ez idő tájt Pázmányt előbb Dietrichstein olmtüzi bíboros mellé szánták szónoknak, aztán a bécsi központi házba előljárónak szerették volna megtenni. A generális 1610. március 13-án azt válaszolta, hogy az ő hozzá fogható tehetséges embert nem szabad lekötni egy osztrák házba. Március 20-án ugyancsak Pázmány ügyében közölte, hogy nagyon leköti az írás. (Ekkor végezte az utolsó simításokat a *Kalauz*-on.) Pázmány térítései időközben megsűrűsödtek. 1610. augusztus 15-én az ő kezébe tette le a hitvallást Veresmarti Mihály, a volt komjáti prédikátor, akinek megtérítése regénybe illő volt. (Ő maga meg is írta *Megtérése históriáját*.) 1611-ben a provincia legjobb teológusait főlészóltották: nyilatkozzanak, mennyiben és hogyan kell követni Szent Tamást a jezsuita egyetemeken. Pázmány kimerítő és józan ítélete a szakszerű teológusra vallott. (Instit. 213, f. 103rv). 1611. augusztus elsején a Nagyszombatban tartott tartományi zsinaton ő volt az egyik szellemi vezér, Forgách bíboros irányítója, ahogy ez már a római jelentésből kitűnt. 1612. január 14-én Káldi György bibliafordításának szakszerű ellenőrzésére négy magyar jezsuitát jelöltek ki, első helyen szerepelt Pázmány neve, de egyéb munkái miatt nem került Grazba a bizottsághoz.

Íme a sikert jelző mozzanatok, ugyanakkor a nehézségek is feltornyosultak. Pázmány egyes teológiai tételeit Róma még grazi tanárkodása idején megcenzúrázta. A cenzúrával a Calvinus-Hiszekegy után újra nehézségei támadtak. 1612 decemberében (a *Kalauz*-t már nyomtatásba adta) a rendfőnök megfeddte, hogy cenzúra nélkül adta ki két latin pamfletjét: a *Peniculus Papporum*-ot (1610) és a *Logi Alogi*-t (1612). Ehhez személyes ügyek járultak, amelyek lelki válságot okoztak. A rendi levelezésben ezután sűrűn szerepelt a neve (6).

Nem követhettük az eseményeket időrendben, hiszen csak a későbbi dokumentumok vetettek fényt a korábban történetekre is. Inkább az összes birtokunkban lévő anyag alapján próbáltuk rekonstruálni az egész válságos korszakot, amely később Pázmány kilépéséhez vezetett. A legfontosabb dokumentumok egyike volt az a levél, amelyet 1616. február 8-án Prágából írt Rómába Vitelleschi jezsuita rendfőnöknek. (Hanuy I/47—53 — Hist. Soc. 56, ff. 103r—106v; Hanuy átírása több helyen pontatlan.)

A *Kalanx* megjelenésének idején Pázmány folytatta térítéseit. Ekkoriban többször megfordult a Balassa bárók Pozsony fölött fekvő detrekői várában, amelynek úrnője özvegy Balassa Menyhértné volt. Az 1610-es évek elején ugyanis Balassánét (Bakith-Bakics Margitot) leányával együtt visszatérítette a katolikus hitre. Egy alkalommal, mivel Nagyszombatban és Bécsben is pestis dühöngött, nem érkezett meg Bécsbe, hanem másfél hónapot Detrekő várában töltött. Bécsi előjárói gyanút fogtak, mert egyesek Pázmány és Balassáné kapcsolatáról pletykákat terjesztettek. Különösen Florian Avancinus bécsi házfőnök adott hitelt a híresztelésnek; leginkább az ő magatartása keserítette el Pázmányt, amint szóban forgó leveléből kitűnt. A hír Rómába is eljutott, Pázmány minderről csak később vett tudomást. Felháborodva követelte, hogy nevezzék meg a rágalmazót, de hiába.

Ő maga a következőképpen számolt be a generálisnak, miből keletkezhetett a híresztelés: Egy Permai János nevű protestáns úr feleségül akarta venni özv. Balassánét. (Nyilván nagy vagyonára is áhítozott.) De az asszony, miután Pázmány vezetésével áttért a katolikus hitre, nem akart újra férjhez menni. Arra is gondolt, hogy belép a klarisszákhoz, de erről a tervről lemondott, mivel férjhez kellett adnia leányát. Permai úgy vélte, hogy Pázmány beszélte le az özvegyet a házasságról. Ezért bosszúból mindenfelé rossz híret terjesztette. A bécsi előjárókhoz sorra érkeztek a feljelentő levelek. Bécsben hitelt adtak a híreszteléseknek, az ügyről értesítették a római központot, és megtiltották Pázmánynak, hogy kitérjen Detrekő felé. De ő mégis megtette, részben a pestis miatt, részben Balassánét meg kellett erősítenie hitében. Talán dachból is, mert nem akarta, hogy az osztrák házfőnök „dirigálja”.

Amikor Pázmány értesült a pletykákról és bécsi rendtársai „cinkosságáról”, engedélyt kért Acquaviva generálistól, hogy Rómába mehessen, és ott személyesen tisztázza ügyét. A rendfőnök 1614 augusztusában engedélyt adott a római útra. Pázmány 1614. dec. 15. és 1615. jan. 24. között tartózkodott Rómában, amint ezt a Gesù (központi ház) napi feljegyzésekből megtudjuk. Hivatalosan azért ment, hogy Forgách érsek megbízásából a nagyszombati kollégium alapításáról tárgyaljon; valójában ekkor már az volt a szándéka, hogy átlép a szigorúbb karthauzi rendbe, mivel osztrák előjárói, főleg Avancinus kíméletlensége teljesen elkésérítette. A jó Acquaviva megértő, atyai szeretetének hatására, aki könnyek között marasztalta, elállt ettől a szándékától. Rómából hazafelé tartva értesült Acquaviva haláláról (1615. jan. 31.). A generális halálát érezve, jan. 23-án két levelet diktált Pázmány ügyében: az egyiket Avancinus bécsi rektornak, a másikat Busaeus osztrák tartományfőnöknek. Tartalmuk szerint: Visszaküldéné Pázmányt, aki kész volna továbbra is a Társaságban szolgálni, és megbékélt lélekkel látna újra a munkához. Mivel „ez a jó Péter sok nehézségen ment keresztül”, bánjanak vele

együttérző, atyai szeretettel, mint beteg taggal, nehogy súlyosabbra forduljon baja (Austr. 2—II, 629).

Pázmány azonban Bécsbe visszatérve ugyanazt a bánásmódot tapasztalta előjárói részéről, mint azelőtt. Úgy intézkedtek, hogy Magyarországra be sem teheti a lábát; Olmützbe rendelték. A „vádlott” — mivel akkor még helyettes rendfőnökként Alber kormányzott — a pápának írt, de előjárói a választ nem juttatták kezéhez. Az új generálissal, Vitelleschivel közölte: ügye kivizsgálását kérte és mindent nyilvánosság elé tár, hogy ártatlanságát bizonyítsa. Végső esetben a Szent-széket informálja a történetekről. Egyúttal kérte, hogy igénybe vehesse az V. Páltól kapott engedélyt, hogy más rendbe léphessen át. Tiltakozott az ellen a vád ellen, hogy egyházi méltóságra, jelesül az esztergomi érsekségre áhítozott, bár ennyi zaklatás után elégtételnek tekintette, hogy kiváló vezető személyiségek olyan ki-tüntető véleményt alkottak róla.

Mindezt 1616. február 8-án írta Vitelleschinek, akit 1615. november 15-én vá-lasztottak meg jezsuita rendfőnöknek. Közben azonban sok minden történt. Csak a közelmúlt eseményeinek háttérében érthettük meg teljesen Pázmány levelét. 1615. október 16-án váratlanul meghalt Forgách Ferenc esztergomi érsek. Halála előtt levelet diktált a pápai nunciusnak, amelyben kérte, hogy érsekszékét ne hagyják üresen, hanem minél előbb töltsék be. Úgy tűnt, legjobb munkatársát, Pázmányt akarta utódának. Megindult a sűrű levelezés, az információcsere az érseki szék betöltése ügyében, egyrészt Mátyás udvara, a nuncius, Khesl bécsi bí-boros és a magyar katolikus főurak, másrészt a pápa, illetve a vatikáni államtitkárság és a jezsuita kúria között. Rómában a császári megbízott, V. Ridolfi is be volt avatva az ügyekbe; ő még csak bonyolította az amúgy is szövevényes ügymenetet. A számos dokumentum alapján megállapítható: a császár és környezete a magyar főnemeseikkel egyetértésben határozottan Pázmányt akarta az érseki székbe, hi-szen nem volt nála alkalmasabb személy erre a helyre. Lefestették az ország hely-zetét, felsorolták kiváló érdemeit. Ezzel szemben a jezsuiták mindenképpen meg akarták akadályozni, hogy kinevezzék. A rendet 1615. febr. 1.—nov. 15. között a tirolai F. Alber kormányozta mint rendfőnök-helyettes. Egy beadványban azt kér-te a Szentosztól, ne engedjék meg Pázmánynak, hogy a Társaságból kilépve világi pap maradjon, vagy valamilyen enyhe fegyelmi rendbe (ordo militaris = lovag-rend) lépjen, legfeljebb a karthauziakhoz lépjen át, vagy valamilyen más hasonló szerzetesrendbe (ordo regularis). A fő indok: Jézus Társaságának alkotmánya és kiváltsága szerint az ünnepélyes fogadalmat tett jezsuita pápai engedéllyel csak szigorúbb rendbe léphet át. Ha Pázmánnyal kivételt tesznek, illetve ha feloldják jezsuita fogadalmait alól azért, hogy esztergomi érsek lehessen, precedenst terem-tenek, ami nagy veszéllyel jár: a Szentoszték akkor más jezsuitákat is kinevez fő-páosztornak, így a Társaság elveszíti legjobb fiait. (Ismeretes, hogy az ünnepélyes fogadalmat tett jezsuiták külön fogadalommal kötelezik magukat: nem fogadnak el egyházi méltóságot, kivéve ha ezt a pápa kifejezetten megparancsolja.)

Alber említett beadványa (ARSJ, Austr. 225, ff. 485v, 486v) mellett a jezsuita kúria (a bécsi ház feljelentéseinek hitelt adva) felhasználta a Balassánéval kapcsola-tos híreszteléseket is, hogy megakadályozza Pázmány kinevezését, amikor látta, hogy a pápa és az államtitkárság már-már engedett Mátyás sürgetésének. Pázmány

fölött szinte összecsaptak a hullámok; most már jórészt tudta nélkül és akaratán kívül dúlt a harc mellette, illetve ellene. V. Pál pápa 1615. nov. 14-i brevéjében megengedte, hogy elhagyja a jezsuitákat, és hat hónapon belül átlépjen egy másik, szigorúbb rendbe. (Ekkor már Forgách halott volt, lehetséges, hogy a császári udvar nyomása érvényesült!) Pázmány nem élt ezzel a lehetőséggel; nem akart átlépni más rendbe csak azért, hogy onnan érsekké nevezzék ki. A jezsuita kúria újabb információi miatt kétségek merültek fel az államtitkárságon, hogy Pázmány valóban alkalmas-e az érsekségre. (Még mindig a Balassánéval kapcsolatos ügy árnyéka kísértett!) A király kitartott kívánsága mellett. 1616. jan. 11-én Khlesl bíboros a király nevében azt tanácsolta az államtitkárnak: addig ne nevezzék ki Pázmányt érseknek, míg a jezsuita rendet el nem hagyja, és át nem lép máshová. Esetleg a szomaszkák kongregációjába felvennék. (A kongregációt Emiliei Jeromos alapította Lombardiában; anyaházuk Somasco városában volt, innen a nevük.)

Pázmány kérésére a pápa 1616. márc. 5-én újabb brevével meghosszabbította engedélyét: e dátumtól kezdve hat hónapon belül átléphetett egy másik rendbe. Közben a császári képviselők tárgyaltak a szomaszkákkal, akik hajlandók voltak felvenni. A pápa 1616. ápr. 21-én egy latin nyelvű levélben megengedte, hogy átléphet a szomaszkákhoz, és hat hónapi noviciátus után fogadalmat tehet. A szomaszka előljáró (prokurátor) ápr. 29-én írt a pápai engedélyről a prágai nunciátúrára, és ugyanakkor Pázmánnyal is közölte engedélyét. Pázmány elvileg május elején kezdhette volna a noviciátust Prágában a nuncius vezetésével, csak hogy Mátyás király ápr. 25-én már kinevezte turóci prépostnak, szept. 28-án pedig — öt hónapra a noviciátus lehetséges kezdete után a pápával egyetértésben esztergomi érseknek.

1616. nov. 28-án titkos konzisztóriumot tartottak a bíborosok az esztergomi szék betöltéséről. Aldobrandini bíboros volt a referens. Megállapították, hogy Pázmány felmenthető az eretnesség akadályai alól („tizenhárom éves korában hagyta el az eretnekséget”). Bellarmino felhozta védelmére, hogy könyveket írt az eretnekek ellen. Araceli bíboros viszont megjegyezte, hogy jó hírnevét beárnyékolta a feljelentés „azzal a bizonyos nővel” kapcsolatban (ARSJ Hist. Soc. 56, ff.111r—113r). A Szentszék közben a nuncius közbelépésével tisztázta ügyét, a gyanúsításokat alaptalannak ítélte, és a kedvező információkat fogadta el mérvadóknak. Így tett az a pápai bulla is, amely megerősítette érseki kinevezését (1616. nov. 28-án).

November 29-én vonult be Nagyszombatba; 1617. márc. 12-én, passióvasárnap szentelte püspökké Khlesl bíboros Prágában. (A Fraknoíra hivatkozó Hanuy (I/782) helytelenül állítja, hogy Pázmányt 1616. szept. 28-án szentelték püspökké; ez csak az érseki kinevezés dátuma.)

1629. nov. 19-én lett bíboros. Ebből az alkalomból a szomaszkák mint rendjükhez tartozót üdvözölték. Valójában a bíboros — bár köszönetet mondott a szomaszka rendfőnöknek a gratulációért — sohasem tartotta magát szomaszkanak. A jezsuitákhoz való viszonya viszont kitűnt saját leveleiből és más információkból is. A már idézett 1616. febr. 8-án kelt levélben ezt írta Vitelleschi generálisnak: „A Társaságot szeretem és tisztetem, míg élek, szeretni fogom, de azért ennyi jog-

talanságot nem kell és nem is tudok lenyelni. . .” Később kételyei támadtak, vajon helyesen járt-e el akkor, amikor az érseki méltóságot elfogadta. 1625. dec. 11-én Sopronból újra írt Vitelleschinek ebben az ügyben. (Hanuy I/487—487; magyar fordítása antológiánkban: 7. levél.) Jóllehet maga nem gondolt erre, az esztergomi érseki székre nevezték ki; V. Pál pápa szándéka (*nutu*) szerint előbb a szomaszkák rendjébe helyezték át, de itt semmiféle fogadalmat nem tett. Bár a szomaszkák előjárójától levelet kapott, hogy a rendbe beírták, a kinevezés rögtön megtörtént. (Láttuk, hogy az előírt hat hónapos noviciátusra ideje sem lett volna.) Nyilván Mátyás csak formaságnak tekintette a szomaszka rendbe való átlépését, mivel a jezsuiták nem akarták, hogy mint jezsuita legyen érsek. — Pázmánynak tehát azért voltak aggályai, hogy nem követett-e el valami szabálytalanságot, minthogy jezsuita fogadalma alapján nem fogadhatott el egyházi méltóságot. Kérte Vitelleschitől, szerezze meg a pápától a „feloldozást”, ha szükséges, hogy aggályai megszűnjenek.

A jezsuita rendfőnök 1626. febr. 7-i levelében nyugtatta meg Pázmányt (Hanuy I/786—787), miután kikérte jezsuita teológusok és jogászok véleményét. Nem volt szükség arra, hogy a pápához forduljanak „feloldozásért”; a generális föltételezte, hogy annak idején jóhiszeműen cselekedett, és csak később támadtak aggályai. Ha esetleg a jóhiszeműségben hiba lett volna, akkor is bármelyik gyóntató feloldozhatja.

Egyébként Vitelleschi rendfőnök Mátyás király, illetve a Szentszék sürgetésére maga is hozzájárult ahhoz, hogy Pázmány átlépjen a szomaszkákhoz. Erről két dokumentum tanúskodik. Első az a levél, amelyet csak most fedeztünk fel; 1623. okt. 26-án a szicíliai P. Vermi ügyében a messinai provinciálisnak írta. A nehéz esettel kapcsolatban Pázmány példáját hozta fel: „Boldog emlékü V. Pál pápa, mivel Mátyás császár kérte, hogy P. Pázmányt tegye meg esztergomi érseknek — egy egész királyság üdvé miatt ez nagyon fontos volt, minthogy egyáltalán nem volt más, akit e székre kinevezzen —, és mivel ezt nem akarta megtenni, mielőtt el nem hagyja a Társaságot, és ezt a kilépést nem akarta maga intézni, hanem rám bízta, és én megadtam neki a kilépési engedélyt („et io li dedi la patente”). Hasonlóképpen járt el P. Vermivel: a „felszabadító” pátenst küldte részére. (ARSJ, Sic. 8—II, f.449r.) A másik dokumentum 1630. nov. 16-án kelt: annak a levélnek fogalmazványa, amelyet Vitelleschi a nagyszombati rektornak, P. Dobronokynak írt. Pázmány 1629-es bíborosi kinevezése alkalmából nyilván vita támadt a jezsuiták és a szomaszkák között, melyik rendhez tartozik. Vitelleschi kérte Dobronoky: szerezze meg Pázmánytól V. Pál brévéjét, illetve azt a „pátens-levelet” (*litteras patentes*), amellyel ő maga akkor engedélyt adott neki, hogy elhagyhassa a Társaságot („ipsi eodem tempore facultatem a Societate discedendi dedi”). Legalábbis nagyon kérje a bíborost, hogy senkinek se mutassa meg a brévéjét. (Austr. 4—I. p.358.)

Vitelleschinek erre a levelére vonatkozott P. Dobronoky megjegyzése (Hanuy I/780—781): Pázmány bíborossal Sellyén találkozott; a bréve itt nem volt nála, csak Pozsonyban. Megígérte, hogy senkinek sem mutatja. Ugyanakkor Dobronokynak kijelentette: sohasem volt szomaszka, ruhájukat sem öltötte fel, és egy negyedóraig sem volt noviciusuk. Amikor a bíboros II. Ferdinánd megbízásából

római követségben járt, a szomaszkák mint hozzájuk tartozónak nagy ünnepséget akartak rendezni, de még csak nem is látta őket. Hasonlóan írtak a jezsuita rendtör-ténészek, Oldoinus és Cordara, akik Pázmányt jezsuita bíborosnak tekintették (6).

AZ ESZTERGOMI ÉRSEK (1616—1637)

Pázmány Péternek, az esztergomi érseknek és 1629-től bíborosnak tevékenysége már jobban ismert, mint életének korábbi szakasza. Most már nem követjük sor-rendben az eseményeket (lásd a függelékben az időrendi táblázatot), hanem fontosabb munkaköreiről, kormányzó és nemzetnevelő, illetve irodalmi munkásságáról nyújtunk átfogó képet.

A „nemzetnevelő” Pázmányt bemutató Schütz Antal szerint az érsek Pázmány ült a magyar történelem szövőszékénél: 1616-tól haláláig az ő kezében futottak össze a magyar történelem szálai. Nádor és király, kamara és országgyűlés, törökök és erdélyi fejedelem, magyar püspökök és római bíborosok, egyházmegyes papság és szerzetesek, papi hivatásébresztés és népgondozás, békétárgyalások és hadi mozgolódások, főurak lelki ügyei és polgárok-jobbágyok ügyes-bajos dolgai, protestáns prédikátorok és a katolikus hívek lelki elhagyatottsága, iskolák és szem-ináriumok létesítése — mindezt átfogta gondoskodása és missziós buzgósága, ugyanakkor még háztartásának, házanépének mindennapi ügyeivel is foglalkoz-ni tudott. Mindezt hallatlan energiával győzte, jóllehet utolsó éveiben egyre töb-bet panaszkodott egészségének megromlása miatt.

Pázmány térítései

Már első hittérítői és hitvitázó szerepének korábbi bemutatása során utaltunk arra, hogy Pázmánynak állandó gondja volt a katolikus főurak egyéni megtérítése, akkor is, amikor országos politikai ügyekkel foglalkozott, vagy műveinek írásá-val volt elfoglalva. Szekfű Gyula még azt írta, hogy „Pázmány térítéseinek számát és lefolyását nem ismerjük eléggé” (*Magyar Történet* IV, 1943, 118. o.). Négy csalá-dot említett: Homonnay, Zrínyi, Thurzó, Pálffy. Az ő áttérésükkel nagy kiter-jedésű területeken visszaállította a katolikus vallást, minthogy a „cujus regio, ejus religio” elv érvényesült. („Akié a fundus, azé a capella”, fordította Pázmány.) Hogy a Dunántúl és Horvát-Szlavónia említett családjain, törökverő nemesein kívül pontosan még mely családokat vezetett vissza az egyházba, nehéz megállá-pítani. Fraknoi (PP 73) a hagyomány alapján harminc főnemesi családról beszélt. Fel is sorolt 32 olyan családot, amelyek a XVI. század elején még protestánsok voltak, Pázmány halála előtt viszont már buzgó katolikusok. Bár jónéhány eset-ről — a Szekfű által említett neveken kívül is — biztos adataink vannak, nem ál-líthatjuk, hogy a Fraknoi által felsorolt 32 főúr visszatérítése *egyedül* Pázmány műve. Hiszen mellette több jezsuita, más szerzetes és világi pap is dolgozott, főleg miután jól megszervezte az iskolákat és szemináriumokat. Az oroszlánrész azonban — közvetlenül vagy közvetve — övé volt a katolikus újjászületésben.

Pázmány térítéseinek leggyakoribb módja a családlátogatás, a személyes párbeszéd volt. Az észak-magyarországi nemes családok nagy része félig-meddig még rokonságban is állt vele. Észak-magyarországi (kassai) tevékenysége során ún. térítő beszédeket tartott, amelyekre a másvallásúak is felfigyeltek. Prédikációi között előfordultak apologetikus beszédek: Miért engedi meg Isten az eretnekség konkolyát? Az egyház győzhetetlen — és mások. A pozsonyi országgyűlés alkalmával is többször prédikált vitatott teológiai kérdésekről. Ezenkívül az országgyűlésen megjelent főuraknak, nemeseknek osztogatta könyveit. Több példányt ismerünk a *Kalauz*-ból és a *Diatribából*, amelyeket valamelyik főúrnak dedikált. Még az erdélyi fejedelemnek, Rákóczi Györgynek is megküldte kevéssel halála előtt prédikációs kötetét, továbbá dedikálta neki a *Kalauz* 3. kiadását is; ez már csak az érsek halála után jutott el a fejedelemhez.

Az ifjú nemzedéket igyekezett jezsuita kollégiumokba juttatni. Vágsellyére, Homonnára és Leleszre szívesen adták fiaikat a protestáns főurak is. Pázmány ezt támogatta, tudva, hogy ott lassankint megismerkednek a katolikus vallással. Ő maga is a kolozsvári jezsuita kollégiumban tért át a katolikus hitre. A bécsi és a nagyszombati kollégiumról maga Pázmány számolt be.

Balassáné áttéréséről már szoltunk. Nevezetes volt Veresmarti Mihály kálvinista lelkész megtérítése. Pázmány teológiai érvekkel igyekezett meggyőzni a sokáig habozó prédikátort; így például bírálta a protestánsok által vallott apostoli folytonosság elvét. A híres *Posonban lőt prédikációban* (2/793) Veresmarti megfontoltságát szembeállította az előbb jezsuita, majd ferences, végül protestáns Thordai János állhatatlanságával és sorozatos hűtlenségével. Személyes tanúságtétellel is megerősítette az elméleti érvelést. A pozsonyi hívek előtt ilyen hitvallást tett: „Mert én az élő Istent támasztom bizonyosságul s az utolsó ítéletnek napjára apellálok. . . hogyha ezt a hitet, melyet vallok, hamisnak ítélném; ha szinte tudnám is azt, hogy konczrul konczra, ízről ízre vagdálnátok, ugyanezen órában ezen helyről nyilván hamisnak mondanám” (2/794).

Térítésében a fő indíték az igazság megismertetése, az üdvösséges hitre való „kalauzolás”, volt ahogy ezt a *Kalauz* bevezetőjében meggyőzően kifejtette. Az igazságért vállalta a szidalmakat, gyűlöletet, gyalázatot azok részéről, akik „sajnályák, hogy az ártalmas szakadásokat hegyes írásokkal sértegettyük”. Főleg a tanítókat ostromozta, akik az egyszerű népet félrevezették. Lelkipásztori kötelességének tartotta az igazság melletti bátor kiállást: „Mivel nekünk, a Christus juhainak őltalmára rendelt személyeknek nem bőrünkben, hanem lelkünkben jár, hogy az igazság-mellett kitámadgyunk, az isteni tudományért bajt álljunk, a bárány bőrrel bélelt farkasok-ellen mind nyelvünkkel, mind szeges írásunkkal vitézkedgyünk: én-is, egyházi hivatalomnak hívségéhez illendő kötelességemet szemem-előt viselvén, noha sem elmémben, sem csekély és fogyatkozott tudományomban nem bizakodom, de az igazságnak győzhetetlen oszlopához és a jó igynek mozdíthatatlan erősségéhez támaszkodva az igazság őltalmáért kiszállok: hogy az ellenünk támasztott sok hamis fondorlásokat és káromló nyelveskedéseket, a menyire Isten tudnom adgya, megfojtsam, és a régi igazságtól elszakadott találmányok alkalmatlanságát szem- és világ-eleibe terjesszem” (3/6).

Pázmány ékesszólása, tudása nem egyszer lenyűgözte hallgatóit vagy olvasóit.

De akár előszóban, akár írásban érvelt, nem rátermettségére, logikájára és nyelv-művészetére alapozta sikerét, hanem az igazság és a kegyelem győzelmére számít. Szükséges az érvelés, de végső soron Isten kegyelme a döntő a hit aktusában, amint ezt már grazi traktátusában (*De Fide*) alaposan kifejtette, és a hitről szóló prédikációjában is hangoztatta. Három dolog szükséges a hithez: 1) az isteni ki-nyilatkoztatás; 2) ennek hirdetése (a hit hallásból fakad), ill. a hihetőség érveinek kifejtése; 3) „hogy Isten belső malasztjával és az igaz hitnek belénk öntött világos-ságával erősítse lelkünket a hívésre. Ne higgye senki, hogy a maga ereje és okos-kodása elég a hitre” (7/519). Bethlen Gábornak is azt írta, hogy a hit Isten aján-déka, és csak azoknak adatik meg, akik teljes szívből kívánják (Hanuy II/68).

Pázmány ismerte azokat a nehézségeket, amelyekkel egy protestáns megtérőnek szembe kellett néznie. Kifejtette ezeket a *Bizonyos okok*ban, amelyet az evangéli-kus Batthyányné Poppel Évának, a Zrínyi-fiúk nevelőanyjának ajánlott 1631 elején. Kiválóan érzékeltette a bevezetőben azokat a lélektani okokat, amelyek egy főurat visszatartanak az áttéréstől. Azt is tudta, hogy Isten kegyelme láthatat-lanul dolgozik a lélekben. Az elhintett magoknak időre van szüksége, hogy kicsíráz-zék és szárba szökkenjen. Forgách Zsigmond, a későbbi nádor megtérítésén hiába fáradozott testvére, Forgách Ferenc nyitrai püspök. Pázmány vezetésével viszont három hét alatt révbe jutott. De Pázmány nem önmagának könyvelte el a sikert: „De végre is legyőzött mindent az Isten kegyelmének ereje, amely a te el-médet megvilágosította: nyíltan a katolikus egyház hívének vallottad magadat”. (A *Keresztyéni felelet* ajánlásában, 2/332.)

Nagy port vert fel Batthyányné Poppel Éva fiának, Ádámnak a megtérése. Batthyány Ferenc törökverő dunántúli főúr — akivel Pázmány levelezésben ál-lott — már meghalt, amikor az érsek az 1628-as országgyűlésen közvetlen össze-köttetésbe került fiával, Ádámmal. A fiatalember 1629-ben gyakran járt Pozsony-ban; anyja azt gondolta, hogy a protestáns Illésházy Kata szép szeméért. Csak ké-sőbb tudta meg, hogy nemcsak menyasszonyát látogatta, hanem gyakran elbe-szélgetett Pázmánnyal is. Iványi Béla közzétette az Ádám katolizálására vonatkozó leveleket. Kolozsvári Grandpierre Emil is foglalkozik a kérdéssel figyelemre méltó Pázmány-tanulmányában (*Irodalomtörténet*, 1971/1). Ádám megtérésének körül-ményeit leírva így következtet: „Minden valószínűség szerint a főpap robusztus egyéniségének befolyása alá került, s képtelen volt vele szemben az ellenállásra. Mint ahogy egy ideig áttéréseért sem vállalta a felelősséget (ti. Pázmány). Min-den amellet szól, hogy gyenge akarátú ember volt. . .” Majd néhány levélrészlet után a fiatalember „boldogtalan és gyáva őrlődéséről” beszél. — Igaz, az a hír járta — erről Illésházy né is írt Ádám anyjának —, hogy a fiatalembert „rászedték”, illetve csak színlelte az áttérést, hogy a katolikus egyháztól megkapja a felmentést Illésházy Katával való házasságára. „Pedig az embernek nem jó a hitivel játszani” fűzi hozzá Illésházy né. A híresztelés eljut Pázmányhoz is. Nem valószínű, hogy Ádámot kényszerítette a megtérésre, hiszen a színlelésről hallva így inti meg: „Mert nem hogy Isten előtt, de világi mód szerint is sem tisztességet, sem böcsüle-tet nem érdemelne, aki az hittel így iátczódnék”. Ami pedig a „boldogtalan és gyáva” jelzőket illeti: ha Pázmány nem tartotta volna jó katolikusként, aligha küld-te volna rokonát, Nadányi Istvánt Újvárra. Halála előtt tíz hónappal, 1636. máj.

11-én Sellyéről ezt írta Batthyány Ádámnak: „Az kegyelmed jó híre nevét halván Nadany István uram, szinte Bihar vármegyéből ide ki jött, hogy az kegyelmed böcsülletes udvarában lászon, halljon, tanuljon. (...) Úgy vagyon, hogy csak nem gyermekségétől fogva én tanéttattam, mind Nagy Szombatban, mind pedig Bécsben, az Jezsuitáknál ennyihány esztendeig, remélvén, hogy a kálvinistaságból, melyben nevelkedett, ki tisztuljon (...) Én oly reménségben vagyok, hogy az kegyelmed böcsülletes Udvarában, világosban meg esmeri az Igazságot, mint hogy azt szívem szerént-is kívánom” (Iványi 33).

Pázmánynak egyébként ez az utolsó ránk maradt levele Ádámmhoz; ez is mutatja, hogy elégedett volt jóhírével.

Egyházszervezés és kormányzás

Alig fogott hozzá Pázmány az ország lelkipásztori újjászervezéséhez, 1619. aug. 26-án kitört Bethlen Gábor felkelése. Ettől kezdve a nikolsburgi békekötésig (1621. dec. 31.) a protestánsokat támogató Bethlen hatalma és tekintélye állandóan növekedett. Pázmány a magyar püspökökkel együtt Bécsbe menekült, és csaknem három évet töltött száműzetésben. De itt az osztrák fővárosban sem volt tétlen. 1619 végén megírta *Rövid feleletét* Milotai István szatmári prédikátor névtelen művére, illetve Alvinczi Péter *Itinerarium catholicum* c. terjedelmesebb írására. A *Rövid Felelet* 1620-ban jelent meg névtelenül Bécsben (?) (5/250—302). Alvinczi *Itinerariuma* „öt szép levél” formájában támadta a *Kalauzt*. Ugyancsak Alvinczi *Querela Hungariae* c. röpiratában támadta Pázmányt. Erre is rögtön válaszolt névtelenül latin és magyar röpiratában („Az magyarországi támadásoknak hamissan költött eredetinek rövid, velős hamissítása” 1619), majd saját nevén a *Vindiciae ecclesiasticae* (Egyházi jogigények) c. védőiratában (1620). Közben már dolgozott a *Kalauz* 2. kiadásán. A protestánsok méltó választ akartak adni a *Kalauzra*, ezért Thurzó György nádor feleségének költségén latinra fordíttatták, és Balduinus wittenbergi teológust kérték meg a cáfolatára. Balduinus tíz évig dolgozott a feleleten. Pázmány a wittenbergi professzor *Phosphorusára* alig egy éven belül megírta válaszát: *A setét hajnal-csillag után bujdosó luteristák vezetője* címmel 1627-ben adta ki Bécsben. De maradjunk még a Bethlen-féle felkelés időszakában. Ugyancsak bécsi száműzetése alatt készítette el Kempis *Krisztus követése* c. munkájának magyar fordítását. A korábbi véleménynel szemben biztosra vehető, hogy 1624-ben jelent meg először Bécsben. Híres ajánlásában leszögezte fordítási elvét: „Igyekeztem azon, hogy a deák bötünek értelmét híven magyaráz-nám; a szóllásnak módgyát pedig úgy ejteném, hogy ne láttatnék deákból csigázott homályossággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folyna, mint-ha először magyar embertül, magyarul iratott volna” (1/208). Pázmánynak tökéletesen sikerült megvalósítania ezt az elvet; a Kempis-fordítás a XVII. századi magyar nyelv egyik legszebb emléke.

Érseksége elején egyik legfőbb gondja a *papnevelés* biztosítása volt, egy Bécsben létesítendő papnevelő intézet számára épületet vásárolt. 1619. jan. 10-én kelt a Pázmáneum első alapítólevele (Hanuy I/173); a második 1623. szept. 20-áról

(I/353—356). A Bethlen-felkelés miatt ugyanis elhúzódott az ügy; csak 1624. máj. 24-én került sor az intézet megnyitására.

Pázmány 1621 szeptemberének végétől 1622. jan. 10-ig Nikolsburgban tartózkodott. Ez utóbbi dátum szerepelt azon a levelén, amelyet Bethlennek írt, békejobbot nyújtva a fejedelemnek, bár a haza ellenségének tartotta. Hálát ad Istennek, „hogy az szegény községnek számlálhatatlan inségének és az keresztyén vérontásnak véget vetvén, az szent békesség végben menne...” (Hanuy I/270). Nikolsburgból Bécsbe visszatérve hamarosan (májusban) elindult a soproni országgyűlésre. Ennek tartama alatt megbeszéléseket folytatott a magyar püspökökkel, majd jún. 20-i keltezéssel emlékiratot küldött a pápának (Hanuy I/291—295). E helyzetjelentést korábban már idéztük. A bajok orvoslására hat pontból álló javaslatot terjesztett elő: ebből négy a nevelés, illetve a papnevelés biztosítására, kettő pedig a népmissziókra vonatkozik. Évi kétezer aranyat kért a pápától a nagyszombati kollégiumnak és papnevelőnek. Szükség lett volna alkalmas helyen egy másik kollégium és papnevelő létrehozására, továbbá a Rómában tanuló kispapok támogatására. Pázmány meg volt győződve arról, hogy az ifjúság nevelése és papképzés révén gyorsan megváltoztatható a vallási helyzet Magyarországon. Hithirdetőket akart küldeni a török hódoltság alatt élő magyarok közé, ahol a hívek annyira el voltak hagyatva, támogatni szeretne volna az eretnekségből visszatérőket, magyarul tudó ferenceseket szándékozott küldeni a csíki székekhez.

„Ez a kettős törekvés — a papnevelés és a belső pasztoráció biztosítása — végighúzódtott Pázmány egész főpapi működésén. Újra meg újra fölkereste emlékirataival a pápát, a nunciust, a királyt, kérte, biztatta püspöktársait, elsősorban azonban maga tett meg mindent, amire anyagi és erkölcsi eszközei képesítették. (...) Állhatatos és következetes magatartását siker koronázta. Nemcsak a maga egyházmegyéjét hozta rendbe és virágoztatta fel anyagilag a nehéz időkhez képest, hanem kedvező helyzetbe hozta az egész magyar egyházat” (Sík 176—177).

Amikor a papnevelést sürgette, tulajdonképpen a trienti zsinat egyik kívánalmának akart eleget tenni. A Pázmáneum legkedvesebb intézménye maradt egészen élete végéig. A régensnek írt levelei tanúskodnak erről: az intézet legaprólékosabb ügyeivel is maga foglalkozott (házirend, ruha, felvételek, tanulmányi rend stb.). A „pázmániták” híre a bécsi egyetemen olyan nagy volt, hogy dicséretnek számított, ha ezt mondták: „egy a tizenhárom közül”. 1624 pünkösdjén ugyanis 13 növendékkel kezdte meg működését az intézet. Számuk 1636-ban már 62 volt. Tizenegy év alatt összesen 63 jól képzett papot küldött az Úr szőlőjébe. Mikor az első pázmánitákat felszentelte, Pázmány felsóhajtott: „Életem legboldogabb napja!” 1636. okt. 26-án pedig ezt írta Hmíra régensnek: „A halál csudálatos egy szörnyeteg; aki után kezeit kinyújtja, annak nem enged gondolkodásra időt. Erőmet szembetűnően fogyni érzem és jól tudom, hogy halálom után nem fog minden máshol már kifejezett akaratom szerint történni, azért elhatároztam, hogy bécsi nevelőintézetem részére bizonyos összeget — nagyságát nem közlöm — még életemben átadok főtisztelendőségednek, hogy halálom után fekvő birtokok vásároltassanak és az ekként gyarapodó jövedelemből nagyobb számban, mint eddig lehetett, neveltessenek Magyarországon arravaló ifjak a lelkek gondozására” (Hanuy II/722; Sík fordítása, 179).

Pázmány volt egyik társalapítója a pozsonyi és a győri szemináriumnak is. Nemcsak tanáccsal, de anyagi támogatással is. Ugyancsak része volt az egész ország számára 1631-ben Nagyszombatban létesített szeminárium létrehozásában. (Ennek jogutódja a budapesti Központi Szeminárium, amely éppen most kapta vissza Pázmány nevét.) Nagy reményeket fűzött két külföldi papnevelő intézet-hez: a római Germanicum-Hungaricum-hoz és a grazi egyetem mellettihez. Már korábban mint jezsuita is többször küldött — az előjárók engedélye nélkül is — magyar fiatalokat a Collegium Hungaricumba (ő mindig csak így nevezte). Mint érsek a kollégium protektora lett: gondoskodott róla, hogy az előírányzott 12 hely mindig be legyen töltve. Az eredmény: míg az előző 65 év alatt összesen csak 93 növendéket vettek fel, az ő két évtizedes érseksége alatt 43-at. Alapítványt létesített a Hungaricum növendékeinek Rómából való hazatérésük költségeinek fedezésére. Ezenkívül szorgalmazta azt is, hogy minél több magyar papnövendéket küldjenek Erdélyből, Horvát-Szlavonországból és a Dunántúlról a grazi egyetem filozófiai és teológiai karára.

De nemcsak a papi utánpótlásról gondoskodott, hanem mint főpap szeretettel őrködött az Úr szőlőjében dolgozó papság felett is. Egyik legfőbb gondja volt, hogy a lelkipásztorok mindig híveik között legyenek. A nagyszombati zsinat előírta, hogy a papok plébániát vagy egyházmegyét csak a püspök engedélyével cserélhetnek. Megértő szívvel fordult a konkubinátusban, ill. a „more patrio” egymást megeskető, házasságban élő paptestvérek felé. Ezt a rendellenességet azonban csak utódjának sikerült megszüntetnie. A visszaéléseket szigorú rendelkezésekkel próbálta nyesegetni. Az első nagyszombati zsinaton, 1629-ben kérte papjait, hogy évenként 2—3 napos lelkigyakorlatot (secessus) tartsanak, éspedig az érseki városban. Ebben az időben az ő vendégei. 1630-ban a nagyszombati kollégium évkönyve már jelezte, hogy 12 nap lelkigyakorlatot végzett az atyák vezetésével.

Hogy milyen lélekkel gondoskodott papjairól, és milyen szellemben igyekezett megvalósítani a magyarországi megújulást, azt híven tükrözi az 1629-es egyházmegyei zsinaton papjaihoz intézett beszéde. Íme egy részlete: „Szeretett atyámfiak, gyermekeim! Ha van valami, amit én igen nagyon elvárok tőletek, úgy az nem más, mint hogy annak a hivatásnak az eszményét, amelyre az isteni Fölség meghívott és kiválasztott benneteket, soha szem elől ne tévezzétek (...) Ha tehát Isten hívása benneteket a többi emberek fölé emelt; ha a lelkek gondozójává és pásztoraivá rendelt: eszméljetekek méltóságtokra, és azt a fölséges tisztet ne szennyezzétek be elfajzott gyermekek viselkedési módjával. (...) Gondoljátok meg tehát, drága gyermekeim, hogy rajtatok és életetek példáján múlik, hogy a nép életmódja megjavul-e vagy sem. Ezért elmélkedjetekek, imádkozzatekek, olvassatekek a Szentírást, hogy magasztos hivatástok földadatainak teljesítésére minél jobban felkészüljetekek” (06/615).

Pázmány a nemzeti és egyházmegyei zsinatok összehívásával igyekezett biztosítani a *kollegiális* kormányzást. Önálló, sokszor önféjű természete ellenére püspöktársaival és papjaival közösségben fáradozott a katolikus megújuláson. A Bethlen-féle felkelés idején Bécsben többször összehívta püspöktársait megbeszélésre. Még gyümölcsözőbbek voltak az 1622-ben, 1625-ben és 1628-ban megtar-

tott püspöki értekezletek (*conventus ecclesiastici*). 1629 óta évenként tartott egyházmegyei zsinatot. A már említett 1629-es nagyszombati zsinat irányelveket adott például a liturgiára, az apostoli működésre és a lelki életre vonatkozóan. 1630-ban és 33-ban pedig nemzeti zsinatot hívott össze. A részt vevő püspököket és papokat kemény munkára fogta. Az 1630-as zsinaton sürgette, hogy határozatait jól rágják meg („ruminare”). A Rómától ismételten követelt egyházmegyei látogatásokat ugyan nem tudta személyesen lebonyolítani egyházmegyéje óriási kiterjedése miatt, de főespereseket küldött a kánoni vizitációkra. (E látogatásokról, illetve a róluk készült jelentésekről lásd Geródi József gépelt doktori disszertációját: *Az egyházjogász Pázmány*, 1950.)

Pázmány többször tanácsolta a zsinatokon — 1632-ben személyesen Rómában is —, hogy nagy kiterjedésű egyházmegyéjét osszák fel két, esetleg négy kisebbre. Jellemző, hogy Mária Terézia később más módon ugyan, de a Pázmány által kifejtett elgondolás szerint rendezte az ügyet. Vanyó Tihamér bencés 1933-ban kiadta a Magyarországról Rómába küldött püspöki jelentéseket. 1600—1850 között az összes magyar egyházmegyéből csak 11-et talált. Pázmány e tekintetben is példaadó volt. Alig vette át egyházmegyéjét, már az első évben szóbeli jelentést küldött római prokurátora, Ridolfi által. Igen részletesek azok a relációk, amelyeket az ő nevében küldtek be a pápának vagy a Propaganda-kongregációnak. Már említettük 1622-es kimerítő helyzetjelentését. Nem kevésbé volt részletes tíz évvel később, római útja alkalmával személyes tájékoztatója. (Erről útinaplójában ír.) A hivatalos jelentéseken túl is élénk levelezést folytatott V. Pál (3 levél), IV. Gergely (4 levél) és VIII. Orbán (36 levél, ill. kérelem) pápával, továbbá a különböző római kongregációkkal és az államtitkársággal. Jellemző lelkiismeretességére, hogy az elmaradt *ad limina* látogatásért háromszor kért bocsánatot VIII. Orbántól.

Pázmány a nagy paphiány miatt szükségesnek ítélte, hogy világiakat, katekétákat, ill. ún. licenciátusokat vonjanak be a lelkipásztorkodásba. Világi férfiak (legnagyobb részt nőtlenek) bizonyos előkészítés után papszentelés nélkül hirdették az igét, főleg kész szentbeszédeket (postillákat) olvasva fel, kereszteltek, temettek és asszisztáltak a szentségi házasság megkötésénél. (Erről lásd Sávai János: *La partecipazione dei laici al lavoro pastorale*. . . Roma 1982.) Pázmány 1628. szept. 28-án írta a bécsi nunciusnak (Hanuy I/739—740): „Olyan nagy Magyarországon a hiány a lelkipásztorkodó papságban, hogy kétszer több olyan plébánia van, ahol világi katekéták működnek: kinyomtatott népszerű beszédeket felolvassnak, így oktatják a népet, szükség esetén engedéllyel keresztelnek.” Pázmány szívesebben állított volna be fölszentelt papokat, gyóntatni és misézni tudókat. Ez a probléma szorongással töltötte el: „Inter sacrum enim et saxum haereo”: ha elmozdíthatná a világi katekétákat és a licenciátusokat, megnyílna az út a kálvinista prédikátorok előtt. A protestáns prédikátorok iskolázottsága miatt nagyon fontosnak tartotta a licenciátusok felkészültségét. Az 1629-es nagyszombati zsinaton 102 pap mellett 29 licenciátus vett részt. Erdélyben, Dunántúlon, Baranyában (Pécs vidékén) elég sok működött. De főleg a török által megszállt Nagyalföldön alkalmazta őket, ahol a legnagyobb volt a paphiány.

A nemzetnevelő és a politikus

Pázmány a világiak szellemi-lelki kiképzéséhez számos iskola alapításával járult hozzá. A nagyszombati kollégium megalapítását ő készítette elő Rómában 1614/15 fordulóján. Ennek diáksága Pázmány érseksége alatt megkétszereződött: 1636-ban már ezer körül mozgott. A városi tanács heves ellenállásával küzdve kollégiumot alapított Pozsonyban, Sopronban, Homonnán és — kevéssel halála előtt — Szatmáron is. Utolsó éveiben négy kollégium alapítása foglalkoztatta. Az egyiket a felső-magyarországi bányavidék központjába, Besztercebányára szánta; kettőt Dunántúlra (Sopronba és Kőszegre), a negyediket Erdély kapujába, Kassára. Ez utóbbi már 1601 óta szíve vágya volt.

De nemcsak maga alapított kollégiumokat, hanem a megtérített főurakat is arra buzdította, hogy segítsenek ebben az egyházi és kulturális munkában. Hasonlóképpen a pápát, a királyt, a nunciust is ostromolta leveleivel, hogy támogassák az új iskolák létesítését. Továbbá a bécsi nunciust arra kérte, hogy helyezzen el 5—5 magyar ifjút a bécsi és az olmützi jezsuita kollégiumban. Pázmány jól tudta, milyen fontos szerepe van az iskoláknak és a nevelőintézeteknek a katolikus megújulásban. Egyik prédikációjában mondta: „Valamint az elvetett mag az aratásnak, úgy az ifjúság helyes nevelése a katolikus vallásnak és az erkölcsiség megszlárdulásának alapföltétele.” A jezsuita iskolák eredményességét nemcsak a szülők, hanem a kultúrpolitikusok is elismerték. Egy protestáns úr Vágsellyén így kiáltott fel: „Ezek a jezsuiták még az élettelen fát is megtanítják szónokolni!” Bethlen Gábor erdélyi fejedelemnek is tetszett a jezsuiták módszere. Ezért a „kis gróf” tanulmányaival kapcsolatban Alvinczi Péterhez a következő sorokat intézte: „A gyermeket tanítsa szorgalmasan és ne magyar scholákban való hitván szokás szerint, hanem more Jesuitarum exerceálja az gyermek magát az oratio csenálásokban, legyen jó rhetor, orator, eloquens, ha adatik.” (Bethlen kultúrpolitikájáról lásd: Hargittay Emil: *Régi Magyar Levelestár*, Magvető 1981, 442—449.)

Kifogásként lehetne felhozni, hogy Pázmány főleg a nemes ifjak kiképzéséről gondoskodott. Természetesen ő is kora gyermeke volt. És akkor a nemesi osztály alkotta az ország vezető rétegét. Pázmány azonban a szegényebb nemes ifjak számára is alapított konviktust Nagyszombatban; ezenkívül több városban próbált a polgárság és az egyszerű nép iskolázásáról is gondoskodni. A nép nevelésére szolgáltak az újvári, körmöci és nagyszombati ferences alapítások. Mind a három helyen templomot és kolostort létesített, korát megelőzve sürgette a leánynevelést. Ezért hívta a klarisszákat Pozsonyba. A modern leánynevelés úttörőjével, Mary Ward-del személyesen is fölvette a kapcsolatot. (Lásd antológiánkban közölt, meglepően modern elveket valló levelét.) Élete utolsó éveiben az orsolyitákat telepítette le Pozsonyban.

Kultúrpolitikájának koronája a *nagyszombati egyetem* megalapítása volt. 1635-ben hozta létre százezer forintot alapítvánnyal, ami „ha nem is éppen a dolog nagyságához, de mindenesetre a lesújtott haza helyzetéhez illő” — írta az alapítólevélben. Céljául pedig azt jelölte meg, „hogy ott a harcias nemzet lelke szelidüljön és az egyház és az állam szolgálatára alkalmas emberek képeztesse.” II. Ferdinánd királyhoz 1635. szept. 27-én emlékiratot nyújtott be, amelyben ezt a kettős célt

hangoztatta: „A katolikus vallás terjesztése Magyarországon és Magyarország kultúrája.” Ezzel azt is jelezte, hogy a bölcsészeti és a hittudományi karon túl a két „világi” karnak: a joginak és az orvosinak felállítása is tervei közé tartozott.

Pázmány alapítása teljes jogú volt ugyan, de egyelőre csonka felépítésű egyetem. Az érsek jezsuita, pontosabban grazi mintájú egyetemre gondolt; kifejezetten utalt erre a Ferdinánd királyhoz intézett emlékiratban. Az ott szerzett tapasztalatok alapján alakította ki tervét. Érdekes tény, hogy grazi tanári jegyzeteit a nagyszombati kollégiumnak ajándékozta. Mivel művét gyorsan tető alá akarta hozni — talán közeli végét érezve szorgalmazta az alapítás pápai és királyi jóváhagyását—, „nem igen volt más választása, mint a jezsuita rendre bízni az egyetemet. Más magyar szerzetesrend vagy a magyar világi papság, amelynek csak egyes tagjai nevelkedtek külföldön magasabb teológiai műveltségben, legalább is egyelőre nem biztosíthatta volna a tanári kar rögtönös és zavartalan utánpótlását. A jezsuita rend ezt a feladatot — jórészt magyar származású rendtagokkal — kezdettől nehézség nélkül vállalta.” (Hermann Egyed: *A hittudományi kar története*, 1938, 9.)

Pázmány arra gondolt, hogy a bécsi egyetemmel is elismerteti a nagyszombatit: 1635. júl. 29-én levelet intézett a bécsi egyetemhez, hogy a nagyszombati akadémiát filiájaként fogadja be. De Vitelleschi jezsuita rendfőnök, illetve P. Forró György és P. Dobronoky György rektor befolyására letett erről a tervéről. Az egyetem ünnepélyes megnyitása 1635. nov. 13-án történt meg az ország egyházi és világi előkelőségeinek, elsősorban természetesen a bíboros alapítónak jelenlétében. Tulajdonképpen csak a filozófiai kar kezdte meg működését; a hittudományi a három éves filozófiai kurzus letelte után, 1638. nov. 3-án indult el.

Pázmány semmiféle áldozatot nem sajnált a nemzetnevelés céljára, anyagi téren sem. Fraknoi számításai szerint egymillió forintot fordított egyházi és kulturális célokra. Már 1620-ban, tehát legnagyobb alapításai előtt így írt: „Állítom, hogy . . . jövedelmeimnek egy harmadát sem fordítottam saját személyemre; kétharmadánál sokkal többet szenteltem a papnevelőintézetek, kollégiumok, és szegény-ápoló házak alapítására, tanulók, koldúsok, utazók és házam népe segélyezésére, valamint templomok építésére és ékesítésére, ezt bevételeim és kiadásaim feljegyzéséből könnyen és szívesen kimutatom, akárki kívánja.” (*Vindicia Ecclesiastica*, 06/555.)

Alig van a szellemi életnek olyan területe, amelyre éber figyelme ki ne terjedt volna. Egyik legjelentősebb szellemi tette az egyházi irodalom terén a magyar katolikus bibliafordítás ügyének felkarolása volt. Mint érsek, ő adta az engedélyt a kinyomtatáshoz, és jórészt az ő költségén jelent meg Káldi György teljes fordítása. Szorgalmasan gyűjtötte a magyarországi egyháztörténet emlékeit, okiratait azzal a céllal, hogy megírja a magyarországi intézmények történetét. Felkérte Istvánffy Miklós nádori helytartót, a „magyar Liviust”, aki fél százada részt vett a politikai életben és 24 évig volt nádorhelyettes: írja meg hitelesen a magyar történelmet Ulászlótól kezdve saját koráig. Istvánffy el is készítette történeti munkáját. A protestantizmus elterjedésének történetét külön kidolgozta Pázmány számára. A nagy terjedelmű munka kiadását is ő szorgalmazta.

Most pedig néhány szó a *nemzetpolitikusról*. Pázmány politikájáról sokat írtak;

értékelésében a legellentetesebb felfogások ütköztek: a „legnagyobb magyar” megtisztelő címétől a hazaárulás vádjáig a vélemények egész skálájával találkozunk. Bethlen fölkelése idején a besztarcebányai országgyűlés mint békebontót és felforgatót örökre száműzte az országból. A protestánsok még később is szemére vetették, hogy a római katolikus egyház volt számára a mindennek fölött való törvény („suprema lex”): neki mindent alárendelt, hazájának érdekeit és szabadságát is. Voltak, akik kétszínűséggel vádolták ezt a minden részében egyenes és őszinte egyéniséget. Sokat írtak a Habsburgokhoz fűződő viszonyáról és Erdéllyel kapcsolatos politikájáról. Úgy tűnt, az újabb kutatásokban egyre inkább érvényesült a tárgyilagosság: az árnyaltabb elemzések megtalálták az egyensúlyt. Pázmány születésének 400. évfordulójára írt rövid megemlékezésében Rónay György már ennek a kiegyensúlyozottabb véleménynek adott visszhangot: „Ma már elég világosan látjuk, hogy egyrészt azokban a forró és forrongó időkben korántsem volt olyan könnyű eldönteni, az igazságot’ (vagyis hogy mi igazában az ország és a nemzet érdeke), mint utólag ítélkezni; hogy másrészt Pázmányt, aki valóban népe javát akarta, semmiképpen sem lehet egy kalap alá venni a Habsburg érdekek későbbi kiszolgálóival; s hogy harmadsorban az ő „politikája” is, mint minden igazán nagy politikusé, „fejlődött”: azaz számolt tapasztalataival és a változó körülményekkel, s végül is német és török közt olyasféle — borotvaélen álló — egyensúlyállapot kialakítását javallotta, amelyben sem a német „nem pökhét a gallérunk alá”, sem a török nem gázolhat le.” (Rónay György: *Kutatás közben*. Bp. 1974, 51—52.)

Rónay is, mint sokan mások (pl. Prohászka, Hóman, Kolozsvári Grandpierre), arra a híres jellemzésre utal, amelyet a Bethlen Gábor udvarában nevelkedett és követségében Pázmánynál járó Kemény János, a későbbi erdélyi fejedelem ad *Önéletírásában* az érsek ajkára: „Átkozott ember volna, ki titeket arra kísztetne, hogy a töröktől elszakadjatok, ellene rugoldozzatok, míg Isten az kereszténységen másképpen nem könyörül; mert ti azoknak torkokban laktok; oda annak okáért adjatok meg, azmivel tartoztok; ide tartsatok csak jó correspondentiát, mert itt keresztény fejedelemmel van dolgotok, tudnillik római császárral, adománytok nem kell; az törököt töltsétek adománytokkal. Mert noha ím látod, édes öcsém, nekünk elégséges hitelünk, tekintetünk van mostan az mi kegyelmes keresztény császáruk elött, de csak addig durál az az német nemzet elött, míglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik floreálni, azontúl mindjárt contemptusban jutván, gallérink alá pökik az német, akár pap, barát, vagy akárki legyen.” (*Bethlen Gábor emlékezete*, Magyar Helikon, 1980, 232.) Kemény az egy időben élt „három nagy magyart”, Bethlen Gábort, Pázmány Pétert és Esterházy Miklóst jellemzi e szakaszban. Hóman Bálint kifejtette („Pázmány, a nemzetpolitikus”, *Nemzeti Újság*, 1938. I. 26.), hogy ha nem is szó szerint, de lényegében híven ismerteti Pázmány politikai állásfoglalását. Hasonlóképpen — stíluskritikai megfontolások alapján — Sík Sándor is a lényegi hitelesség mellett hoz fel érveket. (Vö. Sík 208—211.)

Bármi legyen is az igazság Kemény tanúságával kapcsolatban, számos tény, dokumentum igazolta, hogy Pázmány, a reálpolitikus a független Erdély híve volt, legalábbis I. Rákóczi György fejedelemségétől kezdve. Bár — Szekfű

szavai szerint — „politikának és vallásnak akkori felbonthatatlan összeköttetésében a primátust nála a vallás tartja meg”, a Habsburgok és a török kettős nyomása alatt, a két ellenség között következetes békepolitikát folytatott.

Pázmány éles szeme hamar meglátta, magyarságért aggódó szíve megérezte, hogy Magyarország két malomkő között őrlődik: a pogány török túltengő ereje és a katolikus Habsburg-ház német politikája között. Ebből a kényszerhelyzetből indult ki. Már 1617 novemberében, amikor a pozsonyi megyegyűlésen II. Mátyás utódául Ferdinándot javasolta, érvei között ezt olvashattuk: „Olyat kell az Magyarországbéli királyságra választani, az ki szomszédságunkban közel hozzánk lakik, és olly értéke legyen, hogy Magyarországot oltalmazhassa az török ellen. (...) Mert az mint mondám, noha Magyarországnak hossza messze terjedett, de az szíle igen kicsin, és egyfelől német Provinciákkal határos, másfelől az törökökkel; lehetetlen, hogy Magyarország erejével az két hatalmas fejedelemség között megmaradhasson, hanem avagy az Pogány torkában köll esni, avagy az szomszéd Kőresztyéni fejedelem szárnya alatt köll megnyugodni” (Hanuy I/122).

A magyar haza szenvedését átélve írta 1626. okt. 22-én a Bethlen táborában levő felső-magyarországi rendekhez: „Hogy kegmtetek az szegény megromlott és fogyatéék darab hazánknak oly szörnyű nagy romlásán és pusztulásán szánakodik, sőt igyekszik is azon, hogy messzebb ne terjedjen, azt kegmtetek igaz magyarokhoz illendő jó indulatbul cselekszi, kötelessége is mutatja kegyelmeteknek, hogy édes hazáját oltalmazza. Mert ha nekünk nem fáj saját nemzetünk fogyása, romlása, nem tudom kinek fájhat. Magam felől kegmteteknek azt tekéletes igazsággal írom, hogy ha lehetne véremmel is megoltanám ezt a szegény hátra maradt Magyarországi üszögecskének újonnan fellobbant lángját, mely ha tovább terjed, elolthatatlan leszen, és minden idegen országokban levő hadakat erre a pusztult hazára vonszunk, kit az Úr Isten távoztasson. Mert úgy tetszik, hogy mint küszöb és ajtó között levő újj, úgy vagyunk mi is az hatalmas császárok között, és mind oltalomtul, s mind ellenségtől romlanunk kell, ha békességben nem maradunk” (Hanuy I/545—546). Pázmány most már — tapasztalatai alapján — egyformán féltette a magyarságot a töröktől és a némettől; bár korábban még a Habsburgok szárnya alatt keresett volna oltalmat.

Kétségtelen, hogy Pázmány a Habsburg-háztól várta a katolikus megújulás támogatását. De — ahogy Sík Sándor hangsúlyozta — „a királyi politikának éppen nem volt kritika nélküli eszköze. Akármilyen odaadással szolgálta fejedelmét, hűségének két szigorú ellenőrzője volt: lelkiismerete és magyar törvénytudata. (...) Így elsősorban neki köszönhető, hogy II. Ferdinánd trónralépése nem a fejedelmi abszolutizmus, hanem a rendi szabadságok növekedése irányában jelentett haladást” (Sík 205—206). Bethlen politikájától elsősorban „törökösége” miatt idegenkedett; a pogány törökben a hit ellenségét látta. Reménykedett abban, hogy a törököt egyszer kiűzhetik, de egyelőre lehetetlennek látszott a nagy törökellenes háború. Ezért a békét sürgette; szembeszállt Esterházy kalandos háborús terveivel. Bethlen három hadjáratának iszonyú tapasztalata rettenettel töltötte el, hol szép szóval, hol lelkiismerete fölrazásával, hol észokokkal igyekezett a béke megőrzésének megnyerni. 1622. jan. 10-én Nikolsburgból felajánlotta békejobbját Bethlennek; hálát adott Istennek, hogy véget vetettek a keresztény

vérontásnak. De öt év múlva, amikor az erdélyi fejedelem újra nyugtalankodott, riasztóan kiáltotta Erdély felé (1626. nov. 24.): „Iszonyodom megmondani, de azt hiszem, kétszáz ezer Magyar héjával vagyon Magyar Ország ez tizenhárom esztendő alatt, úgy hogy felséged eddig úgy viselte az Magyar Nemzethez magát, mintha ugyancsak ennek romlására emeltetett volna fejedelemségre. (...) Kévnám azt, hogy felséged, immár valaha magában szállván, engesztelné Istenét eddig való dolgairól, Is ezután jobban kémellené az Magyar vért és Országot. (...) Gondolja meg felséged, enni sok rablásban és éhel halásban fohászkodó szegénységnek, ennyi sok ártatlan vérnek kiáltása, minemő vádolást teszen az Istennek igaz ítélő széki előtt” (Hanuy I/555—556).

Bethlen nov. 30-i válaszában tiltakozott a nagy szám miatt: „Nem volt annak az barátnak bizonyos computusa (számítása), aki oly relatiót (jelentést) tött kegyelmed előtt” (*Régi Magyar Levelestár* I. 552).

Rákóczi Györgyhöz melegebb szálak fűzték, leveleiben vezérmotívumként tért vissza a béke gondolata, már a törökkel kötendő tisztességes békétől sem idegenkedett.

Hargittay Emil írta: „Az erős Erdély egyensúlyi szempontból szükséges voltának gondolatáig, sőt e gondolat megvalósításáig jutott el élete utolsó éveiben Bethlen nagy ellenfele, a jezsuitából érsekké, majd bíborossá emelkedett Pázmány Péter, II. Ferdinánd fő tanácsadója. (...) Következetes békepolitikájával — amely miatt a szintén katolikus Esterházy Miklós nádorral is súlyos összeütközései voltak — élete során csak egyszer szakított: 1632-ben, amikor II. Ferdinánd mintegy utolsó próbálkozásként a pápai segítség megnyerésére Rómába küldte. A küldetés célját Pázmány jelentősen módosította: a Habsburgok támogatása helyett „az eretnokség (értsd: protestantizmus) kiirtására és a töröknek Európából kiűzésére” szóló európai koalíció létrehozását javasolta Ferdinándnak. Bár VIII. Orbán pápa előtt a török kérdésnek már nem adott ilyen hangsúlyt, s csak közvetve érintette, valamint a küldetés célját a terv irreálisága miatt nem érte el, mégis volt jelentősége. Bizonyítéka az egyébként békepolitikus Pázmány minden áron való segíteni akarásának, emellett megsejtése annak a félszáz év múlva (1684—1699) valósággá vált lehetőségnek, hogy a török kiűzése csak európai koalíció irányítása mellett lehetséges. Pázmány Bethlennel szemben még annak halála előtt is tartózkodóbb volt, mint I. Rákóczi Györggyel, akit — bár először nem akart fejedelemnek — uralma fennmaradásában id. Bethlen István (Gábor öccse) pártütése idején is támogatott. Emögött Pázmány politikai szemléletváltozása húzódik meg, annak tudatosodása, hogy a magyarországi egyensúly fenntartásához erős erdélyi fejedelemség szükséges, mert a Habsburg-befolyás kilátásai talán nem is olyan üdvösek már, mint 1617 előtt vélte.” A realpolitikus Pázmánynál „csak Zrínyi folytatott függetlenebb politikát ebben a korszakban.” (*Régi Magyar Levelestár*, 1981, I.438—440; vö. még Sík VI. fej.: „A politikus”; Hóman—Szekfű: *Magyar történet* IV. 113—114.)

Hargittay a *Levelestárban* közölt levelekre hivatkozott. Illusztrációképpen mi is több Rákóczi Györgyhöz intézett levelet idézhetnénk. (Lásd antológiánkat.) Pázmány béketörökvésének adott hangot még pár hónappal halála előtt is (1636. máj. 26.): „Mily szükséges és hasznos, hogy a keresztyén és szomszéd fejedelmek

jó egyetértésben élgyenek, hogy eképpen virtus unita fortior legyen!” Tehát a béke, a magyarság megerősödése és a kereszténység védelme érdekében tartotta a kapcsolatot a protestáns Bethlen Gáborral és Rákóczi Györggyel.

Pázmány utolsó írásai és halála

A térítések, az egyházszervezés és kormányzás gondjai, a kulturális és politikai tevékenység közepette Pázmány talált időt arra is, hogy írói munkásságot folytasson. Igaz, a *Kalauz* megjelenése után egy ideig szélcsend uralkodott. Kisebbségi támadásokon (Alvinczi) kívül a fölényt érző ellenfelek nem igen mertek vitába szállni vele. A wittenbergi Balduinus „*Phosphorus*”-a csak tíz év múlva jelent meg. Pázmány *A setét hajnal-csillag után bujdosó luteristák vezetője* c. munkájában (Bécs 1627) gyorsan válaszolt, ironikus fölénnel „rázogatta” az írást. Így foglalja össze történetét:

„Azért magamról bizonyosan írom, hogy, ha Luterista volnék, megolvassván a Balduinus könyvét, Catholikussá lennék. Annyira kitettség a Balduinus mentegetéséből a Luterista hamisság. Ezt a Kalauz-ellenvaló Írást, a Vittebergai Doktorok *Phosphorus*nak, az-az, Hajnal-Csillagnak nevezték, jelenteni akarván, hogy a bódogtalan Luteristáknak még fel nem költ ez-ideig az Igazság Napja; hanem most kezd Vittebergából, Észak-felől, Hajnal-csillagok támadni. Noha, ez sem Csillag, hanem *Ignis fatuus*, afféle bujdosó kisded fényeskedés, mely néha a régi istállóban szokott villámkodni; vagy inkább reves tőkének setétben fejezkedő világocskája. (...) Ezekre nézve, talám szükséges nem volna az új felelet, a régi káromkodásokra; hanem *silentio et contemptu*, hallgatással, és pad-alá hagyítással kelletne választ adni: De mivel az együgyű kösség, csak azzal-is megtartózik az Igazság követésétől, hogy hallja a Kalauzra-való feleletnek emlékeztet: meg nem rostálván ennek helyes, vagy helytelen voltát: Hogy az én szerelmes Hazámnak, tisztetem és hivatalom-szerűen ez-aránt-is szolgállyak, rövid Írásommal megrázogatam a Vittebergai feleletet. És jóllehet Deákul-is tudok, de mivel a Kalauzt a Magyarokért Magyarul írtam, annak óltalmát-is Magyarul akarom írnia, Nemzetemnek lelki orvosságáért. Tudom, ebben senki meg nem ütközik. Mert, ha másnak szabad a Magyar könyvre Deákul felelni; engem sem tilthat senki, hogy Magyarul ne írjak a Deák könyvre” (5/478—480).

Ez a könyv egyelőre lezárta a *Kalauz* keltette vitákat. Egy évvel korábban Pázmány közzétett egy fontos kis könyvet, ahol összefoglalta mindazt, amit korábbi műveiben és a *Kalauz*-ban a Szentírásról és az Anyaszentegyházról tanított. A két kérdéskör a hitviták két sarkpontja, „gyökérvitája”. Pázmány hangja már kevésbé volt polemikus, inkább építő. Címe: *Az Szent Írásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskéék* (Bécs 1626: az ÖM-be a 2. kiadást vették fel, bedolgozva Pázmány sajátkezű javításait). Meleg hangú ajánlásában „Az Böcsülletes Bihar Vár-megyének” többek között ezeket olvashatjuk: „Negyven egész esztendeje léssen, mikor az Úr Isten engemet honnyomból, az-az, őseimnek örökségéből, ismerőseimnek társaságából, atyafiságomnak nemzetségéből kegyelmesen kiszólta és egyházi állapotra választta. Soha az-óta, Édes nevelő Hazám, feledékenség-

ben nem volt előttem emlékezeted, sőt kívántam és kerestem abban módot, hogy velem-való dajkálkodásidat hálá-adó szolgálattal valami részből megköszönnyem és benned-lakozó atyámfiaiinak csekély értékem-szerént kedveskedgyem. De mód nem adatván élő nyelvem tanításával hozzád-való kötelességemnek terjesztésébe, hogy tellyességgel háládatlanul meg ne hallyak; vénségemben ezzel a kis írásomnak néked ajánlásával, ha kötelességemnek eleget nem tehetek, ismértetni akarom hálá-adó igyekezésemet; és, ha tehetségem megfelelhét kívánságomnak, azon lésszek, hogy lelkednek szolgállyak és írásommal ösvényecskét irtogassak üdvösségedre” (5/349).

Pázmány már hatvanegy éves volt és még mindig meg kellett ismételnie az újtókkal szemben bizonyítékait, cáfolatait; de 1630/31 fordulóján Sallai álnéven még írt egy feleletet Pécsvárad-i Péternek a Szentírásról és Anyaszentegyházról szóló két könyvecskéje ellen intézett támadására: *Jó nemes Váradnak yenge orvoslása* (Pozsony 1630). Majd a „Várad-i farkasnak” újabb könyvére — ugyancsak Sallai álnéven — újra válaszolt *Okok, nem okok* c. metsző logikájú írásával. (Ez nem szerepel az ÖM-ben, Stripsky Hiador tette közzé hasonló kiadásban 1937-ben.) A mű hangjából Sík (421) a fáradságot, az elfásulás egy árnyalatát érezte ki: Pázmány véget vetett a három évtizedes vitának. Írásának befejező mondata: „Ezekből tanulhatna a Farkas, ha esze vólna. De mivel Semmi orvoslás nem használ annak, akit Isten meg-útált (Eccles. 7,14), kérem az Úr Istent, vegye el a hállyogot a meg-csalottak szeméről.”

Hatvanhét éves, beteges öregember volt már, amikor 1636 decemberében megjelent *Prédikációinak* hatalmas főlíókötetete (az ÖM-ben két kötetet tett ki). Ez legértetebb, talán legmaradandóbb alkotása volt. Bevezetőnk III. részében elemezzük. Miután utolsó beszédét is nyomda alá rendezte, a „Keresztény Olvasóhoz” figyelmeztetést intézett (7/799): „Szándékom vala, hogy még egy-néhány Prédikációkat kiterjesszek, melyek üszögében vannak írásaim-között. (Jónéhány szentről szóló beszédvázlataira utal, amelyek „jegyzésben vannak”). De mivel ez a könyv felettébb öregbedett, és romlott egészségem derék munkára alkalmatlanná változott, itt végzem predikációimat. Hanem a mit Karácson napján, sok és nehéz akadozással, sőt félbenszakasztással predikáltam utólszor Nagy-Szombatban, 1635. év végén, mivel készen vagyok, ki hagyom nyomtatni. Alítom (= vélem), hogy ez leszen vége a negyven esztendő-túl-fogva-való predikállásomnak, mert mellyem fuladási, hurutok és belső szelek szaggyatási, emlékezésem fogyatkozási, fogaim kihullási, egyéb minden napi sok nyavalyákkal egyetemben, alkalmatlanná tettek a predikállásra. Hanem Istent alázatosan kérem, hogy tegye gyümölcsössé a hívek lelkében eddig-való tanításomat, nékem pedig adgyon bóldog kimúlást az árnyék világból. Amen.”

Ebből is kitűnt, hogy az idős, beteg ember már készült a halálra. „Egyszerű öreg magyarok szoktak ilyen megnyugvó realizmussal és csendes humorral búcsúzni az élettől” — jegyzi meg Hermann Egyed.

„Pázmány számára 1637. március 19-én üta ,búcsúzás órája’” (249). Már régóta betegeskedett. Márc. 7-től nagyon nyugtalan volt. 17-én a nádor ezt írja: „Card. Uram igen megnehezedett, féltem is, hogy úgy valahogy el kezdjen hagyni bennünket.” Ugyanaznap a király két orvosát küldte a bíboroshoz. Márc. 19-én

Pozsonyban két jezsuita atya társaságában ebédelt, hirtelen rosszul lett, mellgörcsök kínozták. A hálósobába vitték, de ott már nem tudott szólni. Arc kifejezése és kézmozdulata jelezték, hogy gyónni kívánt. Erőlködve kimondta még Jézus és Mária nevét, este 10—11 között költözött el a lelke. Április 3-án fekete jezsuita birétumban temette Telegdi kalocsai érsek, őt főpap segédletével. A főpapok a zágrábi püspök kivételével teljes számban jelen voltak. Szelepcsényi György esztergomi kanonok latin, P. Forró György SJ magyar gyászbeszédet mondott. A pozsonyi Szent Márton székesegyházban Alamizsnás Szent János ereklyéi alatt a sírbolt talajába ástott sírban helyezték örök nyugalomra. (Végrendeletében kívánta, hogy „a föld méhébe” tegyék.)

PÁZMÁNY PÉTER ÉLETMŰVE

(Összefoglaló jellemzés)

Pázmány életútjának; tanulmányi éveinek, nyilvános működésének sokrétű érseki tevékenységének vázolója után a harmadik részben szeretnénk összefoglaló jellemzést nyújtani az életműről. Hogy az ismétléseket elkerüljük, ebbe a részbe utaltuk át főműve, a *Kalauz*, valamint a *Prédikációk* elemzését is. Szövegválogatásunkban e két műve szerepel a legbőségesebben. Jelentősnek tartjuk grazi filozófiai és teológiai kurzusait is, de ezekből a latin szakmunkákból nem vettünk fel szemelvényeket, így a bevezetőben nem térünk ki az arisztotelészi filozófiát és Szent Tamás *Summá*ját kommentáló Pázmányra. Röviden emlékezünk személyiségére, majd az említett két művet elemezzük, végül az író és a nyelv művész jelentőségét méltatjuk.

PÁZMÁNY EGYÉNISÉGE ÉS LELKE

A kortársi hagyomány alapján külsőleg így jellemezte Podhradczky (1836, 100. o.): „Alkotására nézve középtermetű, ösztövért testű, szegszínű, hosszas, tiszta és helyes képű, feketeszemű, alázatos, mellette méltóságos és kellemetes tekintetű, sasorrú volt; nem igen bokros szakállát megeresztette s bajuszát is viselt. Sován teste nem volt olly izmos, és az únhatatlan munkára olly igen alkalmas mint a Nagy Lelke.”

Személyiségét Kornis Gyula 1935-ben az akkor népszerű értékpszichológia, egy bizonyos értékrendszert szolgáló lelki tényezők, illetve az értéktudatból folyó célkitűzések, magatartás-irányok, viselkedési módok, cselekvések, szellemi alkotások „rácsán” keresztül vizsgálta. Ha a pszichológia és karakterológia azóta sokat fejlődött is, a piarista tudós nem egy meglátása ma is helytálló. Sík Sándor még nagyobb beleéléssel és jobban figyelve Pázmány életművének, tevékenységének és írásainak belső dinamikájára, a következő jellemvonásokat emelte ki: nyugalmas

*józan*ság, amelyben van „valami mélységesen magyar, szinte földízű, a magyar paraszt észjárására emlékeztető;” ugyanakkor „ha egy Pázmány-szöveget olvasunk, csakhamar megérezzük, hogy a látszólagos hűvösség mögött forró *érzelme*k, sodró szenvedélyek izzanak: az érvelés ráfeledkező gyönyörűsége, a meggyőzés szenvedélye, az apostol lélekmentő aggodalma, saját értékének alázatos-büszke tudata: mind-mind benne van.” Az ügyben való teljes felolvasáshoz megint ellentétképpen párosul *önérzetének* hatalmas ereje. Büszke volt nemesi származására; féltékenyen őrködött állása méltóságán, sőt anyagi érdekein is. De nem kisebb lelkesült önérzettel kapcsolódott új életre ébredt egyházának hódító hadjáratába (Sík: *Pázmány Péter remekei* 6—7).

Sík Sándor utalt az általunk korábban már idézett 1600-as grazi jellemzésre, amelyben Pázmányt előjárói *kolerikus* természetűnek minősítették (Austr. 25 II, 235v). Valóban erős akaratú személyiség volt mint misszionárius, hitvitázó, vagy vezető ember; nagy indulatok feszültek, forrtak benne, „s ha úgy érzi, hogy igazságtalanság érte, hogy jogain sérelem esett: el sem tudja fojtani.” De Sík még nem ismerhette — mert még nem volt publikálva — a jellemzés teljes szövegét; ott szerepelt a *submelancolicus* minősítés is: éppen amikor kudarcok, jogtalan sérelmek, igazságtalanságok érték, hirtelen letört: hihetetlen érzékenységgel rezonált a cenzúrákra, gyanúsításokra stb., ahogy erre rámutattunk. De a hullámvölgyből ismét gyorsan magasba lendült: fokozottabb energiával feszült új feladatoknak.

Sík rámutatott arra, hogy Pázmány egyéniségének gazdag, ellentétektől feszülő vonásait kedvessége, humora, gyökeresen magyar észjárása színezte.

A jellemzést még kiegészíthetjük Kolozsvári Grandpierre Emil egy érdekes meg-látásával. Ő nem a barokk vonásokat hangsúlyozta Pázmány életművében, mint Sík, Szekfű vagy Klaniczay, hanem reneszánsz egyéniséget vélte fölfedezni benne: „Minden gondolata Isten és az üdvezülés körül forog, mégis van az írásaiban valami pogány életszerűség, ami komolykodó, kedélytelen, sivárlelkű s többnyire unalmas ellenfeleiből hiányzik. Pázmány az ellenreformáció érdekében s a maga sajátos módján teljes önkifejezésre törekszik. Vérmérséklete szerint féktelen renaissance-ember, akit a hit és hivatástudat zaboláz, mint ő maga mondja: 'hitnek engedelmissége alatt fogva tartom értelmemet és érzékenységemet'. Ő a hitben, a katolikus igazság védelmében, a polémiában bontja ki egyéniségét, az elfogadott keretek között éppoly teljességgel, mint Cellini, Michelangelo vagy Leonardo a maga területén. Világosan látja az egész életét betöltő célt s annak elérése érdekében mozgósítja valamennyi energiáját. Igazsága tudatában sokszor éppoly gátlástalan, mint Cellini a maga egocentrizmusában. Vitáiban egész személyisége jelen van, nemcsak a teológus, a hívő, a racionalista, a humanista, az ügyvéd, aki hol jóhiszemű, hol rosszhiszemű, de benne van a költő, a szent, a józan paraszt, az éleseszű gondolkodó. Nem az élet élvezetében, hanem hivatása úzásában éli ki hatalmas erőtartálékait. Egy-egy polémiája olyan gazdag, mint egy átlagos polgár egész élete. A megkésett magyar renaissance képviselője ő, a rabelais-i vérmérsékletű, de latinos fegyelmű jezsuita ellenreformátor” (*Irodalomtörténet*, 1971/1, 44—45).

Ami Pázmány „gátlástalanságát” és „rosszhiszeműségét” illeti: Kolozsvári Grandpierre később még visszatért a minősítésre, idézve az „ellenreformátor” és

polemikus műveiből. Nem tagadta, hogy igazságszerető ember akart lenni, de a vita hevében elragadtatta magát; „rosszhiszeműségére” „Az nagy Calvinus János Hiszek-egy-Istenére utalt, „mely a gátlástalan vitatkozás, a prókátori, vagy inkább talmudisztikai csűrös-csavarások, gazdag gyűjteménye. Mindezek ellenére aligha vonható kétségbe, hogy cselekedetei végső rugója mindig a maga igazába vetett őszinte hit. Iróniát gyakran, de cinizmusnak nyomát sem találjuk írásaiban” (uo. 49).

Hogy néha elragadtatta magát a polémia hevében, az kétségtelen. Láttuk, hogy éppen a Calvinus-Hiszekegy után római előljárói is megintették: mérsékletre, lelkiesebb magatartásra buzdították. De ha jobban megvizsgáljuk írásait, lelkének mélyebb rétegeit is megsejtjük és életműve egészére mégis csak Isten, Krisztus és egyháza szolgálata, a lelkek üdvösségének keresése volt jellemző. Ezt később Kolozsvári Grandpierre is kiemelte: „Bármekkora élvezetét leli Pázmány ellenfelei lerohanásában, leterítésében, ledorongolásában, bármennyire gátlástalan is a vitában, mindenkor szem előtt tartja, hogy a végső cél nem a vitabeli győzelem, hanem a térítés, minél több lélek megmentése a kárhozattól. Vagyis Pázmány a nyitott kapu politikáját követi, amint maga is tanúsítja: „Mivelhogy nem az Lutherrista és Cálvinista Atyafiak személye-ellen: hanem az ő tudományok és vallások-ellen írtam, valamit írtam, csak a végre, hogy az hamisságrul levonassék az áll orcza, és az üdvösségnek uttya megesmérteessék’... (Uo. 52; vö. 1/388).

Mindez inkább a polemikus Pázmányra vonatkozott. Tudjuk, hogy ellenfelei nem válogattak a gorombáskodásban; még első ellenfele, Magyarai sem, akiről pedig Pázmány is elismerte, hogy aránylag mérsékelt: „az új tanító Atyafiak igen nehéz néven vészik, ha valaki igazat mond nekik: és akár-mely lágy dorgálást-is szitok-gyanánt vésznek; de ők e-mellett oly iszonyú szitkokat s káromlásokat szórnak a fejünkre, hogy az emberi elme nagyobbakat nem is gondolhat... Azok-közzül, kik Magyar országba az régi keresztény vallás-ellen írtak, alég olvas-tam, ki mértékletesbnek tétené magát Magyarai Istvánnál: de hogy megércsed, mely tisztességesen szoktak nekünk szólnani még azokis, kik csendeszebeknek tettetik magokat, halhadsza, mely böcsülletes neveket és titulusokat ad ős is az Régi hiten való keresztényeknek...” (Következik Magyarai gyalázkodásainak felsorolása.) „Ilylen szép böcsülletes nevekkal ékesget minket fejenként egy tudatlan Colosvári taligás. És efféle mind édes méz az Újító Atya-fiaknál. Ha pedig mi egy nehéz szót ejtünk, mindgyárt füstölög sokaknak az orrok, és azt akarják, hogy mint az Úr emberének, nekik minden szabad legyen, mí pedig csak vállal vonácsunk” (1/388—389).

Pázmány *lelkiségének* főbb vonásait így vázolhatjuk (vö. Ó8): Mindenekelőtt pap és térítő: az ima embere és a bensőség apostola volt. Megrendülve állt Isten Felsége előtt, „akinek tekintetére a föld megindul és az angyalok is meghorgadnak”. Isten arcát kereste a kinyilatkoztatásban, gondviselését a történelemben, lábnyomait a természetben (lásd pl. a *Kalanx* I. könyvét). Mindezt úgy tette, mint egy csudálkozó gyermek, vagy Prohászkanál a „szentkereszti anyóka”. Sokrétű, mélyen-szántó gondolatait természetmegfigyelői, íráskutatói vagy történelemből-cselő írásai is bizonyítják. Isten Pázmány számára a „Divina Majestas”, mint a rendalapító Loyolai Szent Ignác számára: Teremtő és Úr, aki előtt hódolt, akihez

a szerető tisztelet és hódoló szeretet érzelmei fűzik. Mint gyermek atyjához, barát barátjához, szerelmes a jegyeséhez szólt Istenhez. *Prédikációiban* gyakran imában tört fel lelkéből a megélt intimitás. *Imádságos könyvének* nem egy darabja meghitt, közvetlen Isten-tapasztalatának kivirágzása. Íme egy példa:

„Sebesícsd-meg Uram az én lelkemet a te üdvösséges és gyönyörűséges szerelmed sebeivel. Adgy az én szívembe tiszta és felgerjedt apostoli szeretetet, hogy el-
ájúljon és ugyan elolvadgyon az én lelkem a te szerelmed- és kívánságod-miat; tégedet szomjuhozzon; te-hozzád foháskodgyék. Adgyad, én Istenem, hogy az én lelkem csak tégedet szomjuhozzon; angyaloknak kenyerét, lelkünk táplálását, minden-napi természet-felett-való kenyeret, melyben találtatik minden gyönyörűségnek édessége. Tégedet, Uram, kire kívánva néznek az angyalok, éhen kívánnon az én szívem: és te szent testednek gyönyörűséges jó ízivel tellyesícsd-be az én lelkemnek kívánságát. . . .” (Az Úr vétele után, V. imádság, 2/211. Szent Bonaventúra szövegének fordítása.)

Kolozsvári Grandpierre (i.h.55), aki ebből az imából idéz, hozzáfűzi: „Szebben azóta sem imádkoztak magyarul (. . .) Mintha Adyt hallanók, ahogy az istenes versekben szól.”

Prédikációiban gyakran kifejezésre jutott Jézus-misztikája. A megtestesült Ige, a jászolban fekvő Jézus előtt térdepelve, vagy a keresztre feszített Jézust szemlélve beszédeit minduntalan költői szárnyalású imák szőtték át. Szívének „lírai búvópatakja” (Sík) ilyenkor elemi erővel tört felszínre, és elárasztotta lelkét, képzeletét, írásait. Főleg amikor Jézussal együtt Máriát is ott szemlélte a jászol mellett, vagy a keresztt tövében. „Betlehemi bölcsőimádságát” az ellentétek ritmikája — a nagy egyházatyák nyomán — „versbe” rendezte:

„Isten. . . a szeplőtelen Szűznek értelmét, mennyei elmélkedéseknek mélységes tengerében; akarattyát, isteni szerelemnek gerjedező tüzeiben, mindenestül elmeríté; mikor Urunkat elhozá; és, mint egy mély álomból, az isteni dolgok csudálkozásából felocsódván, előtte látá szülöttét: Urát, Teremtőjét! Azért, öröm- és félelem-közöt nem tudván, mit mivelne, térdre borulván, hihető, hogy eképpen szólott néki:

Oh áldott gyermek! oh felséges Isten!
oh édes Fiam! oh én mennyei szent Atyám! oh Uram Teremtőm!
ki vagyok én, hogy alázatos szolgálatod
ily nagy jóval látogatod?
Szoptassalak-e téged mint fiamat;
vagy imádgyalak mint Istenemet?
Bétakarjalak-e mint anyád;
vagy tisztelylek-e mint szolgálód?
Tejed adgyak-e,
vagy temjénnel áldozzam néked?
Hogy lehet, Uram, hogy ölembe vegyelek téged,
ki az egeket bétöltöd?
Mint táplállyalak téged,
ki minden állatokat eledellel tartasz?

Efféle sok, és mí-töllünk gondolhatatlan aiatosságot-után, végre ölelvén, csókolván, sirván, örülván, ölébe véné és nagy böcsülettel bétakargatá Fiát, Attyát, Istenét.” (Első karácsonyi prédikáció, 6/134—135.)

Isten és Krisztus után harmadik nagy élménye az Egyház, ennek dinamikus miszcionáriusa, lánglelkű apostola volt. Hitvitázó irataiban inkább a látható, küzdő, az idő viharaiiban sodródó Egyház képe rajzolódott ki, de ugyanakkor a misztikus Egyházat is megélte, Krisztus titokzatos testét, szeplőtelen mátkáját. A *Kalauz* VIII. könyvét így vezette be: „Az Ecclesiát a Szentírás Christus Jegyesének nevezi. Mint jegyesét szereti, szép ajándékival ékesgeti, a Bárány menyegzőjének napján menyország uraságába viszi; özvegyen nem marad a mi vőlegényünk, el sem válik mátkájától, mert ez a jámbor házasság fel nem bomolhat semmiképp. Mindenestül szépnek és makula, töpörödés nélkül valónak neveztetik. — Mireánk nézve anyának mondatik, mely kívül nem üdvözülhetünk. . . .”

A hajó képe is visszatért írásaiiban: „A Christus hajója, az igaz Ecclesia, győzhetetlen”: mert vitorlájának árbocfáján, a kereszten Krisztus emeltetik fel, a hajó végén az Atya a kormányos, az orrát a Szentlélek igazgatja, evezősei az apostolok. A hitszakadás viharos vizein hánykódó hajó nem merülhet el, vallja grazi rendtársának írt, már idézett levelében 1609-ben, mert Isten örködik felette: „Sed est Deus in coelo et quamvis fluctuet, non mergitur illa navis!” Ennek a hajónak egyik erős kezű evezőse volt Pázmány is.

„Intim írásait” (Sík) figyelmesen olvasva, árnyalhatjuk kiegészíthetjük jellemzését. A mély Isten- és Krisztus-élményből táplálkozott lelkisége, apostoli tevékenysége, Isten dicsőségének keresése, az Igazság szolgálata, Krisztus és Egyháza ügyének előmozdítása volt életének minden mozgatóereje. Innen ered az, hogy írásait és szavait mindig átizzította a hit, a szívből jövő melegség, a kegyelem belső tüze.

A SZÓ ÉS A TOLL APOSTOLA

Pázmány apostoli tevékenységének erőforrása gazdag lelkisége volt. A tanítás — az Isteni Igazságra való kalauzolás — mindig gyakorlati célt szolgált: a hitélet elmélyítését, kibontakoztatását „az erkölcsök jobbítását.” De beszédeiben és írásaiiban nemcsak „moralizált”: a gyakorlati következtetéseket a keresztyén élet számára mély teológiai megfontolásokból és az üdvösség misztériumainak szemléléséből vonta le. Mindezt világosan kifejezte a *Prédikációk* élére helyezett „homiletikai” megfontolásokban: „Sem prédikálásomban, sem írásomban nem arra igyekeztem, hogy csak tanítsam, micsoda jó, micsoda gonosz, hanem hogy mindenféle erős okokkal meggyőzzem az okosságot a jóságok követésének és a vétkek távoztatásának szükséges voltáról. Azután azon voltam Isten segítségével, hogy az emberek akarattya édesedjék a jóra, idegenedjék a gonosztul. Ehhez pedig bévebb írás kívántatik, hogysem a pusztá sovány tanításhoz.”

A hitviták és a Kalauz

Pázmány írásainak zömét a vitairatok teszik ki. Latin művei között nyolc, magyar munkái között tizenöt a hitvita szolgálatában áll. Összes munkái tervezett kiadásában ő maga ezt a címet szánta hitvitázó iratainak gyűjteményéhez: „Hit dolgairól való harcolások, amelyeket a szükség és alkalmatosság szerint írt Card. Pázmány Péter.” Ezeket a polemikus írásokat már jórészt megemlégtettük és többé-kevésbé bemutattuk is az életpálya felvázolásakor. Most közös vonásaira szeretnénk rámutatni, és a mai ökumenikus szemlélet alapján némiképp értékelni; majd pedig részletesebben elemezzük a *Kalauzt*.

Hitviták és ökumenizmus

Pázmánynak természeténél fogva eleme volt a harc. De a hitújítás kihívása csak fokozta ezt a „harciaságot”. A keresztény élet eszményét is így határozta meg: földi életünk a Kereszt királyi zászlaja alatt való fáradtságos bajvívás. Szent Ignác-nak a Lelkigyakorlatokban szereplő, Két zászlóról szóló elmélkedése, annak alap-gondolata és maga a kép gyakran visszatért írsaiban. Még a betlehemi Kisded is vitézkedő bajnok; és a szenvedő Megváltónak hét „bajvívó stációját” sorolta fel.

A vitázó Pázmány „megdöbrentő ubikvitással” (Szerb Antal) mindenütt őrt állt az egyház veszélyeztetett pontjain: védte az ellenségtől döngetett bástyákat, majd a törökverő végvári vitézek módjára maga is kitört és rendeket vágott. Komjátiban, Kassán, Nagyszombatban még szóbeli vitákat rendezett, de csakhamar kezébe ragadta a tollat is a hit védelmére. Már kassai missziója idején elkezdte vitairatainak megírását. A grazi egyetemi tanárság folyamán alaposan megismerkedett a nemzetközi vitairadalommal is, pedig akkor a legmélyebb filozófiai és teológiai kérdések boncolásába mélyedt. Az első ihletést kétségtelenül „a hitvédők fejedelme”, Bellarmino adta neki még Rómában. Végleg hazatérve szüntelenül harcban állt: kőszegi iskolamesterekkel és csepregi morgókkal, sárvári és selmeci prédikátorokkal, németújvári-szepesi szuperintendensekkel hadakozott; a zsolnai lutheránus és a szatmári kálvinista zsinattal, az ungvári gyűléssel és a nagyváradi megyegyűléssel vitatkozott; sőt külföldi egyetemi tanárokkal mérte össze erejét: a cambridge-i Whitakerrel, a wittenbergi Hunniussal és Balduinusszal, hogy velük szembeszállva magukat a reformátorokat, Luthert és Kálvint cáfolta meg.

Rögtön reagált a támadásokra. Hihetetlen munkabírással és gyorsasággal adta ki Feleletét, Diatribáját, Levelét, Bizonyosságát, Rostálását, Mesterségét, Szégyenvallását, Tükröt, Okokat, Vezetőt, és mindezek summáját, koronáját, a Kalauzt.

Ma, az ökumenizmus korában nehezen értjük meg ezt a harcias lelkületet. Az ökumenizmus új légkört teremtett a Krisztus-hívők táborában: elindult nemcsak a szeretet párbeszéde, de az alapos teológiai párbeszéd is a katolikus egyház és a reformáció egyházai között; számos régen — Pázmány korában — hevesen vitatott kérdésben szinte teljes megegyezésre jutottak a katolikus—protestáns vegyes-

bizottságok. De ugyanakkor sajnos egy bizonyos ernyedtség, vallási közönyösség, rossz értelemben vett „irénizmus” is együtt járt az ökuméné korának vívmányaival, illetve a helyes vallási türelemmel, a vallás- és lelkiismereti szabadság általános (elvi) elismerésével.

Bár a hitújítás korában is voltak Erasmusok és Lipsiusok, olyan humanisták, akik korukat megelőzve a vallási türelmet hirdették, eszméik akkor nem hatották még át sem a protestánsokat, sem a katolikusokat. A Magyarival rokonszenvező mai történész, Makkai László joggal jegyezte meg a sárvári prédikátor művét méltatva: Jóllehet Magyar elítélt minden erőszakos térítést a szentírási szeretetre hivatkozva, „... ezek a szavak nem vallási türelmet hirdetnek, mert az ebben a korban a közömbösséggel lett volna egyenlő. (...) Magyar érvelésében mégis az a koránál előbbre járó gondolat tör utat, hogy a vallási vitákban mellőzni kell a külső kényszert és a meggyőzésre kell törekedni.” (Magyar István: *Az országban való sok romlásoknak okairól*, Magyar Helikon, 1979, 197. o., utószó.)

Láttuk, hogy Pázmány maga is a meggyőzés útját választotta; egyáltalán nem volt híve az erőszakos térítésnek. Forgách módszerét kezdettől ellenezte. Az Igazságra akarta elvezetni a pásztorokat és a híveket; lelkiismeretes szavának engedelmeskedve hirdette az egy igaz hitet és Krisztus igaz egyházát. (Lásd pl. a *Kalauz* bevezetőjét.)

Mintegy összegezi módszerét a *Kalauz* III. könyvének végén (3/560—564), a 16. részben: „Rövid tanuság, mint kel hasznosan beszélgetni a hit dolgairól.” Antológiánkban hozzuk a teljes szöveget; de érdemes itt egy pillantást vetnünk ezekre az irányelvekre, amelyekre a katolikus világiakat is meg akarja tanítani.

1) „Istent segítségül híván, hogy nyelvünket az eltántorodtak oktatására vezérlelje, azon kel lenni, hogy keresztyéni szelídséggel, mértékletességgel és szeretettel szólván, szidalom, bosszú-beszéd és rágalmazás ne elegyedgyék a beszélgetésben.”

2) „Két csalárd mesterségek vagyon az újítóknak.” Az egyik: „nem fejtegetik ki igazán a közbe-vetések székit és velejét, hanem oly rút hamisságokat kennek és kérődnék reánk, mellyeknek csak hallásátul-is mindgyárt elidegenedik az ember.” A másik: az újítók, amint a megszorongatott róka egyik lyukból a másikba szalad, egyik témáról a másikra ugrálnak, ha megszorítják őket.

3) A „gyümölcsös” beszélgetéshez fontos, hogy — Tertullianus tanácsát követve — ne engedjük, hogy „fel s alá kedvek-szerént gázollyanak a szent Írásban az ellenkezők. Mert a szent Írást az emberi elmének nyughatatlansága te s tova facsarhattya és idegen magyarázatokkal úgy meghomályosíthattya, hogy tellyességgel végetlenné teszi a perlekedést.” És itt Pázmány főleg a *Kalauz* III., IV. és V. könyvét ajánlotta. Mindjárt össze is foglalta a vita menetét, a Szentírás kánonjának — az Írás és a tradíció kapcsolatának — problémájától kezdve. Minden közbevetés gyökere ugyanis a Szentírás helyes értelmezése, amint ezt lépten-nyomon hangoztatta.

Csakugyan, a katolikus—protestáns vitákban a Tridentinumtól a II. Vaticánig egyik központi kérdés volt a „*sola scriptura*” elve: vajon a kinyilatkoztatás egyedüli, kizárólagos forrása-e a Szentírás? Pázmány éppen azért használta olyan gyakran a Szentírást, hogy egyrészt annak alapján igazolja a támadott katolikus

tant, másrészt rábizonyítsa a protestánsokra: tanaik nem álltak szentírási alapon, illetve csak egyes szövegekre hivatkoztak, nem a teljes Szentírástra, és az Írás szavait csúrték-csavarták, a maguk szája íze szerint értelmezték. Ezzel kapcsolatos volt a másik gyökérprobléma: ki az igaz bíró a Szentírás értelmezésében? Pázmány kimutatta, hogy a katolikus Anyaszentegyház, élő hagyománya és tanítói tekintélye a döntőbíró. Hagyományon elsősorban az apostoli hagyományt értette (kánonképződés), és a nagy egyetemes zsinatokat s az egyházatyákat. Utóbbiak közül gyakran Tertullianusra és a protestánsok „mesterére”, Szent Ágostonra hivatkozott.

A másik kérdéskör a *sola fide* protestáns tana: a hit és megigazulás, a hit és az emberi cselekedetek (érdemszerzés) kapcsolata volt. Továbbá a szentségtan, a szentek tisztelete, a pápa tekintélye körüli viták szőtték át a vitairatokat. Pázmány a részletkérdésekre is kitért, de mindig a gyökérproblémából indult ki, mert minden azokon fordult meg. Azt mondhatnánk: a trienti zsinat tanításait védte, kamatoztatta. Ez azt is jelentette, hogy vitáiraiban nem foglalkozott közvetlenül a katolikus hit minden oldalával, minden hittitkával, hanem főleg azokkal, amelyeket támadtak. Kivételt alkottak *Prédikációi*; bár a *Kalauzt* summának szánta, mégsem voltak teljes dogmatikai összefoglalásnak tekinthetők.

A szenvedélyes viták közben egyházpolitikai kérdések is fölmerültek. Mint érseknek különösen állást kellett foglalnia az országgyűlés végzéseivel kapcsolatban. Láttuk, hogy már politikai pályakezdésekor kifejtette a vallásszabadságról alkotott felfogását a Mátyás főhercegnek benyújtott emlékiratban. Ha hangsúlyozta is, hogy a királynak kötelessége az igaz vallás megvédése és terjesztése, az erőszakos módszereket helytelenítette, és gyakorlati megfontolások alapján a protestánsok vallásszabadsága mellett a nyomósabb érveket hozta fel.

Ha már egyszer törvénybe iktatták a vallásszabadságot, akkor ragaszkodott a törvényhez, és a katolikus vallás sérelme nélkül igent mondott a szabadságra. Ezzel kapcsolatos álláspontját a Bethlen-féle felkelés kitörése után abban a röpiratában fejtette ki, amely először 1619-ben Pozsonyban jelent meg név nélkül, latinul és magyarul, majd 1620-ban Pozsonyban vagy Bécsben latinul, magyarul és németül: „Az magyarországi támadásoknak hamissan költött eredetinek rövid, velős hamissítása” (06/473—519). Alvinczi Péter kassai prédikátornak, Bethlen hívének latin—magyar iratára válaszol. (*Querelæ Hungariæ — Magyarország panaszja*, Kassa 1619.) Előbb felvázolta az ország helyzetét az 1608-as zsitvatoroki békétől a Bethlen-felkelésig, majd szólt a protestánsok kegyetlenkedéseiről: „... ennek az időnek tulajdon vétke szerint az Hitet fogták pajsul. Azokért a' Vitézlő dühösség, Szécsi és Rákóczi Györgyöknek kalauzságok alatt, legelsőbben is az Istennek szenteltetett személyekre és szentegyházokra és Egyházi marhákra öntődött ki...” Kitér a „kassai fene dühösségre”: Kőrösi Márk kanonok, valamint két jezsuita, Pongrácz István és Grodecz Menyhért kegyetlen meggyilkolására. Ezután rátért Alvinczi vádjaira: a szabad királyválasztást megszegték, 1618-ban Ferdinándot különböző mesterkedésekkel választották meg... Alvincziék az esztergomi érsekprímást azzal vádolták, hogy ezt állította: „jobb, hogy az egész Magyar-országot vadak lakják, hogy sem mint Eretnekeknek benne-való maradást engedjenek.”

Pázmány határozottan visszautasította a hamis vádat. Magyarország érsekpri-mása „esküszik, soha az, se szájába, se elméjébe nem jött. És bizonyságul vészi mindazokat, kik a' Gyűlésen jelen vóltanak. Nem tagadgya, hogy mást, de igen különbet gyakorta nyilván mondott(. . .) hogy inkább akarja, hogy az ő Jobbágyi pusztán hadgyák az falut, hogy sem mint az ő Templomon-való igazsága-ellen az Parasztok a Templomokat magoknak foglallják” (06/491—492). A követke-zőkben megmagyarázta, hogy a bécsi béke (1606) a parasztokról nem rendelke-zett; Mátyás koronázásakor (1608) ugyan a vallásszabadságot kiterjesztették a jobbágyokra is, de a templomokról nem történt rendelkezés. Pázmány tehát a hit dolgában szabadságot adott a parasztoknak, de az ellen tiltakozott, hogy a protes-tánsná lett jobbágyok a vallásszabadságra hivatkozva elfoglalják a katolikus temp-lomokat.

Befejezésül Pázmány „ökumenikus lelkületének” illusztrálására idézünk *Imád-ságos könyvéből*. „A tévelygések kigyomlálásáért” való négy ima közül a III. így szól: „Irgalmas Isten, ki minket azon egy örök életnek reménségére hittál, hogy mint te egy vagy, és egy a te-tőlled rendelt keresztség, úgy mindnyájan egy hit-ben, egyenlő értelemmel, egy szűvel szolgálnánk néked; kérem szent nevedet, adgy Szent Lelket szívünkbe, hogy mindnyájan eggyet ércsünk, eggyet vallyunk és a te akaratodban-való eggyességet szorgalmatosan megtarcuk. Mindnyájan, azon egy pásztornak gondviselése-alat, egy akolban légyünk; és téged minden vissza-vonyás, gyűlölség, egymás rágalmazása-nélkül dicsérjünk. Térícsd-meg Uram, a te elszéledett juhaidat, vedd-el a homályt szívükről, nyisd-meg a sike-tek fülét, világosícsd meg a vakok szemeit, és a te igaz tudományodra tanícsd a tévelygőket. A te szerelmes szent Fiadnak, a mi urunk JÉSZUS Christusnak-általa. Amen” (2/152).

A Kalauz szerkezete, ihletői és teológiája

Pázmány Péter maga mutatta be tömören főművét, amikor az elején összefog-lalta, „rendít és sommáját e könyvben foglalt tanúságnak.” „Mikor azért magamban sokat hánytam-vetettem vólna, mint kell az eláradott hamis vélekedések folyását meggátolni: juta eszembe a Sz. Ágoston mondása: *Contra Rationem, nemo sobrius; contra Scripturam, nemo Christianus; contra Ecclesiam, nemo pacificus senserit*: Az okos-sággal (úgymond) nem tusakodik, a ki józan; sem a szent Irással, a ki keresztyén, sem az Anyaszentegyházzal, a ki békesség-szerető (Aug. *de Trinitate*, lib.4. c.6); ezeknek erősségét az új tudományok rontására fordítám, és írásomat e könyvben három részre osztám” (3/14). — A három kulcsszó tehát: *Ratio, Scriptura, Eccle-sia*. Az Elöljáró levél ezek szerint így mutatta be a mű hármass felosztását:

Az öt első könyv „sommája”: „Első részében a természetbe óltatott okosság vezérléséből megmutatom, hogy a világnak egy teremő Istene vagyon, kit igaz hittel és *religió*val tartozunk tisztelni; ez pedig az igaz hit a keresztyénség-kívül nem találtaik, De mivel a keresztyénség zászlója-alatt sok ellenkező szakadások pártol-kodnak: azt-is világosan megbizonyítom, hogy az emberi okosság vagy maga ve-zérléséből, vagy azokból a sz. Írás fundamentomiból, mellyeket jóvá hagynak, vala-

kik keresztyén nevet viselnek, világosan kijelenti, hogy a *romai* gyölegezettül elszakadott vallások igazak és Isten előtt kedvesek nem lehetnek.”

Az öt középső könyv „sommája”: „Második részében megmagyarázom elsőben a keresztyének-között-való igyenetlenségek gyökerét. Annak-utánna bizonyos módot mutatok ezeknek leszállításában. És az *Ecclesia* méltóságát kifejezván, megbizonyítom, hogy egyedül a *romai* gyölegezet az igaz *Ecclesia*, melynek tanítása-ellen senkinek nem szabad tusakodni. A *romai* pápának méltóságát-is derék bizonyosságokkal állatom.”

Végül az öt utolsó könyv „sommája”: „Harmadik részében egy-néhány nevezetes dolgokban, melyekről fő-képpen versengések támadtak, megmutatom, hogy semmit az újítoőknek nem kedvez az sz. Írás: sőt ha ezt okosan egybe-horgyuk, és nem facsarjuk tétova agyaskodásunk-szerént, hanem igyenes folyásában és eleitűl-fogva meggyökerezett értelmében hadgyuk, mindenekben a mi tanításunkat erősíti.”

Sík Sándor a *Kalauz*t tudatosan megépített barokk székesegyházhoz hasonlítja. E hasonlat valóban találó.

Pázmány az I. könyvben Isten szabad ege alá vitte az olvasót. A csillagos ég, a virágos rét, a morajló tenger, a zümmögő méhkas és a túlvilágra beirányított emberi természet Istenhez vezet. Az Isten-ismeret és az általa következő Isten-szolgálat a barokk épület alapja.

Az építőanyag a keresztyén kinyilatkoztatás. Ennek igazságát bizonyította „tíz derék bizonyossággal” a II. könyv. Mielőtt Pázmány az építéshez kezdett, az anyagot válogatta, rendezgette. Mint az őskeresztyén Hermász *Pásztor*ának toronyépítője, a hamis és hibás téglákat kiselejtezte. Ez a III—V. könyv tartalma.

Az anyagválogatás után kezdte meg a tulajdonképpeni építést. Kimutatta a keresztyének közötti „igyenetlenség gyökerét”, majd megmutatta a megoldásokat. A gyökérprobléma, amelyet szüntelenül hangoztatott, az alapvető kérdés, amelyet már a *Rövid tanúságban* (1606) megfogalmazott: egyetlen hitforrás-e a Szentírás, illetve ki a Szentírás helyes értelmezésének bírója? Pázmány szerint nem az Írás holt betűjét, hanem az élő hagyományban feltárt értelmet kell figyelembe vennünk; az egyházi tanítóhivatal az Írás hivatalos ítélőbírója. A székesegyház emelkedik. Váza látható: a fogyatkozhatatlan Egyház; kövezete az apostolok; kiterjedése a világ; összekötőanyaga az egység; záróköve a primátus. Az alapkö természetesen maga Krisztus. A kész templomba beviszi az Oltáriszentséget; benépesíti küzdő emberekkel (megigazulás-hit), megdicsőült szentekkel (szentek tisztelete), tisztuló lelkekkel (purgatórium). Íme a küzdő, szenvedő és megdicsőült Egyház: ez a *Kalauz* dogmatikus része.

A kompozíció logikailag szilárd, formailag szép, bölcséletileg és teológiaiilag mélyen megalapozott. Pázmány szigorú logikájú szillogizmusokat alkalmazott, virtuóz kézzel cizellálta a gazdag díszítést, nyelvének bűgő orgonájával töltötte meg a székesegyházat. A lélek ujjongó és csodálkozó örömmel az isteni titkok szemlélésébe merülhet. Belső élet és mozgalmasság, élénk fordulatok és rejtett párbeszédek, feszülés és nyugalom egyensúlya ez a szinte eleven épület.

A *Kalauz* egész felépítésében — logikai, esztétikai és teológiai kompozíciójában — közel egy évszázaddal megelőzte az újkori katolikus alapvető teológiákat

(theologia fundamentalis-okat). Általában Hugo Grotiust emlegetik az apologetika úttörőjeként; de 1627-ben megjelent hitvédelmi írása (*De veritate religionis christiana*) valójában csak szoros értelemben vett apologetikát nyújtott: a keresztény vallás igazságát igazolta. Az igaz vallásról és az egyházzal szembeni követelményekről szóló traktátusok szintézisét csak a XVIII. század alkotta meg, a felvilágosodás problémáira válaszolva. Pázmány már ezek előtt megépítette összetett művét, amely a *demonstratio religiosav*al kezdődik (I. könyv: istenismeret és vallás); ehhez csatolta a *demonstratio christiana*-t (II. könyv: a kinyilatkoztatott keresztény vallás az igaz vallás); ezt követte a *demonstratio catholica* (melyik Krisztus igaz egyháza?), a dogmatikai kérdések részletes tárgyalásával. A *Kalauz* tehát a maga korában egyedülálló apologetikai-polemikus-dogmatikus mű volt.

Már az elmondottak is sejtetik, hogy Pázmány nem utánozta egyszerűen a korabeli katolikus kontroverzia-irodalom nagyjait, nevezetesen Bellarminót. Első latin nyelvű munkájában még arra gondolt, hogy az olasz bíboros mintájára hitvédelmi művet ír. A *Kalauz* tartalmának, illetve három kiadásának elemzése után megalapozatlannak tűnik az a régebbi megállapítás, hogy Pázmány egyszerűen „kiírta... plagizálta” Bellarminót, amikor a *Kalauzt* írta. Ezt a vádat először Zvonarics-Nagy közös művének előjáró beszédében olvashatta Pázmány. Később 1893-ban, a *Protestáns Szemlében* lényegében megismételte Szilárdi Mátyás. A legmeglepőbb az, hogy még ma is Szilárdit idézte az egyik protestáns kutató, Barcza József (*Református Egyház* 1978, 154–160), aki pedig „újabb szempontokat” akart adni a Pázmány-vitához.

Sík Sándor már megemlítette (Sík 115), hogy „olyasféle mű lebegett előtte, mint Valenciáé... vagy még inkább Bellarmin Disputációi”. Ezt az utalást kiegészítve megmutatjuk, hogy legalább *három mintaképe* volt. De forrásait eredeti módon használta fel. Egyébként már ez az önállóság jellemezte akkor is, amikor Grazban a *De Fide* traktátusban egyéni módon elemezte a hit geneziséjét (*resolutio fidei*).

Roberto Bellarmino — Pázmány és Bellarmino kapcsolatairól már szóltunk. A Rómában tanuló Pázmány közel két évig egy házban lakott rendtársával. Bellarminót többször idézte különböző munkáiban, így a *Kalauz*-ban is. *Disputationes* c. nagy munkája kétségtelenül hatott rá, főleg a *Diatriba* megírásakor. De ha jobban megvizsgáljuk a *Disputationes*-t és a *Kalauzt*, megállapíthatjuk, hogy Bellarmino inkább védőbástyákat, Pázmány viszont egységes fellegvárat épített. A két szerző már az egyházfogalomban is különbözött egymástól. Bellarmino az egyháztagsághoz hármas elemet kívánt: a hit külső megvallását, a szentségek látható kiszolgáltatását és a tagok alávetését a látható főnek. A pázmányi egyházfogalom egy belső elemből: az isteni hitből és egy külsőből: a hit megvallásából és a szentségek közösségéből állt. Ezt így fogalmazta meg már a *Diatribában* is, ahol pedig Bellarminót védte. Valójában átvette Suarez értelmezését, amely szerint az Egyház lelke a belső, láthatatlanul egyesítő hit. De hatott rá Whitaker érvelése is, aki Ágostont követve azt hangoztatta, hogy kell egy belső elem is, és ezek az erények a Szentlélek belső ajándékai. Későbbi vitáiban erőteljesebben hangsúlyozta, hogy a természetfölötti belső hitnek a külső megvallásban is meg kell nyilvánulnia, tehát a hit külső jelekkel, az isteni szolgálatok formája által láthatóan nyilvánul meg az egyházban. Bellarmino sokkal inkább az egyházi intézményt és a külső

követelményeket emelte ki egyháztanában, mint Pázmány, aki Suarezt követve a belső természetfeletti hitre helyezte a hangsúlyt, jóllehet a külsőket sem hanyagolta el. Pázmány szerint Krisztusnak három rendbeli tagjai vannak: csak hittel; hittel és szeretettel; örök dicsőségre való választással. (Szent Ágostonra hivatkozott a *Kalauz*-ban, 4/151—152.) Így a hit hiánya miatt kizárta az eretnekeket az Egyházból, míg Bellarmino a titkos eretnekeket az Egyház tagjainak tartotta.

Gregorio de Valencia — Pázmány másik mestere a XVI. század legkiemelkedőbb spanyol származású német teológusa, „böcsülletes tudós ember” volt (3/616). 22 évig tanított az ingolstadti egyetemen; dogmatikus főmunkája a *Commentarii theologici* négy vaskos kötete (1591—97). Pázmány ezt szorgalmasan használta Grazban a *De Fide* traktátus tanításakor (1603/4). A hit elemzésében 75-ször idézte. A német teológus is kontroverziákkal kezdte munkásságát, 1591-ben Lyonban adta ki összegyűjtött polemikus munkáit (*De rebus fidei hoc tempore controversiis*). Ennek eleje még 1585-ben megjelent *Analysis fidei catholicae...* címen. Tárgyalta a keresztény hit igazságának bizonyítását, több könyvön keresztül felsorolta a bizonyítékokat a Szentírásból, a hittől megvilágosított értelemről és az egyházatyák írásaiból.

Tulajdonképpen Valencia első négy könyvében megtalálhatjuk a *Kalauz* II. könyvének tematikáját. De a többi könyvben szereplő témák is felbukkantak a *Kalauz* egyes lapjain. Úgy tűnt, hogy Pázmány — bár előzőleg ismerte Valencia *Analysis*-ét —, jobbra akkor tanulmányozta, amikor a *Kalauz* végső formáját megadta (főleg az apostoli hagyomány és a pápa tanbeli tekintélye kérdéseiben). Valencia az egyház csatlakozhatatlanságáról úgy írt, hogy az I. vatikáni zsinat szóról szóra átvett tőle mondatokat a csatlakozhatatlanság tanának kifejtésében.

Thomas Stapleton — Pázmány kedvelt triászának harmadikja az angol kontroverz teológus, T. Stapleton, akit már a *Diatribá*-ban sokat idézett. Valószínűleg a római angol kollégiumban, repetitőrsága idején ismerte meg művét: *Principiorum fidei doctrinalium demonstratio* (Párizs 1578). Scheeben azt mondta Stapletonról, hogy egyenrangú teológus Valenciával és Bellarminóval. Az egyházban ő is elsősorban a tanítói tekintélyt látta: ez a vitatott kérdések döntőbírája. Pázmány, amikor a Bellarmino védelmére írt *Diatribá*-ban az angol kálvinista Whitakerrel vitatkozott, egyben Stapleton tanítását is szem előtt tartotta, hiszen Whitaker Bellarminót rendszeresen Stapletonnal együtt támadta. Maga Stapleton is írt két könyvet Whitaker ellen. Élete vége felé tömören összefoglalta vitáitait *Principiorum doctrinalium relectio methodica et compendaria* c. művében (Amsterdam 1596). Pázmány főleg ezt idézte gyakran; így a *Kalauz* II. könyvében, ahol a keresztény hit igazságának tíz érvéről tárgyalt, de más részekben is.

Így tehát Bellarmino, Valencia, Stapleton és részben Suarez voltak Pázmány „mesterei”. Bellarminótól inkább egyes érveket kölcsönzött, Valenciától a műfaji mintát, Stapletonnal pedig bizonyos „pázmányi sajátosságokban” rokon (apostoli folytonosság és az egyház tanbeli tekintélye); végül egyes dogmatikai kérdésekben Suarezt idézte előszeretettel (Szt. Tamás *Summájához* írt kommentárját).

De a *Kalauz* számtalan szentírási és patrisztikai hivatkozása között elenyészett az említett szerzőkre való utalás. Ágostonra pl. 397, Tertullianusra 108 alkalommal hivatkozott, mert ezek források, — ezzel szemben Bellarminót 35, Valenciát 9,

Stapleton 13 esetben idézte, — ezek konzultált teológusok. A protestáns szerzők természetesen igen gyakran szerepeltek. Megjegyezhetjük még Sík Sándorral, hogy abban az időben a polemikus írók anyaga „közanyag” volt, amelyet szájról szájra, kézzől kézre adtak. Ezért gyakran nehéz megállapítani, hogy bizonyos témáknál *közvetlenül* kitől függött. Mindenesetre a források és a műfaji minta kérdése sokkal bonyolultabb, mintsem egyesek állították. Ismerni kell a *Kalaux* tartalmát, nemcsak bizonyos szerkezeti elemeket, hogy erről ítéletet mondhassunk. Ugyanakkor kétségtelen tény, hogy Pázmány egyéni gondolatmenettel, sajátos felépítéssel és a magyar viszonyoknak megfelelően építette meg monumentális művét, amelynek szállításán és „jobbításán” egészen haláláig dolgozott.

Láttuk a *Kalaux* bevezetőjéből, hogy milyen alapelgondolással szerkesztette meg művét és milyen kérdéskörökre összpontosította figyelmét. Világos, hogy nem nyújt teljes summát a katolikus tanításról. A trienti zsinat is azokat a kérdéseket tárgyalta és fejtette ki, amelyeket akkor a protestánsok támadtak. A legjobb értelmezési kulcsot éppen a Tridentinum tanítása adta a műhöz.

Pázmány maga a bevezetőben — nagyobb részek, könyvek, fejezetek elején —, illetve kellő alkalmakkor nyújtott összegezéseiben megkönnyítette az olvasó munkáját. Jelezte az egyes „lépéseket”; az alapvető kérdéseket gyakran ismételte. Természetesen a gyökérprobléma a Szentírás értelmezése volt. Ennek tisztázása nélkül hiába minden vita. Részletkérdéseknél is megismételte az alapvető elvet: az élő Tradíciótól (hagyománytól) elszigetelt Szentírást mindenki kénye-kedve szerint értelmezheti. Mindez persze már csak akkor merült fel, ha a nem hívőt elvezettük az igaz Isten ismeretére, és igazoltuk, hogy a Szentírásba foglalt isteni kinyilatkoztatás valóban Isten szava. Pázmány ezt a két bizonyítást végezte el a *Kalaux* első két könyvében. A keresztények közötti vitában tehát a közös pontok tisztázása után azt kell megmutatni, hogy hol van a „gyökere minden visszavonásnak”: hogyan függ össze a Szentírás és az élő hagyomány (apostoli hagyomány és kánonképződés, egyetemes zsinatok, egyházatyák tanítása, hivatalos egyházi tanítótétektől). A trienti zsinat — tudjuk — állást foglalt a *sola Scriptura* protestáns elvével szemben. Pázmány a katolikus álláspontot így összegezte a *Kalaux* VI. könyve elején: „Az én ítéletem-szerént két kérdésen fordul-meg minden közbevetés, mely a keresztyénségben támadhat, mellyekben ha megegyenesedhetnénk, vége lenne az egyenetlenkedésnek. Első kérdés az, ha Isten csak szent Írás-által jelentette-é ki a hiendő és cselekedendő dolgokat, úgy hogy semmit egyebet nem mondott, semmit egyebet nem akart, hogy hídjunk és cselekedjünk, hanem csak mit írva adott előnkbe a bibliában? (...) Második kérdés imilyen: Gyakorta hamis értelmekkel, idegen és Isten-ellen-való magyarázatokkal megvesztegetik a szent Írást; és soha nem vólt, nem-is lehet a keresztyén névnek árnyéka-alatt olyan tévelygés, mely a maga értelme-szerént magyarázott szent Írásnak fényes tollával ne ékesgetné magát. Az tehát a kérdés, honnan mennyünk végére, ki érti igazán a szent Írás bötűjét? mert a keresztyénségben támadott vetélkedéseknek addig végét nem érhetjük, míg bizonyos útát nem találunk a szent Írás igaz magyarázására...” (4/11).

Pázmány érvelésének lényeges mozzanata tehát az volt, hogy kimutatta a *sola Scriptura* elv kizárólagosságának helytelenségét: ha *csak* a szent könyvekre

támaszkodunk, azt sem tudjuk, melyek azok a szent iratok, amelyek hitelesen, azaz sugalmazottan közvetítik a kinyilatkoztatást. A szentírási könyvek kánonja fokozatosan alakult ki, az apostoli hagyomány — az alapító tradíció — nélkül bűvös körben mozgunk. Már a *Kalauz* III. könyvében így érvelt Kálvin és Béza ellen: „Ha semmit nem kell hinnem, a mit fel nem találok a szent Írásban: azt sem kell tehát hinnem, hogy ezeket a könyveket, melyeket a bibliában szent Pál és a többi apostol neve-alat olvasok, valóságosan azok az apostolok írták, akiknek nevét eleibe függesztik és nem másvalaki ő nevekkal. Ennek felette a hoz sem ragaszkodhatom bizonyos hittel: 1) Hogy ezeket a könyveket a Szent Lélek oktatásából és vezérléséből írták. 2) Hogy épen és idegen konkoly-nélkül úgy maradtak minden részekben, a mint először írták, és senki semmit hozzájuk nem tódozott, senki belőlök valamit el nem lopott; mert csak egy könyv sincs a bibliában, melyről nevezet szerint ezek írva találtatnának” (3/142).

Pázmány óta — hála az ökumenikus párbeszédnek — sok kérdésben közeledtek, illetve egyetértenek a katolikusok és protestánsok. Egyrészt a katolikusok sem beszélnek már két forrásról, hanem — hogy a képnél maradjunk — az egyetlen isteni forrásról és két csatornáról; vagyis az isteni kinyilatkoztatás a Szentírás és a Szenthagyomány által jut el hozzánk, illetve Isten kinyilatkoztatott szavát, amelyet az Írás rögzített, az élő egyház értelmezi hitelesen, mert ugyanaz a Lélek működik benne, mint amelyik a szent könyveket sugallta. Másrészt a protestánsok is módosították a „sola Scriptura” kizárólagos elvét; mindenképpen elfogadták az alapító apostoli hagyományt.

A II. vatikáni zsinat tanítása már ennek az ökumenikus párbeszédnek eredményét tükrözi, amikor így fogalmaz az isteni kinyilatkoztatásról szóló dokumentumban: „A Szenthagyomány és a Szentírás tehát szorosan összefonódik és átjárja egymást. Mert ugyanabból az isteni forrásból fakad mind a kettő, valamiképpen egyesül, és azonos cél felé tart. (...) A Szenthagyomány és a Szentírás Isten szavának az egyházra bízott egyetlen szent letéteménye. (...) Kizárólag az egyház eleven tanítóhivatalára van bízva a feladat, hogy hitelesen magyarázza Isten írott vagy áthagyományozott igéjét. Tekintélyét Jézus Krisztus nevében gyakorolja. Ez a tanítóhivatal nincs fölötte Isten szavának, hanem szolgál neki” (Dei Verbum 9—10).

A zsinati szöveg utolsó mondata válasz a protestáns ellenvetésekre, amelyek — Pázmány korában is — azt erősítették, hogy a katolikusok a Szentírás tekintélyét alávetik az egyháznak. Erről nem volt szó. Pázmány maga többször kifejezetten hangsúlyozta a *Szentírás abszolút tekintélyét*. Éppen mivel „a szent Írás nagy böcsületre méltó”, azért támadja az újítókat, hogy „a szent Írást rútúl marczangolják.” Erről szól a *Kalauz* legterjedelmesebb III. könyvének hosszú (88 lapnyi) 12. fejezete. Pázmány itt bírálta a Károli-féle bibliafordítást is. A VI. könyv jórésze is a *sola Scriptura*-kérdés körül forgott, a VII. könyvben pedig ismét azt fejtegette: „honnan vehessük a szent Írás értelmét”, ill. „kicsoda ítélő-bíró a vetekedésben.”

A VI. és a VII. könyv tartalmát így összegezte (4/140):

„Ezekből a két könyvben magyarázott igazságokból azt eszedbe veheted keresztyén olvasó, a mit ennek-előtte mondánk, hogy noha az ellenkedők tettetik,

hogy a sz. Írást böcsüllettel el fogadgyák: de a mit sz. Ágoston monda közönségesen minden tévelygőkről, azt az újtókra igazán téríthetjük, hogy az Írásnak minden böcsülletét felforgatták, és csak a magok tetczése az ő sz. Írások. (...) *Ennek-felette, a Sz. Írás nem különben Isten szava, hanem az ő igaz értelmében.* Az Írásnak pedig igaz értelme nem egyéb az elszakadott pártosoknál, hanem a magok tulajdon elméjek fejtegetése és magyarázása. Tehát ő-nállok az Isten ígéje nem egyéb a magok tetczésénél. És így csallják-meg a szegény községet, Isten ígéjének fényes czégére-alatt kócsagos (= kótyagos) fejek álmát osztogatván. Mí pedig az Isten szavát olyan értelemben vészszük, minémüben eleitül-fogva az egész keresztyénség vette; és a mellyet szent életekkel, csuda-tételekkel, testek szakadásával és vérek ontásával bépecsétlettek és megerősítették az Istennek kedves szolgálai.”

A *Kalaux* érvelése nyugodtabb, mint a korábbi vitairatoké, amelyekben — a polémia hevében — Pázmány is, miként ellenfelei, inkább az ellentéteket vette célba, semmint a közös pontokat kereste. A VI. könyv elején gondja volt arra, hogy felsorolja azokat a dolgokat, „mellyekben, ha értelemmel nem-is, de szóval minden közbe-vetés-nélkül egyet értenek minnyájan, valakik keresztyén nevet viselnek.” Katolikusok és protestánsok (legalábbis elvben) *egyetértének* a következőkben:

1) „Egy-aránt megnyugszunk azon, hogy az igaz hit nem emberi vélekedésen és találmányon fondáltatik; hanem egyedül a felséges Isten szaván és tanu-bizonyoságtételén...”

2) „A szent Írás böcsülletes méltóságáról, hasznáról és szentségéről sincs egyenletlenség közöttünk (...); azt egy-aránt hiszszük, hogy valami a szent Írásban vagyon, azt úgy kell, mint tulajdon Isten szavát böcsülnünk és követnünk.”

3) „Abban sem különbözünk, hogy valamely vallás és religio csak egy dologban ellenkezik-is a szent Írással, lehetetlen, hogy igaz és Istentől eredett legyen.”

4) Abban is egyet értünk, hogy nem elég csak a szent Írást emlegetni és merészen hánni vetni; hanem ennek igaz értelmét kel venni és az-szerént az Isten szavát. Mert, a mint eléb megértők, a keresztyén név palástya-alat soha oly undok eretnokség nem találtatott, mely szent Írással nem hímezte volna rútságát; de mivel az ajakán hordozott írást idegen értelemben vette és hamis magyarázatra tekerte: nem Isten szavát, hanem maga agyának hiúságos gondolattját követte.”

„Ezekben azért egy nyomban járunk, egy-más-ellen nem tusakodunk.” (4/9—10)

A szentírásértelmezés problémájával szoros kapcsolatban álló ikerkérdés: „*Melyik Krisztus igaz egyháza?*” Pázmány egyháztana apologetikus jellegű éppen a protestáns támadások miatt; az igaz egyház ismertetőjegyeivel sokat foglalkozott. (Vö. Ó1, Ó3, Ó15, Ó17.) Már a Bellarmino védelmében írt *Diatribában* is ezt fejtegette. A *Kalaux* VIII. könyve részletesen tárgyalt az egyház természetéről, tagjairól, tulajdonságairól és jegyeiről; a IX. könyv azt bizonyította, hogy ennek az igaz egyháznak Krisztus alapító szándéka szerint a római pápa a feje, aki nem antikrisztus. Az öt utolsó könyv foglalkozott aztán a protestánsok által támadott hittani, dogmatikai kérdésekkel: Eukarisztia és szentségek, megigazulás, szentek tisztelete, tisztítótűz... E kérdésekben a trienti zsinat tanítását kommentálta.

Nem vehetjük végig ezeket a részeket. Inkább csak *egyháztanának* néhány jelleg-

zetességére mutatunk rá. Itt is eléggé polemizált, de vannak benne szép dogmatikus részek. Vitapontjainak is a Szentírásból vett képekkel adott dogmatikus alapot. Felsorolta az Egyház sok „nevezetét”, persze mindig a bibliai helyek megjelölésével: Isten háza, városa, temploma, akla, az igazság oszlopa. „Ezekkel és töb sok böcsülletes nevezetekkel jelenti az Isten, hogy állandó és az ördög erejével le nem dölendő éppület az Ecclesia, mivel kő-sziklára rakta Ecclesiáját” (4/144). Főleg két bibliai képet dolgozott ki részletesen: a szentpáli test- (3/694) és a páli-jánosi anyaképet (4/144). „Mivel pedig ennek a gyölekezetnek egy feje vagy, a Christus, valakik ehez a várashoz tartoznak, azon-egy test tagjai. Annak-okáért miképpen azon-egy testnek különböző tagjai egy-mást segítik és közlik egy-mással munkájokat, úgy hogy a szem az egész testnek lát, a gyomor az egész testnek profont-háza, melyből kiadatik kóstya és abraká minden részeknek: azon-képpen ennek az Anyaszentegyház-nak, tagjai-közöt oly szövetség vagy, hogy egy-más terhét hordozzák, egy-más fájdalmat sajnállyák, egy-mást segítik, imádságok és egyéb jó cselekedetek haszna egy-másra háramlik.”

Külön megmagyarázta azt, hogy mit jelent: az egyház Anyánk, „mely-kivül nem üdvözülhetünk.” Főleg Szent Cipriánra hivatkozott, aki az egyház egységének nagy apostola volt: „Annak nincs attya mennyországban, akinek nem anyja e földön Christus jegyese.” A másik afrikai nagy egyházatyát, Szent Ágostont is idézte, akinek különleges tekintélye volt a reformátorok előtt (4/144—147). Miért szükséges az egyház ismerete? „Mivel ebben forog üdvösségünk sarka. Mert ha ezt megismérhettyük, nem szükség egyéb versengésekben akadoznunk; hanem szent Jerónimust követvén, az Ecclesia ítéletivel minden hamisságok folyamit megszáraztathattuk.” És mivel most nem pogányoknak szólt (akiknek — nem ismervén a Szentírást — „istení csudákból és egyéb jelenségekből” kell érvelni), hanem azoknak, akik már hittek az Evangéliumnak: „szent Írásból mutattuk meg nekik az Ecclesiát” (4/148).

Az Anyaszentegyház meghatározásának — amint már jeleztük — a suarezi értelmezés szerint az igaz hit az alapja. „Ebből következik, hogy az eretnekek, mivel keresztyén nevet sem érdemelnek, az Ecclesiában nincsenek, noha külső-képpen az Anyaszentegyház társaságában vannak, mindazáltal igaz hit nem lévén benne, szökött szolgálai, árulói, kémjei az Ecclesiának, nem igaz tagjai” (4/149).

A kálvinisták hamis vélekedésének alapja az volt, hogy helytelenül értelmezték a Szentírást. „Mert magán az Isten választása nem téssen senkit Ecclesia tagjává; mivel a ki Istennek választotta, egy-ideig elszakadhat az Ecclesiától, mint megláthatod sz. Pálnál (Efez. 2,1; 2,12; 5,8; Gal 1,13). Nem-is igaz, hogy a ki egyszer hiszen és megigazul, többé nem eshetik, mint ennek utánna bévségesen megmutattuk”. (4/150—151. Pázmány a megigazulással a *Kalauz* XII. könyvében foglalkozott, amelyet teljes egészében közöl antológiánk.)

Nem folytatjuk tovább az elemzést. Pázmány a VIII. könyvben az egyháztan következő kérdéseit tárgyalta sorban: Az Anyaszentegyház a világ végéig megmarad; nem tévelyeghet az igaz Ecclesia; az igaz Ecclesia látható; elégtelen jeleit adgyák az újítók az Ecclesiának; Az Anyaszentegyház igaz jeleiről (egy, szent, közönséges = katolikus, apostoli). Az igazolás mindig a Szentírásra, az egyetemes zsinatokra és az egyházatyákra támaszkodott. A IX. könyv gyakorlatilag alkal-

mazta ezeket az ismertető jegyeket a reformáció gyülekezeteire, szembeállítva velük a római egyházat.

A IX. könyv végén (4/307—308) Pázmány összefoglalta a „demonstratio catholica”-t. Ha egy nem hívő az I. könyv érvei alapján eljutott az istenismeretre, majd a II. könyv bizonyosságai alapján az isteni kegyelemtől indítva elfogadta a keresztény hit igazságát és kereszténnyé lett, még meg kell bizonyosodnia arról, melyik Krisztus igaz egyháza. Érdemes elolvasnunk Pázmány végkövetkeztetését, gondolatmenetének összefoglalását:

„Ideje immár, hogy ezt a könyvet béfejezzük. Semmivel pedig bé nem rekeszthetem alkalmatosban, mint azon mondással, melyet a második könyv végén a Richardustól hallánk: tudni illik, hogy oly lehetetlen a romai Ecclesiának ennyi sok jelenségekkel bizonyított igazságában megcsalatkozni, mely lehetetlen, hogy Isten megcsallyon bennünket; mivel isteni hatalomtól származott jelekkel, és minden teremtetett okosság vezérlése-felet-való gond-viseléssel tette Isten hitelessé a romai Ecclesia igazságát. És oly erős okoktól viseltetünk, mikor ennek társaságában maradunk, hogy a ki szemlátomást el akar veszni, nem adhatta más győlekezethez magát.” Pázmány felhozta egy „okos, értelmes pogány ember” példáját, aki eltöklelt, hogy keresztény lesz; „nem akarván pedig a parton elmerülni és egy setétségből másba menni, elő-híjja egy catholicust, egy lutheristát, egy calvinistát és akarná érteni, mellyik mondana igazat?” A katolikus a III., IV. és V. könyv bizonyosságaival „megmutatná, hogy nem hihetséges egyyik-is az elszakadott tudományok közül. Annak-utánna ebben a könyvben elő-számlált okokkal erőssíténé a romai Ecclesia igazságát. A lutherista és calvinista elő-álván, azt kezdené mondani, hogy egynehány száz esztendőül-fogva eltemettetett vólt az igazság, mely most-is föld-alat poshadna, ha Luther koporsója fedelét meg nem nyitotta vólna, fel nem támasztotta vólna. Most azért ők a szent Írást igazán hirdetik, és semmi egyéb bizonytságot nem kívánnak, nem-is adhatnak az ő tanítások-mellé, hanem csak az egy élő Isten könyvében foglalt igazságot.” Erre az illető azt kérdené: „Mint mennyen ő annak végére, hogy a calvinista vagy lutherista hit foglaltatik az Írásban? Mindenki erre azt felelné, világos dolog, hogy a sz. Írás az ő tanítását hadgya helyén, nem a más pártot. Vallyon, ha esze vólna a pogánynek, nem azt mondaná-e: Eszesek! ha oly világos mindenitek tanítása, mint a verőfény; miért nem tudtok megalkodni? miért versengetek? Ha egyyitek csak úgy bizonyíttya, hogy ő-nálla maradott az apostoli igazság, mint mások: nincs nagyobb okom, hogy egyyitekhez hajollyak inkább, hogy-sem másokhoz, az-az, eszesen egyyitek-mellé sem álhatok.”

Az Ige szolgálatában: a Prédikációk

Pázmány életművének ma is legelevenebb része és irodalomtörténeti, nyelvi szempontból is talán legjelentősebb alkotása a *Prédikációk*. Antológiánk II—III. kötetében ezeknek nagy része szerepel. Legújabban Bitskey István foglalkozott velük (*Humanista erudíció és barokk világkép*. Pázmány Péter prédikációi, Bp. 1979), feldolgozva az ide vonatkozó irodalmat.

Pázmány prédikációinak kötete 1636 vége felé jelent meg. Júniusban és júliusban két levélben még sürgősen nyomdai papirost kért a Pázmáneum régensétől P. Némethy Jakab részére, aki munkái kiadását intézte. November 12-i, harmadik végrendelete hangjában egyezett a kötet elé írt ajánlással, lelki testamentumának tekinthető írásával: „A teljes Szentháromság egy bizony Istenhez.” Mintha a kettő egy időben készült volna. Az öreg és beteges bíboros ekkoriban sűrű levelezésben állt I. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel; de csak dec. 26-án küldött neki egy tiszteletpéldányt újévi ajándékként (Hanuy II/744). Mindebből arra lehet következtetni, hogy a kötet valamivel karácsony előtt jelent meg. Ezt a véleményt megerősíti az a tény is, hogy Pázmány csak 1637. jan. 6-án tárgyalta meg titkárával, P. Dobronoky Györggyel, a nagyszombati egyetem rektorával a magyar és a horvát, továbbá a grazi és a bécsi kollégiumoknak küldendő tiszteletpéldányok számát és sorsát.

Láthattuk, hogy élete végén dolgozta ki prédikációinak jórészét. Négy évtizeden át beszélt különböző alkalmakkor; hallgatói mohón itták szavát. Olyan tősgyökeres magyarsággal hirdette az ígét, hogy öntudattal odakiálthatta ellenfeleinek: „Mesterek lesznek a morgók, ha elhitethetik, hogy nem tudok magyarul!” A szónok közvetlenül hatott a lelkekre; de élete alkonyán prédikációinak több vázlatát kidolgozta a kötet számára, „kiterjesztette üszögében levő” jegyzeteit. Mielőtt a ránk maradt megírt prédikációkat elemeznénk, röviden a szónokról kell szólnunk.

Az Ige hirdetője: a szónok

Pázmány a püspök és a papok legkiválóbb feladatának az Evangélium hirdetését tekintette. Szerinte még Isten is „concinator mundi” (a világ szónoka): az egek és minden teremtetett állatok által hatalmát és bölcsességét hirdeti. Krisztus szintén az örömhírt hirdette, és apostolainak meghagyta, hogy hirdessék az Evangéliumot minden népnek. Pázmány meggyőződéssel vallotta magáról, hogy „Isten trombitája, mennyei titkok sáfára, angyali kenyér osztogatója.” Pedig beteges teste és gyenge hangja miatt nem szószékre termett. Csak apostoli lelke tette képessé erre a kimerítő feladatra. Paptestvéreinek szóló figyelmeztetését maga is valóra váltotta: „Sok munka, nagy okosság, temérdek tudomány és minden felett nagy isteni malaszt és tekéletesség kívántatik a prédikálláshoz.” Mert „soha jól nem prédikál, aki jól hozzá nem készül”, és „aki nem ég, föl nem lobbanthat egyebeket” (6/30 és 7/78).

Tudta, hogy „a kösség nem a szép szó után jár, hanem a jó erkölcsök példáját követi. (...) Illés próféta csupa tűz volt, azért voltak szavai lángok” (6/XXXI). Nyomatékkal kérte szónoktársait: „Ne csatornák legyetek, melyeken átfoly a víz, hanem teli kutak, hogy magatok bévségéből másokat itassatok”. Ha valaki, akkor ő írhatta magáról: „mind nyelvét, mind pennáját szíve gyökerének tentájába mártván, úgy szólt, amint szíve járása volt” (6/XXXI—XXXII).

Keményen szólt azokról a prédikátorokról, „akik azt vadásszák, hogy a kösség őket csudálja (...), akik mély és szokatlan, de haszontalan tudományokkal

viszkettetik a hallgatók fülét: a lelki sebek gennyedtségét meg sem illetik” (6/XXXIV—XXXV). Nem azon fáradsnak, hogy Istennek fiakat szüljenek, hanem a maguk tudományát mutogassák; azért „házasságtörői Isten igéjének.” „Az okos embernek nem a hímes szók, hanem az erős valóságok tetszenek. A szép orcának kendőzés nem kell: az isteni tudomány felsége cifra szó nélkül a maga szépségével kelleti magát” (6/XXXV).

A prédikációt elsőrangú kegyelmi munkának tartotta, azért elve: ne taps és üdvívalgás, hanem bűnbánó zokogás kövesse: „fohászkodások, töredelmes sírások, bűnből kitérések.” A jó tanításnak fogamatja nem a prédikátor szólásából, hanem Isten erejéből van. „Mert zeneghet az ékes szó fülünkben, de foganatos nem lehet a jóságokra (. . .), csak imádság nyerhet erőt a jó példának és szónak” (6/XXXVII). Az igehirdetés legfőbb célját abban foglalja össze, „hogy Isten dicsérettessék és a hallgatók lelki jóságban öregbedjenek.” A prédikációs kötet élén elhelyezett ajánló írás szép vallomás: „Mivel azért ifjúságomtól fogva arra volt függesztve szemem világa és elmém futása, hogy a Te nagy neved dicsősége terjedjen, fáradságomat nem szántam, tehetségemet meg nem vontam szolgálatodtól, hanem amely kicsiny girát reám bízott szent Felséged, tisztetem szerint (noha kelleténél restebben) cselédid épületére igyekeztem fordítani” (6/XVI).

Pázmány szószeke alatt nem ült fejedelmi udvar, országos vezetők vagy a klérus színe-java. Legfeljebb a pozsonyi országgyűlés idején gyűlt köréje az előkelőség, hogy tanítását hallgassa a ferences templomban. Nagyszombati közönsége a félművelt nemesség és az egyszerű kétnyelvű nép, az „egy-ügyű kösség” volt; ezeket oktatta, tanította. A főuraknak magánbeszélgetések során hirdette az evangéliumot. Lelkigyakorlatos beszéde kisebb csoportokhoz szólt.

Kik voltak mesterei? Az ember és az író Pázmány kiváló ismerője, Sík Sándor (Sík 280—282) arra a megállapításra jutott, hogy a kor nagy külföldi szónokai alig lehettek rá hatással. Skargát bizonyára hallotta Krakóban, de nem értette, mert nem tudott lengyelül. A római évekből sem maradt ilyen emlékek nyoma. A jezsuita szónokok — talán hallotta Bellarminót is — már csak azért sem lehettek döntők szónoki felfogására, mert nem a nép, hanem a szerzetesek számára és ezért latinul beszéltek. Még legközelebb a maga prédikációs elgondolásához a bécsi Scherer módszerét érezhette, de a nálánál sokkal szürkébb, tudóskodóbb bécsi rendtárstól sem tanult semmit szónoki művésze számára. Európa akkori nagy szónokait kizárva, Sík Sándor az egyetlen magyar Telegdiben fedezett fel „elődöt.”

E megállapítások némi kiigazításra szorulnak. Pázmánynak tanuló korában a jezsuita szabályok szerint részt kellett vennie a vasárnapi szentbeszédén és a délutáni szentírásmagyarázaton. Egy bécsi katalógus pedig megjegyzi, hogy valamennyire tudott lengyelül is. Bellarminót közel két évig hallotta, sőt élvezhette házi exhortációit, amelyeket a segítő testvérekre való tekintettel nem latinul, hanem olaszul tartott. Rómában más szónokokat is hallhatott. Pl. a *Feleletben* (1/60) hivatkozott arra, hogy Rómában hallotta, milyen kemény szavakkal ostromozták a pápa és a bíborosok jelenlétében az udvar népének bűneit. A XVI. század legnagyobb osztrák szónokát, Scherert szintén gyakran hallhatta, hiszen a bécsi kollégium templomának vasárnapi és a Szent István dómnak udvari

szónoka volt. Mintha Scherer prédikációs kötetének szabályait tartotta volna szem előtt, amikor megfogalmazta Prédikációi elején a keresztyén prédikátorokhoz szóló intést. Telegdiről viszont ezt állította: „én írásaiban egyebet nem olvastam, hanem csak négy vagy öt prédikációját” (1/469). Kötetében két utalás történt Telegdi beszédeire.

Pázmány tehát négy ország fővárosában nemcsak magába szívta tanulmányi évei alatt a tájak szépségét, a kultúra emlékeit, nemcsak megismerte több nemzet embereinek tarka világát, hanem a kor legnagyobb szónokainak igehirdetésén keresztül a szónoklás művészetét is elsajátította.

Miután Magyarországon missziózás közben, lelkigyakorlatok adásakor, az országgyűlés idején a pozsonyi ferenceseknél és Nagyszombatban mint érsek vásár- és ünnepnapokon a szószékről hirdette az igét, élete végén azért dolgozta ki beszédeit és azért adta nyomdába, mert „Isten tisztességére és a magyarországi anyaszentegyház épületire” szükségesnek vélte. Láta „az Isten ígéjének éhségét”, ugyanakkor a „papok szűk voltáért” nem adhatott mindenhová egyházi embert, hanem licenciátusokra és világi főemberekre kellett bíznia az igehirdetést. Ezek „postillákat”, kész beszédeket olvastak fel, és így „házok népe között püspöki tisztet” viseltek. Ezeknek is szánta beszédgyűjteményét. Továbbá segédkönyvül a papoknak: „hiszen a plébánosok nem egyaránt tudósok, nem is egyaránt bévesek könyvekkel és így a prédikáció csinálásához sem egyaránt értenek.” Végül a szerzetes, egyházi és világi emberek lelki vigasztalására lelkiolvasmánynak is szánta. (Vö. 6/XXI–XXII.)

A prédikációk tematikája és forrásai

Pázmány „az erős valóságok” embere, azért kérte hallgatóit, hogy ne a pap ékesszólását, tudását vagy stílusát figyeljék; „ne kapdossanak az árnyékon, hanem a valósághoz nyúljanak” (6/XXIII). A prédikációkkal az volt a célja, hogy a lélek „kövéredjék az Ige eledelével”, hogy a hallgatókban az ige magja kicsírázzék, és Isten kegyelmével gyümölcsöt hozzon: „az Isten az, aki malasztjával gyökereztetí és neveli az elvetett magot” (6/591, 592). Természetesen ez a gyümölcs: a megterés, az igazi keresztyén élet, tehát az „erkölcsök jobbítása” volt a végső cél.

Ez azonban nem jelentette azt, hogy Pázmány beszédeinek jórésze pusztán erkölcsi tanítás, „moralizálás” volt, ahogy ezt többen vélték. Fraknói óta gyakran megismételték azt a véleményt, hogy a nagy vitázó majdnem teljesen mellőzte a polémiát prédikációiban. Ez valóban így is volt. De még feltűnőbb — mondta Fraknói, hogy a nagy dogmatikus szívesebben foglalkozott az erkölccstan gyakorlati kérdéseivel (PP 70). Nagyjából ezt a véleményt osztotta Sík Sándor is: dogmatikus kérdésekkel csak elvétve foglalkozott, jóformán egyetlen tartalma beszédeinek az erkölcsi tanítás; „igen szerény helyet foglal el beszédeiben a teológiai elmélkedés” (Sík 288–289; 300). Legújabban Bitskey István (i.m. 103kk) is részben magáévá tette ezt a „szinte közhelynek számító” véleményt, Fraknói, Sík, Klaniczay nevét idézve. Bár az is igaz, hogy Óry Miklós nyomán rámutatott az ignáci lelkigyakorlatok hatására, tehát a prédikációk teológiai vonatkozásaira is

(87kk). Mindezek után ezt írta: „...irodalom- és művelődéstörténetünk számára azonban mégis főként a belőlük kirajzolódó erkölcsstan tartalmi és formai kérdéseinek elemzése kínál fontos tanulságokat, barokk prózáink kutatásához megfigyelési szempontokat.”

Bitskey kiválasztott témájának megfelelően főleg az etikai-pedagógiai célzatú beszédek vette figyelembe, ezeket elemezte. De túlzásnak tartjuk, hogy Pázmány beszédeinek kétharmad része ilyen jellegű: bűnök és erények fejtegetése, illetve „állapotbeli kötelességek” gyakorlati hangsúlyozása volt.

Mondottuk, hogy a prédikációk célja, Pázmány bevezetője szerint, a keresztény élet megújítása. Szent Ignác lelkigyakorlatos elmélkedéseinek „vízjegye” kivehető a kötet lapjain. A lelkigyakorlatok pedig azt célozták, hogy a hívő megismerje, megszeresse és kövesse Krisztust, s válaszolva hívására, megválassza életpályáját, vagy megreformálja életét. De mindehhez előbb meg kellett ismernie Istent, saját rendeltetését, szemlélnie kellett Jézus életének misztériumait a megtestesüléstől a feltámadásig, hogy Isten kegyelmével követhesse Krisztus hívását. Az akaratindításhoz szükséges a belátás, a hit igazságainak ismerete is.

Ahogy a hitről szóló prédikációban kifejtette, „erős bizonyságok” szükségesek ahhoz, hogy valaki Isten kinyilatkoztatását elfogadja, hogy hitét megalapozza. Igaz, Pázmány a szószéken nem tartott dogmatikai értekezéseket; a mélyebb teológiai fejtegetések és bizonyítások végett hallgatóit néha a *Kalauz*-hoz utasította (7/91, 135, 378). Az is igaz, hogy — amint a hitről szólva kifejtette (7/51kk) — a hit haszna-gyümölcse a szeretetből munkálkodó hit, a tökéletes élet, az üdvösség elnyerése és a kárhozat elkerülése. De azt nem lehet állítani, hogy írott prédikációból hiányzott a mélyebb dogmatika. Még az erkölcsi erényeket is dogmatikus alapra helyezte.

Széles skálájú tematikájában fellelhetjük a katolikus dogmatika nagy alapigazságait: az egy és háromságos Istentől a krisztológián, az egyháztanon és szentségeken keresztül egészen a végső kérdésekig (a hagyományos felosztás szerint). Leggazdagabb a krisztológiai témakör, hiszen a vásár- és ünnepnapi perikopák alapján végigment az egyházi éven, Jézus életének misztériumain. Jézusról 26 prédikációt mondott, megrajzolva életének teológiáját a születéstől a halálig, illetve megdicsőülésig. Krisztus szenvedéséről csaknem száz oldalon át elmélkedett. Egyik nagypénteki beszéde (egy óráig tartott) Jézus-misztikájának csúcsát jelezte. Teológiai megfontolások váltakoztak a szemlélődést megszakító fohászokkal, felkiáltásokkal, imákkal. A Szentíráson kívül főleg Szent Bernát és Szent Ágoston voltak ezeknek a költői lapoknak az ihletői. (A tematikáról bővebben lásd Ő9.) A közvetlen teológiai alap leginkább az erényekről és bűnökről, az állapotbeli kötelességekről és nevelési kérdésekről szóló beszédekben hiányzott. Itt Pázmány inkább az évezredes „bölcsség”-re, ószövetségi könyvekre, ókori klasszikusokra hivatkozott.

Ha már a *források*nál tartunk, hangsúlyoznunk kell: Pázmány beszédeinek legfőbb kútfeje a Szentírás volt. A beszédek elején mindig közölte a vásár- és ünnepnapi perikopát, saját szép magyar fordításában. (Néha az eredeti héber vagy görög szavakra is hivatkozott az értelmezésben.) Lapszéli jegyzeteiben utalt a Szentföld történelmére és földrajzára, az egzegétákon kívül idézte a zsidó Josephus Flaviust is.

Sík Sándor Pázmány szentírási szövegeiben a magyar Biblia hangját vélte felismerni: „Pázmány bibliás muzsikája legmélyebb rétegében nem a Vulgátáé, hanem a magyar Bibliáé, a gyermekkori családi bibliaolvasások emlékeié” (Sík: *P. P. remekei* 21). A családi bibliaismeretet jezsuita kiképzése során kibővítette, elmélyítette; teológiai tanársága, majd írói-szónoki működése idején alaposan megismerkedett a szentírásertelmezés és a biblikus teológia szakkérdéseivel. Láttuk, hogy a protestánsokkal folytatott vitákban ez volt a gyökérvkérdés. A *Kalauz*-ban vagy a Szentírásról és Anyaszentegyházról szóló későbbi munkájában mindig a Szentírás „böcsülete”, „méltósága”, helyes értelmezése állt a középpontban. Talán egyik kortársa sem ismerte, idézte, élte úgy a Szentírást, mint ő. (Vö. Rézbányai J.; *Katolikus Szemle* 17, 1903, 847; Eöry János, *Egyházi Lapok*, 43, 1920, 7—8, 22—23.)

Pázmány maga két prédikációjában foglalta össze a Bibliáról vallott felfogását: A Szentírás méltósága (nagybőjt 5. vas.) és: Mint kell Isten igéjét gyümölcsösen hallgatni (ötvenedvas.). „Szent Ágoston azt írja, hogy a Szentírás a tudományok tudománya, angyalok étke, barátok táplálása, papok pincéje, apostolok dicsősége, próféták gazdagsága, püspökök hivatala, gyermekek abc-je, özvegyek tanúsága, házasok ékessége: egyszóval minden rendek üdvösséges tanúsága” (6/505). A Szentlélek világossága kell a Szentírás értelmezéséhez (6/502); a Lélek által kell bensőleg ízlelni a „Szentírás ízit, gyönyörűségét és táplálását” (6/504). „Sok könyörgéssel, alázatossággal, tiszta lélekkel, az anyaszentegyház tanításának engedelmes fogadásával kell készülni a Szentírás értelméhez” (6/508).

A Szentíráson kívül beszédeiben is, mint minden írásában, főleg az egyházatyákat idézte, a nagy keresztény hagyományból bölcsességet, erőt és ihletet merített. Ne feledjük, hogy maguk az egyházatyák is tágabb értelemben „egzegéták” voltak, vagyis lényegében a Szentírást magyarázták. „Magam gondolatait írja alázatosan a *Prédikációk* előszavában — és ujjamból szopott dolgokat nem írok: Isten könyvéből, az anyaszentegyház Doktorinak írásából vettem tanításo-mat” (6/XXII).

Végül sokat alkalmazta az ókori klasszikus írókat, főleg az állapotbeli kötelességekről vagy nevelési kérdésekről szólva. (Senecát például huszonkétszer idézi 3 oldalon: 7/212—214.) A pogány szerzőket ezzel az indoklással használta föl: „valami igazság vagy on a pogányok könyveiben, Isten tanításából vagy on” (6/XXII).

A NYELVMŰVÉS

Sík Sándor többször idézett Pázmány-könyvének IX. fejezetét a nyelv-művészeknek szentelte. Mindjárt az elején megállapította: „Az irodalomtörténet és a magyar alkotószellem fejlődése szempontjából Pázmány legnagyobb, legmaradandóbb és legtermékenyebb alkotása: stílusa, nyelvvalakító és teremő művészete” (333). Ebben mindenki egyetértett, Horváth Jánostól Klaniczay Tiborig. Klaniczay megállapította: Pázmány művei „nyelvünk valóságos kincsesbányája, ahova ma is tanulni járhatunk, miként ezt nem egy nagy író tette”, — elég ha itt Kosztolányira és Móriczra utalunk.

Az ízes bihari köznyelvet Pázmány az anyatejjel szívhatta magába; innen a népies íz prózájában. A hosszú külföldön töltött tanulmányi évek alatt is megőrizte magyar nyelvkészségét.

Sík szerint stílusát a *barokk* lendület és feszülés, az ellentétes erők bonyolult egysége jellemezte: pazar bőség a részletekben, ugyanakkor az egésznek világos összefogása, a Wölflin-féle „egységes egység.” Kolozsvári Grandpierre Emil inkább *reneszánsz*, semmint barokk egyéniségnek tartotta.

Prózáját a logika és a szenvedély közti feszültség jellemezte. Skolasztikus iskolázottsága folytán vitairataiban mindig a verhetetlen logika érvényesült, amellyel sarokba szorította ellenfeleit. A „pátosz”, a szenvedély „csak e logikus vezetés nyomán tört ki, s ömlött, habzott” az az által biztosan meghúzott mederbe; de a rendet, a gondolatfűzés határozottságát már nem zavarhatta meg. Nem a szenvedély pátosza: a gondolkodás energiája volt itt az úttörő. Nyomában kibuzoghatták magukat harcias, kötekedő, gúnyos, sőt csúfondáros tajtékjai: a határozott és világos gondolatvázlat megbírta már tolongásukat. Az egynemű mondatokat bátran, biztosan halmazta, fokozott mellérendeléssel vagy körmondatokkal duzzasztván: kötése mindenkor szilárd és világosan követhető maradt (vö. 1/81). Kortársa, Rimay cikornyás prózájában már a második lélegzetvételre eltévedünk: Pázmány gondolatcsapása a legterjedelmesebb mondategységekben is nyílegyenest követhető; mondathalmazásai nem keltenek zavart, csak az erő hatását fokozzák.” (Horváth J.: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp. Akadémiai K., 93.)

Mindennek forrása a belső élet mozgalmassága volt, amely élénk fordulatokban és rejtett párbeszédekben, találó szójátékokban és a legváltozatosabb kifejezőmódban nyilatkozott meg. Képei és fordulatai azért találók, azért tudott láttatni, mert maga is látott: nyitott és figyelő, „csudálkozó” szemmel járt a teremtet világban, és elmélyedve szemlélte a lélek csodáit, az isteni misztériumokat. Prédikációiban a „csudálkozás” költői imákban öltött testet: például amikor a megtestesülésről elmélkedett, vagy a jászolt szemlélte. Sík Sándor felismerte a próza háttérében a bűvópatakként csörgedező meleg lírát, amely főleg a Krisztusról és Máriáról, karácsony és nagypéntek titkáról, meg a mennyországról szóló beszédeiben buzgott fel, de jelen volt az *Imádságos könyv* és a *Kalauz* egyes részleteiben is, Gondoljunk csak a *Kalauz* I. könyvére vagy az „Isten felségéről” szóló imára. Ez utóbbit Szent Ágoston ihlette; Kopcsányi Márton versbe ültette át, nagy részét változtatás nélkül átvéve. (Vö. Régi Magyar Költők Tára 7. k. 445—446. Szerk. Holl Béla.)

A költő Sík Sándor Pázmány prózájának zeneiségét, akusztikai tökéletességét több példával illusztrálta; észrevette például a Balassa-strófák alapsejtjeit is prózájában (Sík 389—391). A prédikációk nem egy szakaszát könnyen „versbe” tördelhetjük, figyelve a gondolatrítmusra és a stílus dallamos hullámmására. Ezt kíséreltük meg az antológiánkban közölt nagypénteki beszédrészletekben.

Pázmány gazdag tapasztalatokkal rendelkező lelkiatya, szónok és szervező volt; kiválóan ismerte az emberi szenvedélyeket, az élet minden korszakát. Olvassuk el a részeg emberről szóló humoros leírását, az öregség jellemzését, a fiak és a leányok neveléséről szóló beszédét, vagy a szántó-vető emberről vett

hasonlatát! Ez utóbbit Sík Sándor is, Kolozsvári Grandpierre Emil is idézte. Sík (374—375) Pázmány barokk nyelvére, halmozására hozta fel példának:

„A szántó-ember, hogy csűrbe-való buzája teremjen, megégeti, feltöri, megforgattya, ganéjozza, boronállya a földet; hogy asztalra-való kenyér legyen a búzából, felarattya, cséplik, szórják, rostállják, malomban porrá törik, szitállják, dagasztják, szakasztják, kemencében fűtik; hogy pinczébe-való bora légyen a szőlőnek, a vinczlér megkapállya, bújtattya, metszi, karózza, kötözi, levelezi, gyomlállya, leszaggattya, megtapodgya, kisajtüllya: hasonlóképpen cselekszik Isten. A kiket Mennysország vendégségére rendelt, azokat e földön, csapásokkal gyalüllya, sanyargatásokkal készíti a bődögságra” (7/64).

Kolozsvári Grandpierre viszont (*Irodalomtörténet* 1971/1, 65—66) Sík Sándorral ellentétben ezt a stílust nem tartotta barokknak, hanem *tárgyilagosságnak*: nem szózuhatagokkal élt, nem szinonimákat halmozott öncélúan, nem „ige-orgiákban” (Sík) tobzódott, hanem szinte műszaki pontossággal írt le három munkafolyamatot. „Kétségtelen, hogy Pázmány stílusa szenvedélyesen és nyugtalanul áradó s hogy ugyanazokat a tárgyakat hosszasan fejezi ki, mint például protestáns ellenfelei, de nem azért, mert bőbeszédű, hanem mert mélyebben ismeri tárgyát; tehát több a mondanivalója róla és mindig a lehető legteljesebb részletességre törekszik. A stilisztá Pázmányt épp azért illeti meg különleges hely a magyar prózai irodalomban, mert retorikai műveltsége ellenére matter of fact nyelven ír, nála nincsenek üresjáratú mondatok, henye töltelék szavak, mi sem idegenebb tőle a tartalmatlan és felelőtlen verbalizmusnál, minden szavával, minden mondatával közöl valamit, a díszei nem üres díszek. Ha kérdez vagy ismét, azt a műfaj követeli, a mondatok ritmusa, dinamikája, indulati tartalma.”

Később (uo. 72) így következtetett: „Pázmány műveltsége középkorias, stílusa renaissance stílus, mondatai racionálisan törnek célra.” Azzal talán nem mindenki ért egyet, hogy Pázmány reneszánsz ember és stílusa is reneszánsz, de a tanulmány számos jó meglátást fejezett ki. *Mindenesetre* óvatosságnak kell lennünk a „beskatulyázásokkal”: reneszánsz, barokk, manierista. Mindenekelőtt: a zseni nem szorítható stílushatárok közé, inkább ő a stílusalkotó. Azután igen nehéz megvonni a határokat a stílusok között, amikor egy meghatározott szerzőről van szó. A képzőművészetből átvett fogalmakat nem mindig lehet egyértelműen alkalmazni a szellemtörténetre és a nyelvi stílusokra. Erre felhívta a figyelmet Bitskey István is („Újabb kutatások a magyar barokkról és Zrínyiről”, *Irodalomtörténet* 1981/4, 990—991). Maguk a korok, a szellemtörténeti szakaszok egymásba folynak: az új szellemiség és stílusa magába olvasztja és átalakítja a megelőzőt. A dialektika a szellemi fejlődés törvénye. Még inkább így van ez olyankor, — mint Pázmány esetében is —, amikor több korszakot átfogó szellemi valóságokról, az élő katolikus hagyomány, hit- és erkölcsvilág újrafogalmazásáról van szó. Pázmány stílusában is függött a Szentírástól, az egyházatyáktól, a középkori skolasztika és misztikus teológia nagyjaitól. Az évezredes katolikus örökséget adta tovább a hitújítás és a trienti zsinat utáni reformkorszak idején. Hogy csak egy példát említsünk: amikor kedvteléssel használta az ellentéteket a jézusi misztériumok kifejezésére (pl. karácsonyi beszédében: „Miért lett Isten emberré?” 6/139—154), ő maga megjelölte forrásait: Vazul, Anzelm, Ágoston, Aquinói

Tamás, Tertullian, Damaszkuszi János, Athanáz, Nagy Szt. Leó, Bernát... Az egész patrisztika és középkor gondolatkincsét elevenítette fel, amikor gyakran költői lendülettel, imába magasztosuló csodálkozással, döbbenet és ujjongó örömmel szemlélte a megtestesülés titkát. Ezt a misztériumot csak ellentétekkel lehetett kifejezni:

„Ugy tetszik, Keresztyének, hogy, mikor az élő Istennek Szent Fiát, kised és gyarló testecskében születni, barom-álló-helyen jászolba helyezettetni, darab posztócskába póláltatni láttyuk, nagyobb csodálkozással mondhattuk, *Man-hu?* Mi dolog az, hogy a teremő Isten emberré lett? hogy istállóban született? Mert nem lehet egész okossága, a ki azon nem csodálkozik, hogy az Atya Istennek, természetel, hatalommal, bölcseséggel egyenlő Fia, az örökké-való, végetlen, változhatatlan, szenvedhetetlen Fiú Isten, halandó és romlandó testbe öltözött, posztókba takartatott, jászolba tétetett.

Ki hallotta, hogy azon egy fiú kétszer szülessék;
egyszer, öröktől-fogva Atyától, anya-nélkül;
másszor, az utolsó üdőkben apa-nélkül, anyától?
Ki látta, hogy apját maga leánya szüllye?
hogy annyanál eléb-való légyen szülötte?
hogy a ki ma születik, minden üdőknel régib légyen?
Hová lehet annál csudálatosb dolog,
hogy az Isten hatalmassága, pólába kötöztetik?
az Angyalok kenyeré, téjjel tápláltatik?
a ki mindeneket kezében tart és visel, ölben hordoztatik?
ki egeket épített, istállóba helyeztetik?

Egy szóval, hogy a halandó, gyarló, változandó ember, halhatatlan, mindenható, örök Isten légyen?” (6/139—140).

Pázmányt itt az egyházatyák és a középkori doktorok ihlették. Dante hasonló gondolatokat adott Szent Bernát ajkára, illetve Szent Bernáthoz fordult, hogy kifejezze a csodálatos „cserét”, amikor az *Isteni színjáték* utolsó, 43. énekében az istenlátásról kezdett énekelni:

Óh, szűz Anyánk, leánya ten Fiadnak,
teremtmenyeknél nagyobb és szerényebb,
őś célja az örök határozatnak:
természetünket a te tiszta lényed
megnemesíté, úgy, hogy a Teremtő
teremtmennyé lett benned. . .

(*Babits Mihály fordítása*)

Az „amor sanctus” zengett tovább Pázmány ajkán is, amikor a nagy elődökkel a legszentebb titkokról elmélkedett. Nyelvében tovább élt a Biblia, a patrisztika, a középkor, mert szíve ugyanannak a „szent szeretetnek” lángjától fogott tüzet.

* * *

„E kiváló hatalmas embernek lelkét két érzés fűtötte: az Istenszeretet s a hon-szeretet, s két ország vonzotta: a mennyország és Magyarország! Lelkét áthatotta a religio szelleme, mely benne nem szó, thezis és ige, hanem élet, tűz és szenvedés volt. (...) Benne a religio valóság, küzdő s hódító hatalom volt. Tűz volt, mely égett s gyűjtött. Ő igazán élte s átszenvedte a religiót. A nagy egyházszakadás az ő szívében is mélységes sebet ejtett, s azt ő mindenáron hegeszteni s begyógyítani akarta. E misszióban állt ki a „Jézus neve alatt vitézkedő Társaság” zászlaja alá. (...) Pázmány Péter másik szerelme Magyarország volt. (...) Két hatalom mint két világtenger csapkodta a magyarság kis szigetét, a Félhold és az osztrák ház hatalma, s vigyázni kellett, hogy se ez, se az el ne nyelje. (...) A magyarságot meg kellett mentenie, s ezt ő úgy eszközölte, hogy az osztrákot a töröknek s a törököt az osztráknak támasztotta neki s a két világhatalomnak két egymást nyomó íve alá állította Magyarországot. A Habsburg-háztól várta a magyar kereszténység oltalmát s a törökkel paktáló független Erdéllyel mint hathatós egyensúllyal meg-óvta az osztrák ház uralma alatt álló magyarságot. (...) E két hatalom két malomkő is lehetett volna; Pázmány kezében azonban két emeltyű lett...” (Prohászka Ottokár: ÖM 12, 305—307.)

Öry Miklós — Szabó Ferenc

JEGYZETEK

(1) A dokumentumot dr. Bronislaw Natoński lengyel jezsuita kutató fedezte fel a krakkói Nemzeti Intézetben (Ossineum). A kéziratok között 628. szám alatt megtalálta a lengyel rend tartománya („Poloniae Majoris”) történetét. Írója P. Raphael Skrzynecki (1714—1788), címe: „AMDG Provinciae Poloniae Societatis Jesu Ortus et Progressus Pars Prima (1564—1607 cap. 1—15, pp.545.” A 356. o.-on ez áll: „In quo examine propria manu subscripto ipsemet Petrus Pasmanius ait se circiter XIX annos habere, natum Varadini in Hungaria ex Parentibus haeticis iam vita functis, patre Nicolao Pázmán, matre vero Margaretha Massay amobus nobilibus. Educatum in haeresi ad annum quartum decimum. Inde constanter fuisse in religione. Et in scholis Societatis propensum ad pietatem, inque his scholis ab infima classe grammaticae progressum usque ad Logicam. Hæc ipsemet Pazmanius adnotavit in Libro Examinatorum Domus Probationis Cracoviensis.” — P. Skrzynecki még látta a Pázmány által írt lapot.

(2) Georg Falb(ius) 1580 és 82 között született Steiermarkban. A garsti bencés monostorban tanult, belépett a bencés rendbe. Grácban végezte a filozófiát (1600—1603) és a teológiát (1603—1607), ez utóbbit Pázmány vezetésével. Nevét maga Pázmány jegyezte fel a tanítványairól összeállított listában (05/588—591). Az egyetemen kétszer tartott ünnepélyes disputációt, 1603-ban a bölcséleti magiszteri fokozat, 1607. aug. 22-én a teológiai doktorátus megszerzéséért. 1612-től haláláig, 1631-ig göttweigi apát. Pázmány egyik legtehetségesebb növendéke volt. A göttweigi monostor könyvtárában két kéziratot kötetben (Cod. 569 és 570) őrzik gráci jegyzeteit. Ezekből pontosan megtudjuk, hogy Pázmány milyen traktátusokat adott le a skolasztikus teológiából. Tudjuk, hogy az *Opera Omnia* szövege csonka, a kéziratból kiestek ívek. Falbius kézírata alapján P. Örynek sikerült kiegészítenie a teológiai előadások hiányait. Főleg a krisztológiai, valamint az igazságosságról és jogról szóló traktátus fontos részeiről van szó. A göttweigi Pázmány-szövegek kritikai kiadása előkészületben.

(3) Erről bővebben lásd: Öry M.: „Kardinal Pázmány und die kirchliche Erneuerung in Ungarn”, *Ungarn-Jahrbuch*, Band 5 (1973), 76—96. Vö. még: Benda Kálmán: „A reformáció Magyarországon”, *Valóság* 10(1976); Mihály Bucsay: „Die Reformation in Ungarn” I, Wien 1977; Josef Rittsteuer: *Kirche im Grenzraum*, Eisenstadt 1968; Timon Ákos: *A párbér Magyarországon*, Bp. 1902.

(4) Vö. Tóth László: „Verancsics Faustus csanádi püspök és emlékiratai V. Pál pápához a magyar katolikus egyház állapotáról”, in: *A Gróf Klebelsberg Kúnó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*, Bp. 1933. 155—211. Az emlékirat címe: „Dello stato presente ecclesiastico et politico in Hungaria.” Verancsics Faustus csanádi püspök 1598—1608-ig; lemondása után Rómában, ill. Velencében élt. Három hozzá intézett levél maradt fenn Pázmány levelei között.

(5) Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München 1973, 231—232. „Pázmány százada: a katolikus megújulás kivirágzása” c. fejezete az egyik legjobb összefoglalás Pázmány életművéről. — Az 1618—1622 közötti időszak valláspolitikai összefüggéseiről lásd még: Fraknoi: *Pázmány Péter*, Magyar Tört. Életrajzok IV. fej. és Hóman—Szekfű: *Magyar Történet* IV (1935), III. fej.

(6) E bevezetőben csak a legfontosabb adatokra szorítkoztunk. Öry Miklós és Lukács László számos eddig még közzé nem tett dokumentumot fedezett fel Pázmány kilépésével és érseki kinevezésével kapcsolatban, amelyek módosítják az erre vonatkozó véleményeket vagy találgatásokat. Az egész kérdéskörrel egy nagyobb tanulmányt szándékozunk közzétenni. Fraknoi művein és Hanuy jegyzetein kívül lásd még: Iványi Béla: *Pázmány kilépése a Jézus Társaságából*,

Körmend 1943; Pietro Camper (szomaszka történetíró): *I Cardinali somaschi*, Roma 1929, 10—14). Érdemes itt idéznünk két régebbi jezsuita rendi történetírót, Oldoinust és Cordarát Oldoinus, aki Pázmány római követsége idején a Római Kollégium növendéke volt, hallott arról, hogy — egyesek szerint — Pázmány, mielőtt esztergomi érsek lett volna, „a jezsuitáknak búcsút mondott, és más papi szerzetbe lépett, mivel ezt maguk a jezsuiták kérték, nehogy példát adjanak arra, hogy professzus tagjaik a püspökséget elfogadják.” De ezután hozzáfűzi: „Maga az esztergomi érsek, majd bíboros mindig a Jézus Társasága fiának tartotta magát; és nyilvánosan is megvallotta, hogy a Jézus Társaságához tartozik; amikor mint bíboros Rómában járt, nemcsak a Társaság atyáinak, barátainak és ismerőseinek, hanem mindenkinek határozottan állította: a Társaság rendjéből emeltetett az esztergomi érsekségre. Az okos ember kétségtelenül nem állította volna ezt, ha egy másik papi rendnek akárcsak egy óráig is tagja lett volna. Nem ellenkezik ugyanis a Társaság alkotmányával, hogy professzus egyházi méltóságot fogadjon el, ha erre a Pápától utasítást kap. Sőt a professzus a Pápanak különleges ígérete alapján is köteles engedelmeskedni. Ezért a Társaság Pétert saját fiának ismeri el, és a Társaság bíborosai és írói közé sorolja...” (Aug. Oldoinus SJ, Ciaconius OP művének átdolgozója: *Vita et res gestae Pontif. Rom. et S.R.E. Cardinalium*, Romæ 1677, col. 573.) — Cordara még alaposabban utánanézett az okmányoknak a jezsuita archívumban és másutt. Hivatkozik Oldoinus fentebb idézett véleményére is, továbbá bizonyítja, hogy a szomaszkák rendjében Pázmány nem tett fogadalmat; erre ideje sem lett volna, ahogy láttuk. Másrészt Cordara szerint is döntő Pázmány 1625. dec. 11-i levele Vitelleschi generálishoz: „ebben a rendben semmiféle professziót nem tettem.” (J. C. Cordara: *Historia Societatis Jesu Pars Sexta*, t. I. Romæ 1750, pp. 28—29.) — Figyelemre méltó, hogy a szomaszka történetíró, Camperi sem állítja 1929-ben megjelent művében, hogy Pázmány rendjükben professziót tett volna.

FÜGGELÉK

PÁZMÁNY PÉTER MŰVEI

LATIN MŰVEK

<i>Rövid cím</i>	<i>helye</i>	<i>1. kiadás ideje</i>	<i>terjed.</i>	<i>00</i>	<i>Megjegyzés*</i>
Dialectica	Graz	97. okt. 98. aug.	ms 792f	I 684	A kidolgozás ideje!
Physica	Graz	98. jún. 22. 99. márc. 11.		II 610	A kidolgozás ideje! Leadta: 99. jan. 13-tól
Tract. in Aristot.	Graz	1599/1600		III 552	A kidolgozás ideje!
Metaphysica	Graz	(Elveszett v. lappang. Az 1690-es nagyszombati katalógus szerint a kézirat még meg volt!)			
De anima	Graz	98 nyarán	12	—	Védő Ludeckius
Theses philosophicae	Graz	98 nyarán	20	—	Védő Ant. a Zara
De ente philosophica	Graz	1600 nyarán	16	—	Védő Scultetus
De corpore naturali	Graz	1600 nyarán	17	—	Védő Bendetto
De ente eiusque pass.	Graz	1600 nyarán	19	—	Védő Scholtz
De speciebus corp. nat.		Lásd a függelék V. pontját!			
Theologica Scholastica	Graz	1606		IV 791—808	ca. causam Veneti interdicti
De ecclesiastica lib.	Graz	05 feb/már.	43 f	—	D: Brenner E: Whitaker
Diatriba					
Libellus apolog. SJ	Pozsony	08 nov.		VI 193—96	
Peniculus Papporum	Pozsony	10 nyarán	102	*201—86	E: Zsolnai zsinat
					Á: Jemicus
Logi Alogi	Pozsony	12	256	291—468	E: Petschi
					Á: Jemicus
Falsae originis	Pozsony	19	36f	473—519	latin-magyar, 3. kiad. német

<i>Rövid cím</i>	<i>helye</i>	<i>1. kiadás ideje</i>	<i>terjed.</i>	<i>00</i>	<i>Megjegyzés*</i>
Vindiciae Eccles.	Bécs	20. dec. 26.	48	527—565	D: II. Ferdinánd E: Bethlen G.
Acta-Decr. Synodis Strig.	Pozsony	29	155+2	V 569—620	
Appendix:					
De dioce. Strig.				621—634	
De relig. ordinibus				635—654	
De privilegiis Strig.				655—669	
Breve Resp. ad Hodik	Pozsony	32			E: Hodik
Diss. An Unum	Pozsony	31	35	VI 647—669	D: Illésházy
Diarium et relatio		32 (keletk.)	176		
Oratio ad Urban. VIII.		Együtt kiadta Mednyánszky Alajos 1830-ban			
Rituale Strigon.	Pozsony	25	8+327		Jussu et auct. P.P.

*Rövidítések: Á = álnév, D = dedikáció (ajánlás), E = ellenfél

MAGYAR MŰVEK

<i>Rövid cím</i>	<i>helye</i>	<i>I. kiadás ideje</i>	<i>terjed.*</i>	<i>ÖM</i>	<i>Ajánlás</i>	<i>Ki ellen stb.</i>
Felelet	Nagysz.	1603 tav.	295	I 13—192	Forgách	Magyari
Tíz bizonyosság	Graz	05 okt. 4 e.	113f	379—574	Nádasdy	Újítók
Imáds. könyv	Graz	06 ápr. 25	268f	II 1—269	Pethe M.	1943:21. kiad.
Rövid tanúság	Graz			271—313	Kapi A.	
Ker. felelet	Graz	07 nyarán v. végén	107f	321—501 2	Forgách	Gyarmathy (Monoszlay)
Öt szép levél	Graz	09 tav.	133f	*509—619		Álvinczi
Calv. Hiszekegy	Nagysz.	09 nyarán	152f	699—766		Kálvín
Alv. megrostálása	Pozsony	09 nov/dec.	128	625—690		Álvinczi
Posonban lött pr.	Pozsony	10 őszén	16f	781—801		Thordai
Kalauz	Pozsony	13 nyár/ősz	816	*III 753	Istvánffy	
				IV 689	Draskovich	
Kálv. tüköre	Bécs	14 derekán	24f	V 31—45		Álvinczi
					(áln. Lethenyei)	

Csepregi mest.	Bécs	14 derekán	78f	5—24	Csepr. morgók (áln. Szyl M.)
Igazság győz.	Pozsony	14 nov.	96f	51—113	Alvinczi
Csepr. széknyv.	Prága	16 elején	283	121—247	Csepr. morgók
Rövid felelet		20	74	255—302	Milotai 1618
Kempis ford.	Bécs	24	II 207—370		Alvinczi Itiner.
Sztírás—Egyház	Bécs	26	169	V 349—469	1943-ig 17 kiad.
Luteristák vezet.	Bécs	27	488	477—821	Bihar vm
Várad orvoslása		30	313	—	Balduinus
Bizonyos okok	Pozsony	31	51	307—342	Pécsváradi P.
Okok, nem okok	Pozsony	31	23 + 15	—	(áln. Sallai)
Nyolc okok		32			Poppel Pécsváradi
Prédikációk	Pozsony	36 őszén	1248 VI 821 Szenthár. lat. 1654 (1278) VII 808		(áln. Sallai)
					ném. 1874

Levelek (latin, magyar, olasz, német, spanyol nyelven)

Hanuy	Bp 1911/12.	804, 790 old.	1108 levél
Galla	Vác 1936.	116+97	31 levél
Galla	Bp. Regnum 1942/43.	19	10 levél
Iványi	Körmend 1943.	45	12 levél
Benda	Bp ItK 1975., 685—691.		4 levél
Tóth	Bp. MKSz 1930.	106—112	1 levél
Szabady	Győri Szemle 1930.	88—89	1 levél
(Hargittay Emil összeállítása: ItK 82, 1978, 186)			1167

* f = folium (levél: 2 oldal)

II. A PÁZMÁNYRÓL SZÓLÓ IRODALOMBÓL

- Ackermann Kálmán*: Forgács Ferenc bíboros, esztergomi érsek. Budapest 1918.
- Balanyi György*: Pázmány Péter és a papnevelés II, in: *Theologia* 1937, 4, 31—39.
- Barcza József*: Újabb szempontok a Pázmány-vitához, in: *Református egyház*, 30, 1978, 154—160.
- Benda Kálmán*: A reformáció Magyarországon, in: *Valóság* 19, 1976, 19—30.
- Benda Kálmán*: Pázmány Péter politikai pályakezdése. MTA I. Oszt. közleménye 31, 1979, 273—280.
- Bitskey István*: Hitviták tüzeiben. Budapest 1978.
- Bitskey István*: Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi. Budapest 1979.
- Bucsay Mihály*: Der Protestantismus in Ungarn 1521—1978. Wien I. 1977, II. 1979.
- Félegyházy József*: Pázmány bölcselete. Budapest 1937.
- Frankl Vilmos*: Pázmány Péter és kora, 1—3. Pest 1868—1872.
- Fraknói Vilmos*: Pázmány Péter 1570—1637. Budapest 1886.
- Galla Ferenc*: Harminckilenc kiadatlan Pázmány-levél. Vác 1936.
- Galla Ferenc*: A Pázmáneum alapítása és a Szentszék. Vác 1935.
- Gerencsér István*: A filozófus Pázmány. Budapest 1937.
- Gerődy József*: Az egyházjogász Pázmány. (Kéziratos dissz.) Budapest 1950.
- Hanuy Ferenc*: Pázmány Péter összegyűjtött levelei 1—2. Budapest 1910—1912.
- Hermann Egyed—Artner Edgár*: A Pázmány Péter Tudományegyetem története I. A hittudományi kar története. Budapest 1938.
- Hermann Egyed*: Pázmány százada. A katolikus megújulás kivirágzása. In: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München 1973, 230—292.
- Holl Béla*: Anyanyelvünk, imádságunk... In: *Vigilia* 22, 1957, 23—28.
- Horváth János*: Barokk ízlés irodalmunkban. Napkelet 1924. In: *Tanulmányok*. Budapest 1956, 72—89.
- Horváth János*: A magyar irodalom fejlődéstörténete. Akadémiai Kiadó, Budapest 1976.
- Ijjas Antal*: Pázmány, a nemzetpolitikus. Budapest 1944.
- Incze Gábor*: Alvinczi Péter 1570—1634. Budapest 1934.
- Istvánffy Miklós*: De ortu et progressu haeresis in Hungaria. 1605.
- Iványi Béla*: Pázmány Péter kiadatlan levelei. Körmend 1943.
- Iványi Béla*: Pázmány Péter kilépése a Jézustársaságból. Körmend 1943.
- Kastner Jenő*: Pázmány Péter gráci évei, in: *Katolikus Szemle* 39, 1935, 8—17, 95—99.
- Károlyi Gáspár*: Szent Biblia. Vizsoly. 1950. Hasonmás kiadás Budapest 1980.
- Klaniczay Tibor*: Pázmány Péter, in: *Reneszánsz és barokk*. Budapest 1961, 340—360.
- Kolozsvári Grandpierre Emil*: Pázmány, in: *Herder árnyékában*. Budapest 1979, 198—251. (Előszőr: *Irodalomtörténet* 1971/1, 41—75.)
- Kornis Gyula*: Pázmány személyisége. Budapest 1935.

- Kosztolányi Dezső*: A magyar próza atyja, in: Nyugat 13, 1920, 911—917.
- Kovács Lajos Imre*: Pázmány Kalauza és Bellarmin Disputatiói. Kassa 1908.
- Lukács László*: Monumenta Antiquae Hungariae II. (1580—1586) Roma 1976. III. (1587—1593) Roma 1981.
- Magyar István*: Az országokban való sok romlásoknak okairól. (Utószó Makkai Lászlótól.) Budapest 1979.
- Mészáros István*: Az iskolaügy története Magyarországon 996—1777 között. Budapest 1981, 209—311.
- Pastor, Ludwig, Freiherr von*: Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters. 11. k. (Klemens VIII), 13. k. 1—2. (Gregor XV., Urban VIII.)¹²Freiburg i. Br. 1886—1933.
- Péterffy Károly*: Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in regno Hungariae celebrata. 2. k. Posonii 1742, 219—333.
- Podbradezky József*: Pázmány Péter esztergomi érseknek élete. Buda 1836.
- Régi magyarországi nyomtatványok* I. (1473—1600) Budapest 1971.
- Révész Imre*: Magyar református egyháztörténet I. Debrecen 1938.
- Rónay György*: Pázmány (1970), in: Kutatás közben. Budapest 1974., 51—58.
- Sávai János*: La partecipazione dei laici al lavoro pastorale in Ungheria nei secoli XVI—XVII. Roma 1982.
- Schütz Antal*: A nemzetnevelő Pázmány. Budapest 1938.
- Sík Sándor*: Pázmány, az ember és az író. Budapest 1939.
- Szeksfű Gyula*: Magyar Történet IV. Budapest 1943, 110—120: A XVII. század. A vallási kérdés.
- Tarnóc Márton*: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Budapest 1978.
- Tóth László*: Verancsics Faustus csanádi püspök és emlékiratai V. Pál pápához a magyar katolikus egyház állapotáról, in: A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet évkönyve, Budapest 1933, 155—211.
- Vanyó Tibamér Aladár*: Püspöki jelentések a magyar Szentkorona országainak egyházmegyéiről 1600—1850. Pannonhalma 1933.
- Veress Endre*: A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig. Kolozsvár 1906.

P. ÓRY MIKLÓS PÁZMÁNY-TANULMÁNYAI ILL. CIKKEI

- 1) Doctrina Petri Cardinalis Pázmány de notis Ecclesiae. Roma, Universitas Gregoriana 1943 (gépelt dissz.) DIN A4, 324 o.
- 2) Pázmány a szív főiskoláján. Katolikus Szemle, Róma 3, 1951, 2—3. sz. 26—34.
- 3) Doctrina Petri Cardinalis Pázmány de notis Ecclesiae. Chieri 1952. 124. o.
- 4) Pázmány Péter és a lelkigyakorlatok. Katolikus Szemle, Róma, 9, 1957, 157—166.

- 5) Pázmány Péter. Bécsi Magyar Évkönyv 1958. (litogr.) 93—95. Pázmány életbölcssége és közmondásai. (Az Évkönyv hamarosan megszűnt.)
- 6) A fiatal Pázmány Lengyelországban. Katolikus Szemle, Róma 15, 1963, 206—218.
- 7) Péter Pázmány. In: Lexikon für Theologie und Kirche VIII² (1963) col. 239—240.
- 8) Pázmány Péter lelkesége. (Antológia: tanulmányok és szemelvények.) Összeállította Ö. M. Benne: Pázmány lelkesége 16—31. Carinthia, Klagenfurt 1964, 112 o. II. kiadás 1975.
- 9) Pázmány az ige szolgálatában. In: Szolgálat 2(1969) 47—70.
- 10) Pázmány-évforduló. Szolgálat 6(1970) 75—77.
- 11) Pázmány Péter. A Szív (USA) 1971, 14—16.
- 12) Pázmány Péter tanulmányi évei. Prugg Verlag, Eisenstadt 1970, 184. o.
- 13) Pázmány Péter, a nemzetnevelő. New York 1971 (előadás), 23 o.
- 14) Kardinal Pázmány und die kirchliche Erneuerung in Ungarn. In: Ungarn-Jahrbuch 5, 1973, München, 76—96.
- 15) Pázmány Péter Krisztus látható egyházáról. Diatriba Theologica. Bevezetéssel kiadja Ö. M. Prugg Verlag, Eisenstadt 1975, 38 o. + 50 levél facsimile.
- 16) Pázmány Péter in Kaschau. In: Ungarn-Jahrbuch, München 7, 1976, 73—102.
- 17) Suarez und Pázmány. Berührungspunkte in der Ekklesiologie. In: Homenaje a E. Elorduy. Bilbao 1978, 209—236.
- 18) A keresztény család Pázmány szemléletében. In: Kereszténység és közösség. Tanulmányok a kisközösségekről. Teológiai kiskönyvtár, kiegészítő füzetek 1. Róma 1981, 112—137.

PÁZMÁNY-ANTOLÓGIÁK

- 1) *Vargyas Endre*: Gyöngyök Pázmány Péter összes műveiből. Győr 1867, LII+398 o. (3. kiadás: Veszprém 1896, XVI+350 o.)
- 2) *Bellaagh Aladár*: Pázmány válogatott egyházi beszédei. Franklin, Budapest 1889, 204 o. (bevezetéssel és szótárral)
- 3) *Bellaagh Aladár*: Pázmány Kalauzának I. és II. könyve. Franklin, Budapest 1893, 172 o. (bevezetés és szótár)
- 4) *Bellaagh Aladár*: Kempis Tamás Krisztus követéséről. Lampel, Budapest 1900, XX+275 o. (bevezetés, magyarázat és szótár)
- 5) *Bellaagh Aladár*: Pázmány Péter válogatott munkái. Lampel, Budapest 1906, XXX+302 o. (a bevezetésben Pázmány élete és művei)
- 6) *Fraknoi Vilmos*: Pázmány Péter munkáiból. Franklin, Budapest 1904, 347 o. (életrajz és irodalmi méltatás)
- 7) *Brisits Frigyes*: Pázmány világa. (Magyar irodalmi ritkaságok 20.) Egyetemi, Nyomda, Budapest 1932, 184 o. (előljáró levéllel)

- 8) *Baboss Ernő*: Pázmány Péter válogatott munkái. Budapest 1942, 96 o. (előszóval)
- 9) *Sík Sándor*: Pázmány Péter remekei. Ardói, Budapest (1944), 351 o. (Bevezetés: Pázmány életműve)
- 10) *Rónay György*: Pázmány ébresztése. Szent István Társulat, Budapest 1946, 97 o.
- 11) *Rónay György*: Pázmány Péter válogatott írásai. Magvető, Budapest 1958, 322 o. (Utószó Klaniczay Tibortól, Reneszánsz és barokk, lásd a Pázmány-irodalomban.)
- 12) *Öry Miklós*: Pázmány Péter lelkesége, Carinthia, Klagenfurt 1964, 112 o. (Prohászka, Sík, Schütz és Öry tanulmányával.)

PÁZMÁNY GRAZI FILOZÓFIAI ÉS TEOLÓGIAI ELŐADÁSAI*

(ténylegesen leadott kurzusok)

Filozófia

Dialectica	1597. okt.—1598. aug.	OO I 684	in Ms 799 f
Physica	1598. jún. 22—1599. márc. 11 közt dolgozta ki	OO II 610	1599. jan. 13-án kezdte leadni
Tract. in Arist.	1599/1600	OO III 552	
Metaphysica	(Elveszett vagy lappang. Az 1690-es nagyszombati katalógus szerint a kézirat még megvolt!)		
De anima			

Teológia

Szent Tamás Summájának 611 quaestiójából 74-et kommentált

De virtutibus theol.	1603/4	Teol. erények
De Fide 2-II q 1—16,	1603. nov. 7-től	OO IV 379—635 (hit)
De Spe q 17—22,	1604. márc. 26-tól	IV 635—667 (remény)
De Caritate q 25—33,	1604. máj. 6-tól	IV 667—790 (szeretet)
De iustitia et iure q 57,	1604. okt. 12-től	V 13—286 (igazságosság és jog)
De Incarnatione III 1—19	1605/6	V 361—587 (Megtestesülés)
De Sacramentis in gen. q 60—65,		V 595—752 (szentségek ált.)
1606. nov. 7-től		
De Sacramentis in specie 66—71,		VI 3—40 (keresztség)
1607. febr. 13-tól		
De Sacramentis in specie 72		VI 40—46 (bérmlás)
De Euch. sec. se 73—75	1607. ápr. 23-tól	VI 47—188 (Eukarisztia)

* A göttweigi kézirat ismeretében lásd a bevezető 2. jegyzetét.

Minderről majd bővebben ír Öry Miklós, amikor közzéteszi a göttweigi kézirat eddig még ki nem adott anyagát.

A TÍZ BIZONYSÁG — PÁZMÁNY ELSŐNEK KIDOLGOZOTT MAGYAR MUNKÁJA?

Külső és belső érvek mellett szólnak, hogy a Magyarinak szóló *Felelet* kidolgozásakor — nyomtatásban ez jelent meg elsőnek 1603-ban — nagyjából már készen volt Pázmáynak egy másik műve: a *Tíz Bizonyság*. Az érvek vázlatosan a következők:

1) Pázmány hivatkozásai. — A *Felelet*-ben általában is utal a TB-ra: „Ezt másutt mondom” (1/92); „Mint bővebben megmutatom másutt” (94); „Luther Márton mely alázatos volt, megmutatom másutt, győzd elvárni” (99); Viaskodnak ellenünk hazugsággal, megmutatom másutt rövid üdön” (105). Összesen 13-szor hivatkozik a TB anyagára; hétszer kifejezetten egy-egy részére: a 2., 3., 7. és 8. fejezetre. A könyv címére is utal: „az mostani új tudományok felől megmutatom bőségesen”. Az átjavított példányon (f. 3v) latinul így jelzi a könyv címét: „De signis falsitatis novatorum.” A *Felelet* vége felé azután összefoglalja: „Oka pedig ennek — ti. a jó erkölcsök lazulásának — nem egyéb, hanem hogy az ti vallástok nagy szabadságot adott és kaput nyitott mindennemű gonosz és feslett életre, a mint más könyvecskébe az tinnenvallástokból bőségesen megbizonyítottam” (108.) Itt már múlt időben beszél.

2) Öry Miklós nemrég átnézte a MTA könyvtárában RM 239 jelzet alatt őrzött példányt, amelyet Pázmány sajátkezűleg javított és bővített. E bővítéseket a kötethez kötött 36 levélre írta. Ekkor figyelt fel arra, hogy a TB Pázmány egyetlen munkája, amelyben az egyházatyákat és az ókori írók idézeteit teljesen és következetesen magyarra fordítja, és csak magyarul közli. Magyaroknak magyarul ír. A *Felelet*-ben már áttér a kétnyelvűségre, mivel „nagyobb ereje és böcsülete leszen, mikor azon szókat olvassuk, mellyeket a régiektől vöttünk, hogysem magunk más nyelvre fordítnájok”. Érdekes, hogy Pázmány a TB oldaljegyzeteit sok helyen számmal látta el (215-ig jutott), és ezekhez a számokhoz az eredeti forrásokból megkereste a latin idézetet: „Sententiae authorum ad verbum ex ipsis fontibus fideliter excerptae.”

3) A TB-ban feltűnően sok az utalás ifjúkori és tanulmányi éveire, erdélyi, magyarországi, római, grazi eseményekre. (Erdély: 413, 414, 415, 418, 444; római emlékeire négyszer, Grazra kétszer hivatkozik.)

4) Felhasználja a grazi évek alatt nemrég összegyűjtött olvasmányanyagot (pl. K. Vetter Luther-sorozatát és S. Ernhoffer munkáját: *Der evangelische Wetterbahn*).

5) Módszertani fogását itt használja először: az újhítlűeket a tőlük vett idézetekkel igyekszik megcáfolni. A TB ajánlásában megjegyzi, hogy a protestánsok érveit fordítja vissza ellenük: „Magam az önnön saját könyvökből írom le” (1/385); „Mint én magam az önnön írásokból följegyeztem. . . sok üdőtül fogva olvasom az új tanítók írásait avégre, hogy minden tudományoknak és rókalyukoknak végére mehessek” (1/386).

6) A jelek arra mutatnak, hogy a TB-ot Kassán írta 1601 végén és 1602 elején.

Az időpontra vonatkozóan a bevezetésben van egy kitétel: „Annak-okáért szükség lőn, hogy minap (a margón: „anno 1601”) Torgáviába két öreg könyvbe külön nyomtatnák Luthernek sok apró német írásit” (1/387). Ez a könyv (két vaskos kötetben) valóban Torgauban jelent meg 1601-ben. Máskor hivatkozik a Regensburgi Beszélgetésekre (Colloquium Ratisbonense), s itt szintén a „minap” kitétet használja (505, 524). Ez az evangélikusok és katolikusok közötti beszélgetés pedig 1601. nov. 28—dec. 7. között folyt le. Más hivatkozásoknál is a „minap” közeli eseményekre vonatkozik.

7) Antológiánkban hozzuk a TB bevezetőjét, amelyet kassai programírásnak nevezhetünk. Pázmány ebben kifejti, hogy három módon lehet az újítokat megcáfolni: 1. Az ismertető jegyek módszerével: a Szentírás bizonyos jeleit adja az igaz Egyháznak; „erről más könyvecskében írtam” (utalás a *Diatribára*). 2. Bizonyos tulajdonságok, „gyümölcsök” bemutatásával, amelyek azt bizonyítják, melyik tan vagy tanító nem lehet igaz. Ezt a módszert a TB-ban használja. 3. A történelmi úttal vagy módszerrel: teológiai-történeti érvekkel igyekszik bizonyítani a katolikus egyház igazát. Ezt alkalmazza a *Kalauz*ban.

A KALAUZ KELETKEZÉSE ÉS HÁROM ELSŐ KIADÁSA

Pázmány — miközben sorra írja alkalmi vitairatait — dolgozik összegező főművén, amely az *Isteni igazságra Vezérlő Kalauz* címen 1613-ban jelent meg először Pozsonyban. Még életében két újabb, alaposan átdolgozott kiadás készült el 1623-ban, illetve 1637-ben. (Az ÖM-ben a 3. kiadás jelent meg.)

Már első grazi működése idején összeállította a „látható Egyházzól” szóló *Diatribát*. Láttuk, hogy akkor még Bellarmino Disputációja lebegett mintául a szeme előtt. Kassán, az első vitatkozások idején is írásba foglalt néhány vitatott kérdést: az Eukarisztiaőről, a szentek tiszteletéről és a bűcsúkról, a tisztítótűzről, a megigazulásról. A TB bevezetésében — amelyet antológiánkban kassai programírásnak nevezünk — már fölmerül az a gondolat, hogy „az hamis tudomán minden részét és cikkeit fundamentomából meghányván, meghamisíttjuk”, azaz egy egységes, rendszeres summázás, amit azonban „véghetetlen munká”-nak állít. Második grazi tanárságát a *De Fide* traktátussal kezdi, tehát egy évig foglalkozik a hit kérdésével, sőt annak fogalmi tisztázásában összekülönbözik egyik tanártársával (Decker-féle vita). Akkor döbbenhetett rá, mennyire fontos az alapvető kérdés tisztázása: melyik az igaz hit. Ez megelőzi még a *Diatriba* tárgykörét is, hogy ti. melyik az igaz egyház. Amikor Hethesiné Kapi Anna „keresztyén ajtatos könyvecskét” kér tőle, az *Imádságos könyvet* megtoldja egy függelékkal: „Rövid Tanuság, mint ismerhesse meg akármely együgyű ember az igaz hitet.” Ez az eddig meglehetősen elhanyagolt kis írás — antológiánkban egészében hozzuk — fordulópont Pázmány írói munkamódszerében, útjelző a Kalauz felé, amely csírájában szinte már megvan benne. Pázmány koncentrikus körökben gondolkodik: hit — Szentírás — Egyház. A RT 19 fejezetének már ez a témaköre, s ezt bontja ki a Kalauzban is. Igazságkeresésnek mondja kis írását; belőle születik meg

az Igazságra vezérlő Kalauz. Itt is, ott is elsődleges célja a pozitív eligazítás; a védekezés és támadás — amelyet vitairataiban tovább folytat — csak eszköze ennek. Érdekes az is, hogy a RT csak az *Imádságos könyv* első kiadásában szerepel. A másodikban már elhagyja: akkor ugyanis már készen van a *Kalauz*.

Természetesen összefoglaló munkájában felhasználja, bedolgozza eddigi írásait. Ő maga írja a bevezetőben (3/9), hogy Szent Ágoston példáját követve, előbb kibocsátott könyveinek egyes részeit mostani írásában alkalmas helyre rendeli; „tetszésem-szerént megjobbítom, megrövidítem, megtoldom, ahol helyesnek álítom (vélem) lenni.” Így kerül

a *Tíz Bizonyosság* tartalma a III. könyvbe;

az *Öt szép levél* anyaga (a lutheri és kálvini hitvallás cáfolata) a IV., V. könyvbe;

a *Rövid Tanúságból* a Szentírás és szenthagyomány, ill. az egyházi tanítóhivatal kérdése a VI—VIII. könyvbe;

a *Diatriba* anyaga a VIII—X. könyvbe;

a Kassán kidolgozott dogmatikai kérdések a XI—XIV. könyvbe;

a *Keresztyéni felelet* (a szentek tiszteletéről) a XIII. könyvbe.

Legutoljára készül el az I—II. könyv, az istenismeret (*demonstratio religiosa*), ill. a keresztény hit igazságának bizonyítása (*demonstratio christiana*). Ezt igazolja az is, hogy a III. könyv elején újabb bevezetőt találunk.

A századfordulón kiadott ÖM sorozatában Kiss Ignác vezette be és ismertette a *Kalauzt* (3/V—VII). E rövid bevezetőben csak húsz sort szentel a mű első három kiadásának. Elnagyolt megjegyzései arra vallanak, hogy nem hasonlította össze őket. Annyit mond, hogy a 2. kiadást Pázmány a XV. könyvvel és új függelékkal bővíti, a 3. kiadás pedig a másodiknak reprodukciója. Pedig Pázmány minden újabb kiadást igen alaposan átdolgozott, javított és bővített rajta. Maga írja: „... ugyan-ezen könyvnek-is mostani nyomtatásában sokszor világosb értelemmel, jobb renddel, ékesebb szólással, újabb bizonyságokkal hosszabbítom vagy rövidítem írásomat” (3/9). Az éles szemű Rapaics az *Öt szép levél* 2. kiadásával kapcsolatban megjegyzi: Pázmány úgy átjavította az első kiadást, hogy „alig van mondat, amelyet eredeti alakjában meghagyott” (4/202). Ez a teljesen átdolgozott változat szerepelt a *Kalauz* 1. kiadásának függelékében; a 2. kiadásban viszont egyes részeit beledolgozta az új XV. könyvbe.

Hogy némi képet kapjunk a *Kalauz* „jobbításáról”, elég, ha néhány adatot hozunk: a 2. kiadásban a Szentírás igaz értelméről szóló alapvető VII. könyvet 57 %-kal bővíti, az Eukarisztiáról szóló dogmatikus részt 43 %-kal, a szentekről szóló vitatott tant 39 %-kal, a megigazulásról szóló XII. könyvet 30 %-kal. A 3. kiadásban ismét egészen új részeket találunk az előzőhöz viszonyítva. Pl. a kálvinizmus tanánál a Tigurina (zürichi) konfesszióról szóló részt, a XV. könyvben a cölibátus fejtegetését; az Anyaszentegyházról szóló VIII. könyvet 12 %-kal bővíti. Figyelemre méltó, hogy ennek az utóbbinak anyagát először az 1600-as évek elején dolgozta föl a *Diatribában*, de még harminc év múlva is talál kiegészíteni valót. Ahogy egyre jobban megismeri a hazai helyzetet, a magyarországi protestánsokat, aszerint igazítja érveit, cáfolatait. És minthogy Magyarországon a kálvinisták mind szélesebb tért hódítanak, egyre inkább őket veszi célba.

PÁZMÁNY ÖSSZEGYŰJTÖTT MUNKÁINAK KIADÁSI TERVE A SZERZŐ ÉLETÉBEN

Egy évszázaddal ezelőtt határozta el a Budapesti Tudományegyetem akadémiai szenátusa az alapító, Pázmány Péter összes munkáinak kiadását. Kevéssé ismert az irodalomtudósok körében, hogy már maga a szerző is foglalkozott ezzel a tervvel.

A latin művekre vonatkozóan nincs semmi kétség. P. Dobronoky kézíratos Diáriumában 1637. jan. 6-áról ugyanis azt írja, hogy meglátogatták a bíborost, és egy órán át tárgyaltak különböző dolgokról: a nemrégien megjelent prédikációs kötetek szétosztásáról, és „de scriptis Philosophicis et Theologicis quae in Societate docuit imprimendis” (tehát a grazi egyetemen tartott filozófiai és teológiai előadásainak kiadásáról). Ennek nyomda alá készítésével Pázmány a római út után foglalkozott (lásd Ó17). De magyar műveinek összkiadására is gondolt: előkészítette azokat is ilyen célból. Különböző magyar könyvtárakban megtaláljuk több magyar munkájának átdolgozott példányát.

A *Felelet*ből az Egyetemi Könyvtárban és a MTA könyvtárában, a *Tíz Bizonyosság*ból a MTA könyvtárában van egy-egy példány. A *Kalauz* 2. kiadásából egykor Lugosi József birtokában volt ilyen. Az Esztergomi Főegyházmegye könyvtárában található a Szentírásról és az Anyaszentegyházról írt ikerkönyv egy javított példánya; az Egyetemi Könyvtárban a *Lutheristák Vezetője*. Három művének javítását két irodalomtudós megvizsgálta: a *Feleletet* Clauser Mihály (P. P. írói műhelyéből, *Regnum* 1, 1936, 142—149), A TB-ot és a *Lutheristák Vezetőjét* pedig Büky Béla (Hogyan korrigált P. P.? *Magyar Nyelv* 58, 1962, 346—356). Mind a két tanulmány inkább nyelvi szempontból figyelte a munkákat. Clauser szerint a *Felelet* javításai kb. a *Kalauz* keletkezésének idején készültek. Büky a TB javításait a húszas évek elejére teszi, a LV-ét pedig a 30-as évek kezdetére. A 11. oldalon ui. ezt jegyezte be: „Írtam ezt a könyvet 1627. esztendőben, Cardinállá lettem 1629-ben.” Büky úgy gondolja, hogy a javítások nem sokkal későbbiek 1631/32-nél. Pedig egy javítás mindjárt a könyv elején arra utal, hogy akkor már a *Kalauz* 3. kiadása (1637!) is készen volt, sőt valószínűleg már nyomdába került: nézzék meg „most a harmadik kiadást” (5/486). Három munkájáról állapíthatjuk meg, hogy bíboros korában javított rajtuk: TB, *Lutheristák Vezetője*, valamint a Szentírásról és az Anyaszentegyházról szóló munka. Ezekben kifejezetten mondja, hogy már „mint Cardinál” végezte el a javításokat.

A fent jelzett műveket többen is átnézték, de főleg a századfordulón megjelent összkiadás recenziói foglalkoztak velük. A TB-ban inkább csak kisebb stilisztikai változtatásokat találtak, viszont annál több módosítást fedeztek fel a többiben. A LV kiadását előkészítő Kiss János megjegyzi: „Minden egyes szót és minden egyes széljegyzetet megtekintett, sőt annak is jelei vannak, hogy a már tett módosításokat is még egyszer átnézte, és itt-ott újból megmásította. Mindebből kétségtelen, hogy az új kiadás megvalósításában csak halála akadályozta meg” (5/414). — A Szentírásról és az Anyaszentegyházról szóló munkában a recenzens egyszerűen beépítette a javításokat a szövegbe; csak jegyzetben hívja fel a figyelmet

erre. A Lutheristák Vezetőjének kiadója csak a kisebb javításokat építette be, a nagyobbaknál vagy zárójelben, vagy a lap alján hozza az új szöveget a maga teljességében. Így meg tudjuk állapítani, melyik volt az eredeti szöveg, ill. mennyiben módosított rajta Pázmány.

Abban nem értünk egyet Kiss Jánossal, hogy Pázmány egy egyszerű újabb kiadáshoz végezte el a javításokat. Közölhette volna a tervezett új kiadás módosított címlapját facsimilében. Ennek fejlécén ez áll: „Secundi Tomi titulus POLEMICA. Hit dolgairól való Harczolások: mellyeket a szükség és alkalmatosság béhozása szerént írt Cardinál Pázmány Péter esztergomi érsek. Nyomtatták Pozsonyban.” A kézírás olyan sűrű, hogy nehéz megállapítani: vajon Pázmány saját írása-e, avagy másé. Mindenesetre világos, hogy ebben az időben tervezhetett egy összkiadást, amelynek ez a II. kötete a polemikus írásokat foglalta volna magában. Első helyre került volna a *Kalauz* védelme Balduinus *Phosphorus*ával szemben.

Kis fantáziával össze lehetne állítani a sorozattervezetet. Az I. kötet lett volna a *Kalauz* 3. kiadása. Ezért is kapta a latin *Hodegus* címet. (Nem *Hodoeus*; Pázmány, aki jól tudott görögül, már az 1. kiadás bevezetőjében is egyszerű *e*-vel írta!) A II. kötetbe kerültek volna az egyes személyek ellen irányított hitviták (*Polemica*). Talán lett volna egy III. kötet *Apologetica* címmel; ebbe sorolhatta volna az általános hitvédelmi műveket, mint pl. a Bihar vármegyének írt két könyvecskét a Szentírásról és az Anyaszentegyházról. Az *Imádságos könyv* és a *Kempis*-fordítás bizonyára az *Ascetica* c. kötetben szerepelt volna. Prédikációs kötetét talán az *Oratoria* címmel látta volna el.

A minden eseményről pontosan beszámoló P. Dobronoky 1637. jún. 24-én ezt jegyezte be Diáriumába: Némethi Jakab érkezett Pozsonyból, hogy az Illustrissimus Érsektől segítséget kérjen az elhunyt bíboros úr *művei* kinyomtatásának folytatására.

IDŐRENDI TÁBLÁZAT

Pázmány élete

1570. okt. 4. született Váradon, kálvinista szülőktől, ilyen nevelésben is részesül.

Történelmi események

1570. Várad ötszögletű várának építése.

1571. máj. 25. Báthory István Erdély kat. fejedelme. (1575. dec. lengyel kir.)

1574: Erdélyben csak 5—6 főúri család és a székelyek nagy része kat.

1576. okt. 12. I. Rudolf király.

1577. Telegdi Miklós Bécsben kiadja m. postilla-gyűjteményét

1580 körül kezdi iskoláit, a hagyomány szerint Váradon.

1582. Özvegyiségre jutott apja elveszi a kat. Toldy Borbálát.

1583 őszétől 88 őszéig a kolozsvári koll.-ban (középisk. és az akadémia 1. éve).

1584 (őszén?), betöltött 14. évében kato-
lizál (talán Dobokayval együtt?).

1587. Megkezdzi az akadémia első évét,
a dialektikát. Fanfonio a fil. tanára és
az akad. igazgatója.

1588. okt. 6. Öt erdélyi magyar novicius
indul a krakkói noviciátusba a portu-
gál Vega vezetésével.

— nov. 11. Márton-nap: felvételi vizs-
gája. Újoncmesterei: a genovai Fab-
rizio Pallavicino; 89. márc.-tól a len-
gyel Gaspar Sawicki.

1590. márc. A beteges (Pázmány: fejfájás)
újoncokat szétküldik jobb éghajlatú
kollégiumokba. Pázmány Jaroszlávba
kerül.

1578. Működni kezd a nagyszom-
bati Telegdi-nyomda.

1579. okt. 1. Az első jezsuiták Ko-
lozsmonostoron.

1581. máj. Jezsuiták Kolozsvárott
(Báthory-koll.)

Szántó István jezsuita hivatásokat
ébreszt (köztük Dobokay és P.)
Possevino: Erdélyben ekkor 500
prot. prédikátor van (200 luth. 200
kálv. 100 unit.) és 10 kat. lekipász-
tor.

1585 őszén a kolozsvári koll. aka-
demiává lesz. 230 bennlakó, 60 „sze-
minarista”, 80 a szegények konvik-
tusában.

1586 nyarán pestisjárvány. Az ápo-
lásban a 45 erdélyi jezsuitából 29
meghal.

1586. dec. 13. Báthory I. halála.

1588. dec. 8. A medgyesi ogy. nagy-
korúnak nyilvánítja Báthory Zsig-
mond fejedelmet, kitiltja a jezsuitá-
kat Erdélyből, kimondja a 3 bevett
vallás szabadságát.

1589. jan. A jezsuiták elhagyják
Erdélyt.

— szept. Vizsolyban megkezdí mű-
ködését Mantkovics B. nyomdája. —
A turóci jezsuita koll. átköltözik
Vágsellyére.

Megjelenik Vizsolyban Károli Gás-
pár teljes m. Bibliája.

— szept.-ben v. okt.-ben Bécsbe érkeznek filozófiára. Provinciális Viller, titkára Carrillo, rektor: Scherer; tanítja az angol W. Wright. 2 1/2 éven át logikát, fizikát (term. bölcseletet), metafizikát hallgat.

1593. márc. 10. Rómába indul, ápr. 2. megérkezik a Collegium Romanumba a teol. tanulmányokra.

1594/95. A római Angol Kollégiumban a metafizikusok repetitora (= tanársegéde v. asszisztense).

1596. ápr. 13. Pappá szentelik a lateráni bazilikában.

— júl. Ünnepeles teol. záródisputája.

— okt. 24. S. Andrea al Quirinale, 3. próbaév. Fabius de Fabiis vezeti.

1597. szept. 1. hetedmagával Grazba érkezik. P. Viller rektor ottfogja. Okt. 26-án fil. doktorrá avatják, nov. elején megkezdik tanári működését. 3 éven át tanít logikát, fizikát és metafizikát.

1598 nyarán kinyomat két disputációs könyvecskét.

A bécsi koll. 54 SJ tagjából 6 magyar. Szántó és Bejczy a koll.-ban tanít.

— A wittenbergi egyetemről kiltják a helvét hitv. diákokat.

— ápr. Báthory Zs. visszahívja a jezsuitákat. Carrillo a fejedelem gyónatatója, majd polit. tanácsadója.

1593. szept. Báthory Zs. törökellenes szövetséget tervez.

— dec. Jezsuita rendi nagygyűlés Rómában.

1594. febr. Rudolf kir. Mátyás főhercegre bízva a m. hadi ügyek vezetését.

— máj. 9. Esztergom ostrománál megsebesül, 30-án meghal Balassi Bálint. Dobokay S. átveszi tőle E. Campion Decem Rationes c. hitvédő könyvének fordítását, befejezi, 1607. kiadja Bécsben.

— Kezdődik a Molina-vita.

1594/96/97. Carrillo diplomáciai útjai (Róma, Prága, Spanyolo.)

1595. jan. 28. Rudolf és Báthory Zs. követei Prágában szövetséget kötnek.

— ápr. 16. Az erdélyi egy. kimondja a 4 vallás (kat., luth., kálv., unit.) szabadságát.

— okt. 13. Eger eleste.

Érkezésekor a koll.-ban 71, távozásakor 81 jezsuita lakik. 10 az egyetemen tanít.

1598. ápr. Báthory Zs. lemond Erdély fejedelemségéről.

1599 és 1600: dolgozik a Diatribán.

1600 nyarán 3 disszertációs könyvecskét ad ki, egyik a metafizikáról.
— okt. 15. Carrillo Vágsellyére helyezi Dobokay rektor mellé. 25-én már ott van. Vasárnaponként kiszáll Nyírára.

1601. febr. közepén Kassára küldik, Ferrante Gonzaga főkapitány gyóntatójává és a magyarok lelkeséül. Beszámolókat Acquavivának. Fáradékony. Dec.-ben rövid ideig Vágsellyén pihen.

1602. nyarán valószínűleg Turócon (Selylén pestis). Forgách radosnyai villáján megírja a Feleletet Magyarai I. könyvére (ajánlás: okt. 14).

— Ősszel a pozsonyi országgyűlésen van.

— okt. 26. Engedély, h. Forgách püspök mellé menjen teol. tanácsadónak.

— Értekezések a kegyelemről: a Felelet 2. része és egy latin traktátus (Carrillo: „tr. non indoctus”).

1603. elején Vágsellyén magyar hitszónok, iskolaig. és valószínűleg kollégiumi könyvtáros.

— jan. 15. Acquaviva: kérjék Forgáchtól, h. P. Erdélybe mehessen.

— Nyáron megjelenik a Felelet.

— szept. 20. Másodjára érkezik Grazba.

— nov. 7. A hitről szóló traktátussal kezdi a teol. tanítást.

Belső-Ausztria rekatolizálásának ideje. Aug. 20. Stobaeus lavanti püspök beadványa Ferdinánd főhg.-nek.

1599. nov. 16. rendelet: eretnek könyvet nem szabad behozni.

1599. Acquaviva kiadja a Ratio Studiorum jezsuita tanrendszert.

— A prágai udvar Giorgio Basta zsoldosvezért rendeli Erdélybe.

1600: Brenner seckai püspök az ellenref. bizottság feje, végigjárja a tartományokat prédikálva. Grazból 61 polgárt száműznek, a Stiftschulét bezáratják, a prédikátorokat elűzik.

— szept. Hat jezsuita, köztük Vásárhelyi Gergely, Erdélyből jövet megpihen Kassán.

— nov./dec. Regensburgi luth.—kat. vita.

1602. jan. 20. Basta az erdélyi császári csapatok főparancsnoka; rémuralma (B. eke).

— jún. A király Rusworm tábornokot nevezi ki a m. hadak fővezérévé. Gonzaga féltékenységből visszatér Olaszo.-ba.

A sellyei rendházban ekkor 16 jezsuita működik (5 tanár), és több mint 400 a bentlakó növendék.

— jún. 9. Székely Mózes katonái feldúlják a kolozsvári koll.-t.

— dec. 16. Nagy összeütközés az ünnepélyes dispután a flamand P. Decker egyet. kancellárral.

Római cenzúra 12 tételére.

Az egyetemen leadott anyag:

1603/4. A teol. erényekről (hit—remény—szeretet)

1604/5. Az igazságosságról és jogról

1605/6. A megtestesülésről

1606/7. A szentségekről, főleg az Eucharisziáról

A bölceleti előadások az *Opera omnia* sorozatban 1844, a teol. 1815. oldalt töltenek meg.

1605. jan. A Diatriba Theologica kinyomtatása, márc. 30. megvédése.

— okt. 4. előtt a Tíz Bizonyosság kinyomtatása.

— okt. 29. A cenzúra miatt elhalasztják Pázmány ünnepélyes fogadalmát és doktorrá avatását.

— dec. 17.-i ünnepi disputából születik a 2. római cenzúra (krisztológiai).

— dec. 17. Levél Istvánffy Miklós nádorhelyettesnek: írja meg az ország történetét Ulászlótól kezdve.

1606. ápr. 25. Az Imádságos könyv (és Rövid Tanúság) ajánlása.

— aug. 21. Panaszkodik Acquavivának: 2 év előtti védőiratát nem továbbították.

— okt. P. Florian Avancinus az új rektor. Nehezen viselik el egymást.

— nov. 4. Teol. doktorrá avatják.

1607. ápr. 29. Ünnepélyes négyes fo

— máj. 16. Acquaviva Avancinus rektornak: fél, h. Pázmány körül baj lehet, mert heves.

— aug. 11. Acq. helyesli, h. Pázmány Dobokayval a pozsonyi országgyűlésre menjen.

1604. jan. 6. Belgiojoso kassai főkapitány erőszakkal visszaveszi a Szt. Erzsébet templomot a kat.-oknak.

— márc./ápr. Pozsonyi egy.

Rudolf kir. betoldja a 22. tc.-et „a kat. egyház sérelme nélkül”.

— okt. 10. Lőcse polgárai fegyverrel űzik el Pethe Márton érseket és katonáit, akik vissza akarják foglalni a luth. templomot.

— okt. 15. A Bocskai-felkelés kezdete. 28-án elfoglalja Kassát.

1605 nyarán félelem Grazban a Bocskai-felkelés és a török miatt.

1606 elején Verancsics Faustus csanádi püspök jelentése: Mo.-on legfeljebb 300 kat. pap van.

— jún. 23. Bécsi béke (Rudolf-Bocskai)

— nov. 11. Zsitvatoroki béke (Bécs—törökök.)

— dec. 29. Kassán meghal Bocskai I.

— febr. 11. Az erdélyi egy. Rákóczi Zs.-t választja fejedelemmé.

— júl. 4. Forgách Ferenc esztergomi érsek lesz.

Az év folyamán megjelenik Hernbornban Szenczi Molnár Albert zsoltárfordítása.

- aug. végén Pázmány visszakerül Magyarországra.
- szept. 26. Bécsből ír Stobaeus lavanti püspöknek.
- Év végén megjelenik a Keresztyéni felelet a szentek tiszteletéről.
- 1608. jan. 15-től Forgáchcsal a pozsonyi egy.-en, 17-én Naprági Demeter győri püspök vacsoráján élénk vallási viták.
- Őszi emlékirata Mátyás főhghhez a vallásszabadság engedélyezéséről: 21 érv mellette, 11 ellene.
- Védőirat a jezsuiták érdekében: Libellus apologeticus pro Societate Jesu.
- Ez a csendes térítések éve, politikai pályakezdése, vitairatok előkészítése.
- 1609. jan. —1615. nyaráig az észak-magyarországi misszió vezetője. Segítője Szentgyörgyi János, majd évekig Némethy Jakab, végül Forró Gy. és Némethy.
- Tavasszal: Öt szép levél Alvinczihez, még a grazi Widmanstetternél.
- Nyáron: Az nagy Calvinus János Hiszek egy Istene.
- Ősszel: Alvinczi Feleletének megrostálása.
- nov./dec. A prot. rendek országgyűlés elé idézik könyvei miatt. Ő csak egyh. bíróságelött hajlandó megjelenni.
- Thurzó nádor lecsillapítja a kedélyeket.
- dec. 26. Acquaviva Passauba címetet neki egy levelet (elvonult a prot.-ok elől, vagy elírás: Passavium—Posonium?)
- 1610. febr. 6. Acquaviva elfogadja védekezését a Kálvin elleni könyvet egy főúr kérésére „privatim” írta, de az kinyomatta.
- Tavasszal visszavonul Bécsbe, h. Kalauzát befejezze (vlsz. ekkori az első 2 könyv).
- márc. 13. és 20. Acquavivaleveleiből: Pázmányt nem szabad a bécsi

Rákóczi Zs. lemond. Az egy. márc. 7-én Báthory Gábort választja fejedelemmé.

— jún. 25. Rudolf lemond Mátyás főhgh javára.

— nov./dec. Pozsonyi egy. Biztosítja a korona minden alattvalójának a szabad vallásgyak.-ot. Nov. 16. királlyá választják II. Mátyást, 18-án nádorrá a prot. Illésházy Istvánt.

— máj. 5. Meghal Bécsben Illésházy.

— Nyáron Alvinczi Péter válaszol az ÖL-re: Egy tetetes, nevevesztett pápista... (Debrecen)

— szept. 30. Alvinczi levele Mágócsy kassai főkapitányhoz az „isten-telen jezsuita” ellen.

— dec. 10. A luth. Thurzó Györgyöt nádorrá választják.

— Az év folyamán Forgách érsek Pozsonyban nyomdát alapít.

— jan. 9. Acq. helyesli, h. m. nyelven könyveket adjanak ki, de a vita-kérdéseket lelki módon tárgyalják.

— márc. 25. Erdélyi egy. Besztercén: a kat. főurak adják vissza az elvett templomokat; tarthatnak kat. papot, de püspökük nem lehet; jezsuiták az országban nem maradhatnak.

kollégium rektorságával lekötni, amúgy is nagyon elfoglalt.

— Peniculus Papporum a zsolnai zsinat ellen.

— aug. 15. Veresmarti Mihály komjáti kálv. prédikátor Pázmánynál katolizál.

— dec. 11. Acquaviva Pázmány és Káldi könyveiről (Kalauz, ill. bibliaford.).

1611 elején véleményezése az osztrák provinciálisnak: hogyan kell követni Szt. Tamást a teol. tanításban.

— aug. 1. Forgách bíb. nagyszombati tartományi zsinata. Pázmány vezető szerepet visz.

1611/12. A Kalauz nyomdai előkészítése és ellenőrzése.

— Részt vesz a pozsonyi egyetemen, és a ferences templomban a résztvevőknek prédikációkat tart.

1612. Logi Alogi (függelékben a Kalauz 1613-as kiadásához).

1613. Főműve: Az isteni igazságra vezér-lő Kalauz, 816 fólió. Ajánlás: Pozsony, febr. 1., 1614. ápr. 20-án küld egyet Pozsony város tanácsának.

— febr. 2. Acquaviva helyesli Busaeus tart. főnök figyelmeztetését, h. Pázmány ne adjon ki könyvet rendi cenzúra nélkül.

— Ősszel Bécsben és Pozsonyban pestis. Talán ekkor van hosszabb ideig Balassáné várában.

1614.

— Válasza a Lelki orvosságra: A calvinista prédikátorok tüköre (Bécs, Lethenyei István álnéven).

— Csepregi mesterség (Bécs, Szyl Miklós álnéven).

— júl. 15-én már Bécsben van

— nov. vége felé Rómába indul.

— márc. 28—30. Evangélikus zsinat Zsolnán: 3 szuperintendencia a szlovák ajkú, 1—1 inspektorátus a német és m. hívek részére.

— aug. Báthory G. fejedelem támadást tervez a királyság ellen.

— II. Rudolf Báthory Zs-ot összeküvés vádjával a prágai Hradzsínba zárátja.

— jún. 29. Forgács Zsigmond kassai főkapitány Báthory G. ellen indul.

— A zsinat végzéseit kiadják Pozsonyban.

— Münchenben a jezsuiták egyház-tört. intézetet terveznek a Magdeburgi Centuriák megcáfolására.

— okt. 23. Bethlen Gábor fejedelem lesz

— nov. 15. és 1614. jan. 20. Tárgyalások Bethlen és II. Mátyás közt.

— Kassán megjelenik a Lelki orvosság c. vitairat (Alvinczi?)

— Klöss Lénárd nyomdája Bártfáról áttelepül Lőcsére.

- Év végén Balásfi Tamás gondozásában kiadja válaszáat a „Tükör”-re: Az igazságnak győzedelme (Pozsony).
- dec. 15—1615. jan. 24. Rómában: a nagyszombati kollégium ügye: rendi nehézségei. Karthauzi akar lenni. Dec. 29., jan. 5. pápai kihallgatáson. V. Pál nagyra becsüli; egyenként küld brévéta hazatérését sürgető magyar főuraknak.
1615. Hazajövet kis időt Grazban tölt, Ápr.-ban már Bécsbe rendelik.
- Átlépése ügye a szomaszka rendbe?
- Év végén Prágába küldik.
1616. ápr. 25. Turóci prépost.
- szept. 28. Mátyás kir. kinevezi esztergomi érsekké.
- nov.-ben a pápa megerősíti.
1617. márc. 12. Khlesl bíboros Prágában püspökké szenteli.
1619. szept. 7-én Bécsbe menekül.
1620. jan. végén tiltakozik a pozsonyi országgyűlés végzései és a Bethlen-felkelés egyházi intézkedései ellen.
- Bécsi száműzetésében dolgozik: Rövid felelet két kálv. könyvecskére. Kalauz 2. kiad., Kempis-fordítás. *Vindiciae ecclesiasticae* (egyházi jogigények).
1621. okt. 11. Békétárgyalások Nikolsburgban; biztosok: Pázmány és Thurzó Imre.
- Megjelenik Alvinczi Péter Tükör c. könyve.
- aug. 10. A kir. és Forgách érsek újra alapítja az 1567-ben megszüntetett nagyszombati SJ koll-t.
- okt. 16. Forgách halála. Előtte ír a pápának: mielőbb nevezze ki utódát.
- Alvinczi Péter: *Itinerarium Catholicum* c. könyve.
- Lippa átadása a töröknek.
- 1618—1648. 30 éves háború.
- máj. 11. Forgách Zs. nádor (kat.)
- máj. 18. Ferdinánd főhget királylyá választják.
- máj. 28. A csehországi felkelés.
- jún. 5. A cseh felkelők körülzárják Bécset.
- aug. Bethlen G. első felkelése.
- Alvinczi P. „*Querela Hungariae*” c. művével csatlakozásra szólítja a nemeseket.
- máj. 1. Bethlen akadémiát alapít Gyulafehérvárott.
- máj. 31. A besztercebányai ogy. Bethlent királlyá kiáltja ki; P-t örökre száműzi.
- Országos pestisjárvány.
- nov. 8. Fehérhegyi csata.
- dec. 31. Nikolsburgi béke Bethlen és II. Ferdinánd közt.

1622. jún.—júl. soproni országgyűlés, többszöri püspöki értekezlet.
— jún. 20. emlékirat a pápához.
1623. szept. 10. Megalapítja a bécsi Pázmáneum papnevelőt magyar papképzésre, 200 000 Ft alaptőkével.
1624. Megjelenik Kempis-fordítása Bécsben. — Nagyszombatban nemesi konviktust alapít.
1625. szept. 8-tól a soproni országgyűlésen jezsuita koll-t tervez, mert egész Dunántúlon nincs kat. iskola. — A kir-tól ígéretet vesz ki, h. érseki székét sohasem hagyja betöltetlenül.
1626. A Szentírásról és Anyaszentegyházról c. könyve (Bécs).
— szept. 11. A pozsonyi jezsuita koll. alapítása.
1627. Megígérteti a királlyal, h. nem engedi elzárlogosítani az egyh. javakat.
— A setét hajnalszaggatás után bújdosó luteristák vezetője c. műve.
1628. Pozsonyban püspöki értekezlet, a köv. évi zsinat előkészítése.
- 1628/29. Térítések.
— szept. Batthyány Ádám áttérése.
1629. szept. 4. Kinyomatja az egyházmegegyei zsinat határozatait (utána évenként tart zsinatokat).
— nov. 18. bíboros.
1630. ápr. 14. Nemzeti zsinat.
— Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása (Sallai István álnéven).
1631. Felújítja a nagyszombati papi szemináriumot.
— jún. 3. Érsekújvárott ferences templomot és kolostort alapít.
2 könyvecske: Bizonyos okok... — Okok — nem okok.
1632. febr. 10. Előterjesztése a ki.-hoz:
— máj. 16. Thurzó Szaniszló nádor
— nov. Bethlen G. az egykori pozsonyi érsek nyomdát Gyulafehérvárra szállíttatja.
— aug. 15. Bethlen második támadása.
— Szenczi Molnár Albert kiadja Kálvín Intitúciójának fordítását.
— 1624. máj. 8. Bécsi béke. — Dán támadás.
— máj. 2. Gyarmati török béke.
— máj. 8.—okt. 25. Soproni egy. Eszterházy Miklóst választják nádorrá.
— dec. 8. III. Ferdinánd koronázása.
— aug. 25. Bethlen G. harmadik támadása.
— dec. 20. Békét kötnek.
— Megjelenik Káldi György kat. bibliafordítása.
— márc. 6. Ferdinánd: Restitution-sedik (szekularizált, egyh. birtokok visszaadása). — Újra fellobban a háború — svéd támadás.
— jan. 25-i egy. megerősíti a 3 nemzet unióját.
— dec. I. I. Rákóczi Györgyöt fejedelemmé választják a segesvári egyen.
— ápr. 3. Egyezés Kassán Rákóczi és II. Ferdinánd között.

fordítsa az egyetemes katolicizmus erejét a török kiűzésére.

— febr. 14. Császári követként Rómába indul, máj. végén tér vissza, útjáról naplót vezet. Csekély eredményt ér el a pápa francia politikája miatt.

— ápr. 1. A bíborosi kalap átvétele.

1633. ápr. 23. Tartományi zsinat (már beteges). Viszály Eszterházy nádorral.

— Nyáron Turócon, ősszel Sellyén, többször Érsekújvárott dolgozik.

1634. Szatmári alapítványa iskola javára.

1635. jan.—febr. A soproni egy. alatt beteges, azért röviden prédikál.

— máj. 12. Aláírja a nagyszombati egyetem alapító levelét.

— nov. 13. Az egyetem ünnepélyes megnyitása.

1636. Ellentétek Eszterházyval.

— jún. 1—3. utolsó zsinata.

— nov. végrendelete.

Megjelenik a Prédikációk kötete.

1637. márc. 19. Meghal Pozsonyban.

— nov. 16. A lützeni csatában elesik Gusztáv Adolf svéd kir.

Alvinczi Péter Postillái Kassán.

Wallenstein megöletése. Franciaország belép a háborúba.

— febr. 15. II. Ferdinánd halála.